

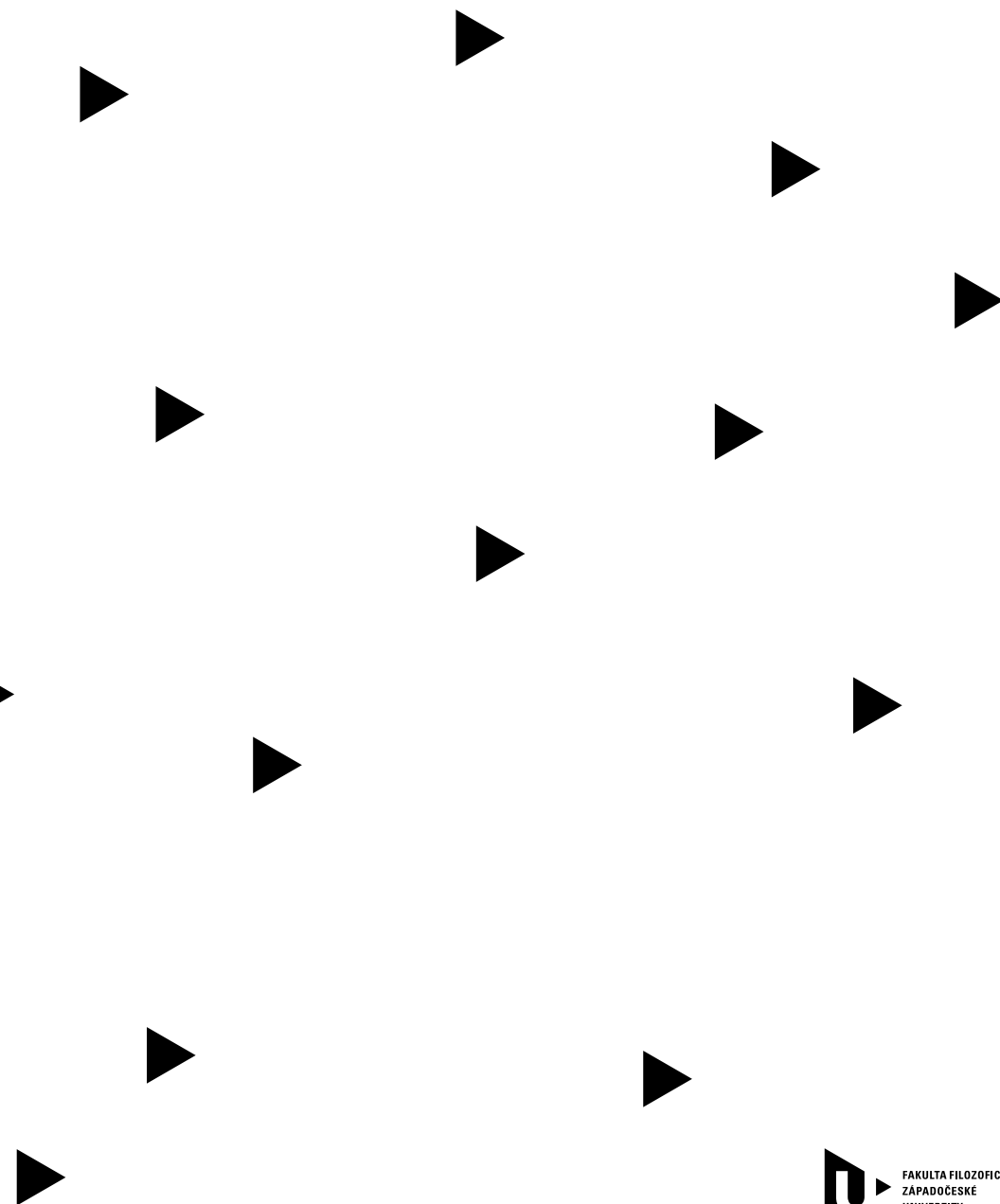
acta

1/13

Fakulty filozofické
Západočeské univerzity v Plzni

FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERZITY
V PLZNI

Acta FF ZČU

Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni, 2013

prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc., editor
PhDr. Vladimír Naxera, editor

Registrace MKČR E 16521
Datum vydání: 2013
Vychází třikrát ročně.

ISSN 1802-0364

9	Úvodní slovo Ivo Budil
	PŘÍSPĚVKY
13	Dobytie Sudánu vojskami Muhammada ‘Alího (1820–1824) Emanuel Beška
37	Muhammad ‘Abduh – islámský modernismus a snahy o náboženskou reformu v Egyptě Jan Kondrys
65	Obraz židovských lékařů a lékárníků v muslimské polemické literatuře mamlúckého období Daniel Boušek
95	Příčiny egyptského povstání Helena Burgrová
115	Analýza sociálních a politických příčin nepokojů v Bahrajnu na jaře roku 2011 Zbyněk Tarant
141	Fenomén bezdomovectví: Případová studie klientů organizace Naděje Lukáš Dirga

167	Vývoj didaktiky odborné francouzštiny jako součásti oborové didaktiky cizích jazyků Helena Horová
195	Klasické přístupy k problému objektivity v sociologii Helena Kubátová
	ROZHOVOR
221	Rozhovor s Lukášem Novotným Roman Kodet
	RECENZE
227	Humain, posthumain Radka Fridrichová
233	Korean Unification Lenka Kudláčková
239	Univerzum věcí Ondřej Stulík
243	Slovinští diplomaté ve slovanském světě Hana Hlaváčková

úvod

Úvodní slovo

Nové číslo Act Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, které právě dostává čtenář do rukou, je z významné části věnováno problematice zemí Blízkého východu a severní Afriky. Od událostí „arabského jara“ 2011 uplynuly již dva roky, které umožňují jistou bilanci a zhodnocení. Je zřejmé, že přehnaně optimistické předpovědi o tom, že lidové bouře a povstání v některých arabských zemích v roce 2011 vyústí do nastolení prozápadních demokratických režimů a způsobí zásadní geopolitickou změnu ve vztahu mezi Západem a islámskou společností, se nenaplnily. Potvrdilo se naopak, že údajné analogie mezi totalitními komunistickými útvary střední a východní Evropy a autoritativními režimy Blízkého východu a severní Afriky jsou výrazem mediálního a politického diletantismu bez hlubšího porozumění místním sociálním podmínkám a historickému kontextu. Anglický historik Christopher Dawson označil kdysi vzestup islámu v sedmém a osmém století po Kristu za „odpověď Východu na výzvu Alexandra Makedonského“. Pro západní Eurasii bylo po celá staletí charakteristické neurotické napětí a nervozita plynoucí z rivality a nedobrovolného soužití dvou v zásadě příbuzných monoteistických náboženství, která se obě vyznačovala vzájemně nesmiřitelnými univerzalistickými aspiracemi. Zpočátku to byl islám, kdo přinášel do Evropy stagnující po politickém a hospodářském rozkladu Říše západořímské nový typ civilizace vydatně čerpající z helénistických a perských zdrojů. Barbarští Frankové tuto civilizaci misi v roce 732 v bitvě u Poitiers odmítli (obdobně jako jejich germánští předkové zavrhnou roku 9 v Teutoburském lese romanizaci). Francouzský spisovatel Anatole France proto případně poznamenal, že „u Poitiers zvítězilo barbarství nad civilizací“. Pro západní

Evropu nastalo v osmém století dlouhé a bolestné období hledání vlastního autonomního civilizačního výrazu, který na sebe vzal postupně podobu gotiky, poté ancien régime a nakonec modernity. Právě v modernitě Západ pravděpodobně poprvé od dob helénismu dospěl ke kulturní konfiguraci, která se vyznačuje skutečným ekumenickým rozměrem a jež dokáže oslovit a získat si obyvatele Indie, Číny, subsaharské Afriky či Latinské Ameriky. Existuje ale jeden důležitý ostrov rezistence, a tím je arabský svět. Nikdo nemůže popřít moderní ráz mrakodrapů v Dubaji, ale je to modernita hédonistická, parazitující na nahodilosti pomíjivého přírodního bohatství. Cesta k moderní civilizaci v arabských zemích uvízla v bahně despotie, nepotismu, násilí a anachronismu obdobně jako Varrovy římské legie v lesích Germánie. Nebylo by moudré vnucovat konkrétní civilizační řád lidem, kteří po něm vzhledem ke svému hodnotovému zaměření příliš netouží. Každá kultura má právo na své symbolické Poitiers (i když musí nést důsledky za svá historická rozhodnutí). Před současnou západní civilizací stojí velké úkoly spočívající například v hospodářském soupeření s mocnou jihovýchodní a jižní Asií (a časem i s Latinskou Amerikou), účasti na industrializaci subsaharské Afriky či revoltě vůči bruselskému byzantinismu. Poté, za několik desetiletí, můžeme opět pohlédnout na Blízký východ, jenž mezitím bude konfrontován se ztrátou svého postavení klíčového světového energetického ohniska. To, co spatříme, bude odrazem skutečné hodnoty a vnitřní síly islámské společnosti jednadvacátého století.

V Plzni 12. 03. 2013

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc.

příspěvky

Emanuel Beška
Jan Kondrys
Daniel Boušek
Helena Burgrová
Zbyněk Tarant
Lukáš Dirga
Helena Horová
Helena Kubátová

Emanuel Beška

Dobytie Sudánu vojskami Muhammada ĆAlího (1820–1824)¹

Abstract

This paper deals with two Turco-Egyptian expeditions sent to Sudan by the Egyptian vice-roy Muhammad ĆAlí Pasha at the turn of the second decade of the 19th century. The first one was commanded by his son Ismáćíl Kámil Pasha and conquered the Kingdom of Sinnár. The second campaign was led by his son-in-law Muhammad bey Khusraw ad-daftardár and captured Kordofán. After the revolt of the riverine tribes was brutally suppressed Sudan became an Egyptian colony. However, the main goals of the expedition – to acquire large quantities of gold and to build a modern army from black slaves – did not materialize.

Key words: conquest of the Sudan, Funj Kingdom, Ismáćíl Kámil, Muhammad ĆAlí, Muhammad bey Khusraw, Sudan, Turko-Egyptian expedition

1) Štúdiá bola vypracovaná v rámci grantu VEGA 2/0141/12 a s podporou Štipendia Husovy Nadace a Nadácie UPJŠ.

1. Úvod

Štúdia sa venuje priebehu postupného dobývania Sudánu vojskami Muhammada 'Alího v rokoch 1820–1824. Do Sudánu boli vyslané dve výpravy, prvá vedená Ismáčilom pašom ovládla povodie Nílu a podmanila si Fundžské kráľovstvo. Druhá, na čele s Muhammadom bejom Chusrawom, sa zmocnila Kordofánu. Napriek povstaniu, ktoré sa rozhorelo na jeseň 1822 v krajine Džacalíjún a centrálnych oblastiach Fundžského kráľovstva, turkoegyptský² režim sa v Sudáne pomocou krvavých represálií udržal. Ovládnutie Sudánu Muhammadom 'Alím predstavuje najvýznamnejší zlom v novovekých dejinách tejto krajiny. Začlenenie Sudánu pod egyptskú nadvládu malo pre jeho obyvateľov ďalekosiahle dôsledky. Bez znalosti priebehu výpravy a dejín turkoegyptského režimu nie je možné porozumieť súčasným dejinám Sudánu ani aktuálnym udalostiam vrátane nedávneho rozdelenia krajiny na Sudán a Južný Sudán, ku ktorému došlo v polovici roka 2011.

Touto témou sa zaoberal v dvoch štúdiách Arthur E. Robinson pred necelým storočím (1925 a 1926). Odvtedy nebol priebeh dobývania Sudánu podrobne spracovaný. V štúdiu sa opierame predovšetkým o primárne pramene – al-Džabartího kroniku, zápisky cestovateľov a účastníkov výpravy a tiež sekundárnu literatúru západnej ako aj arabskej proveniencie (Hill, Spaulding, Robinson, Holt, O'Fahey, al-Qaddál a pod.).

2. Egypt na začiatku 19. storočia

Egypt na prelome 18. a 19. storočia prešiel veľkými premenami, ktorých kalatyzátorom bola Napoleonova výprava (1798–1801). Francúzov síce z Egypta zakrátko vytlačili britské a osmanské vojská, avšak situácia sa po ich odchode už nevrátila do starých kolají. Mamlúcka moc bola silno otrasená, čo využil veliteľ osmanských albánskych jednotiek

Muhammad 'Alí.³ Napokon sa v roku 1805 stal osmanským miestodržiteľom a do roku 1812 sa mu postupne podarilo eliminovať všetky vnútorné hrozby.⁴

Nový vládca rýchlo pochopil, že pokiaľ sa chce udržať ako *de facto* nezávislý panovník, potrebuje predovšetkým modernú armádu európskeho typu. Jej vybudovanie však bolo podmienené nevyhnutnosťou uskutočniť celý rad reforiem, ktoré postupne začal zavádzať do praxe.

V rokoch 1811–1812 urobil egyptský miestodržiteľ zásadný krok k upevneniu svojho postavenia, keď sa definitívne vysporiadal s mamlúkmi na egyptskom území. Prvého marca 1811 pozval mamlúckych bejov na káhirskú citadelu na slávnosť uvedenia svojho syna Ahmada Tusuna pašu za veliteľa výpravy proti wahhábovcem do Arábie. Pri odchode z pevnosti ich spolu s členmi sprievodu nechal nemilosrdne povraždiť albánskymi jednotkami.⁵ Niekoľko sto mamlúkov prežilo následné prenasledovanie a ušli na juh do Dongoly, kde vytvorili vlastný štátik.

3. Dôvody turkoegyptskej expedície do Sudánu

Prvotnou príčinou, ktorá viedla k plánovaniu výpravy, bola snaha egyptského miestodržiteľa odstrániť potenciálnu mamlúcku hrozbu za južnými hranicami Egypta. Počet mamlúkov bol síce malý, avšak Muhammad 'Alí si bol vedomý skutočnosti, že v minulosti sa porazené frakcie mamlúkov obvykle stiahli do Horného Egypta alebo až do Núbie, aby vyčkali vhodnú chvíľu na návrat.⁶ V Dongole mohli mamlúci navyše posilňovať svoje rady nákupom čiernych otrokov.⁷ V Egypte kolovali správy o tom, že počet mamlúkov je podstatne vyšší, ako bola skutočnosť – namiesto tristo až štyristo viac ako tisíc, spolu s 5 až 6-tisícmi otrokov.⁸

Invázia však mala niekoľko zásadných politických, hospodárskych a strategických cieľov. Egyptský miestodržiteľ mal záujem o sudánske zlato, ako aj ďalšie cenné suroviny. Najväčším lákadlom však boli otroci. Muhammadovi 'Alímu v jeho úsilí vybudovať modernú, disciplinovanú armádu bránil nedostatok ľudských zdrojov. Ako vhodné

2) V súvislosti s ťažením a následne zavedeným okupačným režimom sa z viacerých dôvodov prikláňame k použitiu kombinovaného termínu „turkoegyptský“, ktorý najlepšie vystihuje jeho podstatu. Výprava bola vyslaná z Egypta a jej iniciátorom a organizátorom bol egyptský miestodržiteľ. Ten však bol príslušníkom osmanskej, po turecky hovoriacej (ale zároveň mnohonárodnej) elity, ktorá Egyptu vládla po stáročia. Výpravu zorganizoval a Sudánu vládol v mene osmanského sultána. Zároveň rozhodujúce zložky výpravy a neskôr správy Sudánu patrili k týmto turecky hovoriacim elementom. Samotní Sudánci označovali votrelcov ako „Turk“ (Turci) a ním zavedený režim „Turkija“ (turecký režim) (Collins 2008, 10).

3) Muhammad 'Alí (1769–1849) sa narodil v macedónskej Kavale v rodine albánskeho obchodníka a vojaka. Prvé vojenské skúsenosti získal v bojoch s pirátmi ako kapitán korvety koncom 80. rokov 18. storočia. Roku 1801 odišiel na čele albánskej jednotky do Egypta a o dva roky neskôr sa po smrti Táhira pašu stal najvyšším veliteľom celého albánskeho kontingentu.

4) Začiatku 19. storočia v Egypte sa podrobne venuje Sorby (2003).

5) Holt 1966, 179; Bareš, Veselý a Gombár 2009, 402–403.

6) Na prelome rokov 1786/1787 boli duumviri Murád bej a Ibráhím bej vytlačení osmanskou armádou až do Núbie za prvý katarakt (Holt 1966, 100).

7) Holt a Daly 2000, 41–42.

8) Hill 1986, 8.

riešenie sa mu javilo ovládnuť sudánsky obchod s čiernymi otrokmi a získať tak potrebných regrútov pre vojsko. Rozklad Fundžského kráľovstva a politická anarchia v Sudáne zasa spôsobili veľký pokles obchodnej výmeny, ktorú zamýšľal oživiť. Bolo tiež potrebné zlomiť vzrastajúcu moc konfederácie severosudánskeho kmeňa Šájqíja. Ten od začiatku 19. storočia útočil aj na oblasti, ktoré boli nominálne súčasťou Osmanskej ríše,⁹ a mal veľký podiel na zastavení obchodu v regióne. Okrem toho egyptský miestodržiteľ chcel obsadiť sudánske prístavy Sawákin (Suakin) a Masawwac a posilniť tak egyptské pozície v Červenom mori. V neposlednom rade mu výprava umožnila poslať ďaleko od Káhiry ťažko ovládateľné albánske jednotky.¹⁰ Britský generálny konzul v Egypte bol toho názoru, že Muhammad ‘Alí si chcel pripraviť v Sudáne útočisko pre prípad, že by musel Egypt opustiť.¹¹

4. Prieskum terénu

Desaťročie pred dobytím Sudánu Muhammad ‘Alí využil na zbieranie informácií o situácii v krajine. Roku 1812 vyslal do Sinnáru posolstvo s deklarovaným cieľom presvedčiť fundžského kráľa, aby vyhnal mamlúkov z území, ktoré boli nominálne pod jeho vládou. Jeho skutočným zámerom však bolo preskúmať terén pre prípadnú výpravu a získať prehľad o politickej situácii a vojenskom potenciáli Fundžského kráľovstva a *de facto* nezávislých drobných štátikov, ktoré ležali medzi ním a Egyptom.¹² Podľa Burckhardta,¹³ ktorý navštívil severný Sudán na jar 1813 a taktiež v nasledujúcom roku, posolstvo vzbudilo u miestnych obyvateľov podozrenie z expanzívnych zámerov egyptského miestodržiteľa.¹⁴

V roku 1814 sa Burckhardt v Arábii stretol s Muhammadom ‘Alím a počas niekoľkých rozhovorov mu odovzdal mimoriadne cenné aktuálne informácie o situácii v Sudáne, zdrojoch, ktorými krajina disponuje, a kvalite ciest. Na jeho otázku, aká veľká jednotka je potrebná na dobytie Sudánu v povodí Nílu až po hlavné mesto Fundžského kráľovstva, odpovedal: „*Päťsto mužov, dobrých vojakov, by sa mohlo dostať tak ďaleko, ale nedokázali by krajinu udržať.*“¹⁵

9) Ich lúpežné výpravy smerovali až do oblasti druhého kataraktu (Burckhardt 1819, 49).

10) Holt a Daly 2000, 42; Gombár 1999, 87 a 94; English 1822, ix; Spaulding 2007, 216.

11) Manley a Réé 2001, 192–193.

12) al-Qaddál 2002, 39.

13) Johann Ludwig Burckhardt (1784–1817) bol významný švajčiarsky orientalista a cestovateľ, ktorý v roku 1809 vycestoval do Orientu v službách britskej African Association.

14) Burckhardt 1819, 256–257 a 308.

15) Burckhardt 1829, 140–142.

Muhammad ‘Alí bol tiež v kontakte s niekoľkými vládcami štátikov v severnom Sudáne a získaval od nich informácie. Išlo o *makka*¹⁶ Nasraddína¹⁷ z Berberu (kmeň Mírafáb) a *makka* Tumbula z Dongoly, ktorí boli zosadení a u egyptského miestodržiteľa hľadali pomoc proti svojim rivalom.¹⁸

5. Situácia v Sudáne v období pred egyptskou výpravou

Veľká časť Sudánu sa na začiatku 19. storočia nachádzala v stave politickej anarchie. Dominantným štátnym útvarom vo východnej časti dnešného Sudánu bolo tri storočia Fundžské kráľovstvo.¹⁹ Tento štátny útvar, ktorý nominálne ovládal východné a centrálné položené oblasti dnešného Sudánu, bol už dlhší čas za zenitom a v skutočnosti mal dosah len na regióny v okolí dolného toku Modrého Nílu a na al-Džazíru.²⁰ Jeho územie bolo v tomto období rozdelené na rad *de facto* nezávislých štátikov. Fundžské kráľovstvo založil začiatkom 16. storočia na dolnom toku Modrého Nílu ‘Amára Dúnqas.²¹ Porazil zjednotiteľa kmeňov severného Sudánu ‘Abdalláha Džammáca z rodu ‘Abdallábovcov²² a pripojil k svojej ríši ním ovládané oblasti. Tie zahŕňali územia kmeňa Džacalíjún, konfederáciu Šájqíja, Dongolu a krajiny obývané ďalšími menšími kmeňmi.

16) Titul – kráľ, buď nearabského pôvodu, alebo skrátený arabský výraz – *malik* (kráľ).

17) Makk Nasraddín bol v roku 1801 dosadený na trón v Berberi mándžilom z Qarrí (spolu vládcom fundžského kráľa pre severné oblasti Sudánu v povodí Nílu. Neskôr Nasraddín utrpel porážku od Šájqíje, bol zosadený a na jeho miesto makk Šawiš dosadil jeho synovca ‘Alího wad Timsáha (O’Fahey a Spaulding 1974, 102; Robinson 1925, 55).

18) al-Qaddál 2002, 37.

19) Tiež nazývané *Sinnárske kráľovstvo* a *as-Saltana az-zarqá’* – Čierny sultanát (preklad v spisovnej arabčine je Modrý sultanát).

20) Al-Džazíra v arabčine znamená ostrov. Obvykle sa týmto výrazom označuje aj územie ohraničené dvomi vodnými tokmi – v tomto prípade Modrým a Bielym Níлом. Podobne je to v prípade severovýchodnej Sýrie, kde sa takto nazýva oblasť medzi Eufratom a Tigrisom.

21) Fundžovia boli pravdepodobne južní Núbijci, ktorých z ich vlasti pri Bielom Níle na severovýchod k Modrému Nílu vytlačil nilotský kmeň Šillukov. Existuje aj niekoľko alternatívnych teórií o ich genéze. Jedna z nich tvrdí, že boli pôvodne príslušníkmi kmeňa Šilluk, ktorý dodnes žije v okolí mesta Malakal na Bielom Níle v Južnom Sudáne. Hlavným zdrojom pre túto teóriu je škótsky cestovateľ James Bruce. Ďalšia teória hovorí o ich pôvode v Etiópii (Spaulding 1972, 39–53; Bruce 1790, vol. IV, 458).

22) Názvy dynastií sa v novovekom Sudáne obvykle odvodzujú od mena zakladateľa pridaním koncovky *áb* – ‘Abdalláh (dynastia ‘Abdalláb); Nimr (Nimráb); Sacd (Sacdáb) a pod.

Vláda ‘Abdallábovcov nebola odstránená, ale stali sa jeho vazalmi s titulom *mándžil*²³ s hlavným mestom Qarrí.²⁴ Fundžský kráľ bol najvyšším panovníkom ríše, pričom jednotlivé oblasti spravovali buď kmeňoví vládcovia, alebo dosadení guvernéri.²⁵ V roku 1762 reálnu moc uchopil do svojich rúk Muhammad Abú Likajlik,²⁶ vtedajší guvernér Kordofánu, ako regent. Od tej doby sa skutočná moc už nikdy nevrátila do rúk fundžských kráľov, ale zostala v rade Muhammada Abú Likajlika a jeho brata. Táto vláda však nebola stabilná, ale opakovane dochádzalo v rámci rodiny ku konfliktom a vraždám regentov. Od osemdesiatych rokov 18. storočia sa periférne oblasti začali postupne odtráhať od Sinnáru. V roku 1820, v čase príprav na obranu, bol zabitý posledný silný vládca Muhammad wad²⁷ ‘Adlán (vládol od roku 1808). V dôsledku tejto udalosti nebolo Fundžské kráľovstvo schopné postaviť sa invázii na odpor.²⁸

Na západe – v Dár Fúre – bola situácia odlišná. Od 17. storočia v oblasti Džabal Marra postupne vzniká mocný kmeňový štát Fúrov – Dárfúrsky sultanát.²⁹ Po rokoch súperenia so sultanátom Waddái na západe, sa v čase oslabenia Sinnárskeho kráľovstva – v druhej polovici 18. storočia preorientoval východným smerom a postupne expandoval na jeho úkor. V 80. rokoch 18. storočia najprv sultán Muhammad Tajráb (1752/3–1785/6)³⁰ a začiatkom nasledujúceho desaťročia jeho následník ‘Abdarrahmán ibn Ahmad Bukr (1785/6–1803) dobyli Kordofán a vytlačili odtiaľ Hášima z klanu Musabba’át.³¹ ‘Abdarrahmán sa natrvalo usadil východne od Džabal Marra a okolo jeho dvora postupne vyrástlo hlavné mesto al-Fášir. Vláda dynastie Keira v Kordofáne pretrvala až do egyptskej výpravy. Dárfúrsky sultanát, ktorý sa v druhej polovici 18. storočia nachádzal na vrchole svojej moci, bol významným vývozcom slonoviny, pštosieho peria, ale hlavne otrokov dodávaných do Egypta. Pravidelne sa odtiaľto organizovala veľká karavána

po ceste nazývanej Darb al-arbacín.³² V čase turkoegyptského vpádu tu vládol sultán Muhammad al-Fadl (1803–1838).³³ Za jeho vlády došlo k oslabeniu vojenskej moci Dár Fúru v porovnaní s obdobím panovania jeho predchodcov.³⁴

6. Priebeh výpravy

To, že sa schýľuje k dobyvačnej výprave do Sudánu, napovedal zvýšený záujem a aktivita vysokých činiteľov v južných oblastiach Egypta. V roku 1818 bol do Núbie vyslaný Muhammad bej Chusraw *ad-daftardár*,³⁵ zať Muhammada ‘Alího.³⁶ O rok nato sa na prieskum do Horného Egypta a Núbie vybral samotný Muhammad ‘Alí. Podľa ‘Abdarrahmána al-Džabartího³⁷ sa v čase jeho návratu, v novembri 1919, medzi ľuďmi šírili správy o plánovanom útoku proti mamlúkom, ako aj plánoch na výpravu a dobytie Dár Fúru a Núbie.³⁸

Invázia bola rozdelená na dve časti. Ako prvá sa vydala na juh expedícia na čele s tretím synom Muhammada ‘Alího dvadsaťpäťročným Ismáčilom Kámilom pašom. Zástupcom hlavného veliteľa bol ‘Ábidín *kášif*, bývalý guvernér provincie al-Minjá. Jej cieľom bolo podmanenie si oblastí v povodí Nílu, vrátane hlavného mesta Fundžského kráľovstva Sinnáru. Vyrázila z Asuánu v septembri 1820 a z Wádí Halfá pokračovala začiatkom októbra. Druhá výprava, vedená Muhammadom bejom Chusrawom *ad-daftardárom*, ktorá mala za úlohu dobytie Kordofánu a Dár Fúru, sa vydala na juh nasledujúci rok.

Výpravy do Sudánu sa zúčastnil aj americký dôstojník George Bethune English, ktorý sa na odporúčanie britského generálneho konzula Henryho Salta stal *topgi bashim*³⁹ výpravy.⁴⁰ Svoje dojmy z výpravy vydal knižne a zanechal tak jeden z najvý-

23) Titul *cabdallábovského* vládcu bol šajch z Qarrí alebo *mándžil* (slovo *fundžského* pôvodu). Táto hodnosť bola výsadou niekoľkých najvýznamnejších vazalov *fundžského* kráľa.

24) Pre úryvky z historických písomných prameňov k vzniku *Fundžského* kráľovstva pozri napr. (Holt 1960, 1–12).

25) Holt a Daly 2000, 25–27.

26) Pochádzal z etnickej skupiny nazývanej *Hamadž*, ktorá obývala oblasť *Fázúghlí*.

27) *Wad* – v hovorovej sudánskej arabčine – skrátenejší výraz *walad* (chlapec, syn), ekvivalent v arabčine obvykle používaného *ibn*.

28) Spaulding 2007, 123–238; Robinson 1929, 232–264; Holt a Daly 2000, 25–27 a 33–35.

29) Dárfúrsky sultanát bol podľa vládnucej dynastie nazývaný tiež Sultanát Keira.

30) Zomrel pri návrate z víťaznej výpravy do Kordofánu.

31) Kordofán pôvodne podliehal *Fundžskému* kráľovstvu, ale v osemdesiatom storočí tu dôležitú úlohu zohrával klan *Musabba’át*, ktorý bol príbuzensky prepojený s dynastiou Keira a snažil sa o získanie moci v Dár Fúre (O’Fahey a Spaulding 1972, 327–330).

32) V preklade znamená štyridsaťdňová cesta. Viedla z Asjútu cez oázy al-Cháridža a Salíma, do mesta as-Suwajna v Dár Fúre a končila v Kubajhu, severozápadne od al-Fáširu. Ako jediný Európan ju až do Dár Fúru absolvoval v máji až júli 1793 anglický cestovateľ W.G. Browne, ktorý cestu opisuje vo svojej knihe (Browne 1799, 184–189).

33) Spaulding 2007, 208–217.

34) O’Fahey 2008, 75.

35) *Daftardár* – najvyšší finančný úradník.

36) al-Qaddál 2002, 39.

37) ‘Abdarrahmán ibn Hasan al-Džabartí (1753–1825/26) bol významným historikom a posledným veľkým egyptským kronikárom. V období osmanskej nadvlády nad Egyptom bol v tomto smere ojedinelým zjavom. Jeho kronika sa venuje obdobiu od roku 1688 do 1821.

38) al-Džabartí *nedat.*, 433.

39) *Topgi bashi* – veliteľ delostrelectva.

40) English 1822, x.

znamnejších opisov jej priebehu expedície. Keď na konci septembra 1820 dorazil do vojenského tábora vo Wádí Halfá, nachádzalo sa tam asi štyritisíc vojakov a stodvadsať lodí. Silu delostreleckého oddielu opisuje nasledovne: „*Desať poľných diel, jeden mažiar s kalibrom osem palcov, dve malé húfnice, ku ktorým bolo pričlenených stodvadsať delostrelcov.*“⁴¹ Vojsko bolo zložené z tureckých, albánskych a maghribských (magháriba) pešiakov,⁴² ďalej tureckej jazdy a beduínskej jazdy z Horného Egypta. Príslušníci kočovného kmeňa 'Abádba žijúceho na východnom pomedzí Egypta a Sudánu zohrávali významnú podpornú funkciu v oblasti navigácie a logistiky. Väčšina vojakov boli žoldnieri, ktorí dostali dopredu vyplatené mzdy na pol roka. Takáto rôznorodá skladba bola zámeraná, aby žiadna zložka vo vojsku nebola dominantná.⁴³

Prvá vojenská výprava postupovala popri východnom brehu Nílu. Väčšina vojenských jednotiek šla po súši, zatiaľ čo zásoby sa prepravovali na člnoch po rieke. Už spomínaný English mal počas celej výpravy problémy so zápalom očí, kvôli ktorým sa zdržal vo Wádí Halfá. Následne sa za ňou vydal loďou po rieke, ale armádu napokon dobehol až potom, čo vybojovala jediné dve bitky proti kmeňu Šájqíja. Výprava bola naplánovaná tak, aby sa lode preplavili cez druhý a tretí katarakt na jeseň v čase najvyššej hladiny Nílu, pretože inak by nebolo možné lode pretiahnuť cez kaskády. Aj tak to na mnohých miestach šlo veľmi ťažko a jednotlivé lode muselo pomocou lán ťahať niekedy až sto mužov.⁴⁴

Výprava sa v prvej fáze postupu nestretla s odporom. V Núbii vládli *kášifovia* – potomkovia prvého osmanského guvernéra Hasana Quzzího (Ghuzzího) už od polovice 16. storočia, kedy boli v oblasti medzi prvým a tretím kataraktom rozmiestnené bosnianske posádky a dostala sa tak do područia Osmanskej ríše. Núbia síce formálne zostala jej súčasťou, ale *kášifovia* boli fakticky nezávislí. Pevnosti Asuán, Ibrím a Sáj nepodliehali núbijským *kášifom*, ale každá mala vlastného veliteľa – *aghu*. V druhej dekáde 19. storočia v Núbii spoločne vládli traja bratia – Husajn, Hasan a Muhammad, ktorí sídlili v Derri (arab. ad-Dírr).⁴⁵ Ako prvý sa výprave podriadil Hasan *kášif* a za odmenu ho Ismácíl menoval za správcu Núbie.⁴⁶

Ani Dongolu nebolo potrebné si podmaniť pomocou násilia. Ismácíl používal veľmi rozumnú taktiku naordinovanú jeho otcom, keď miestnych vládcov ponechal vo

funkcii v rámci novozriadenej štátnej správy – čím na jednej strane znižoval pravdepodobnosť vzbury, ale taktiež znižoval nároky a náklady na správu.

Pred niekoľkými rokmi mamlúkmi zosadený *makk* z Argō Tumbul Muhammad Idrís bol opätovne dosadený ako okresný *kášif* v rámci novovzniknutej provincie Dongola.⁴⁷ Dostal do správy územie od Arga po Handak.⁴⁸ Ďalší *makkovia* v Dongole sa poddali bez boja a rovnako boli ponechaní vo svojich funkciách.⁴⁹

Rovnako ani mamlúci sa výprave nepostavili na odpor. Skôr než sa expedícia vydala na pochod, Muhammad 'Alí vyzval mamlúkov, aby sa podriadili. Ich veliteľ, 'Abdarrahmán bej, mu však poslal bezočivú odpoveď: „*Povedz Muhammadovi 'Alímu, že za žiadnych okolností nebudeme vyjednávať s naším sluhom.*“⁵⁰ Pred príchodom výpravy Ismácíl pašu mamlúci v júni 1820 opustili Dongolu. Existuje niekoľko verzií ich ďalších osudov. Podľa Waddingtona všetci ustúpili najprv do krajiny Džacalíjún k mestu Šandí. Jeho vládca, *makk* Nimr, ich po príchode nevpustil do mesta, ale dovolil im usadiť sa neďaleko svojho sídla. Keď však Ismácíl paša dvakrát porazil kmeň Šájqíja, *makk* Nimr sa vyľakal, rozhodol sa poddať bez boja a mamlúkom prikázal odísť. Mamlúci sa potom rozdelili na tri skupiny. Najpočetnejšia odišla do Dár Fúru, menšia skupina sa odobrala k Červenému moru a časť sa rozhodla pre kapituláciu.⁵¹ Podľa odlišnej a pravdepodobnejšej verzie sa mamlúci rozdelili už v Dongole a len časť sa pobrala do Šandí. Väčšina na čele s 'Abdarrahmánom bejom odišla do Dár Fúru a potom ďalej na západ do Waddái, kde pobudli štyri mesiace a následne sa aj táto skupina rozdelila, jedna časť šla na juh a druhá, zložená z dvadsiatich šiestich mamlúkov, na sever. Cestou sa dostali do konfliktu s príslušníkmi národa Borgu, ktorému padlo za obeť dvadsať mamlúkov. Zostávajúcu šesťčlennú skupinu, vedenú Muhammadom bejom a 'Alím bejom, stretol 20. októbra 1822 major Dixon Denham severne od líbyjského Murzuqu pri meste Temenhint. Ich cieľom bol Tripolis, kde sa chceli usadiť.⁵²

Jediný, kto sa rozhodol odporovať, bola konfederácia kmeňa Šájqíja. Dôvodom bola snaha Ismácíla o ich odzbrojenie, odovzdanie koní a premenu na národ roľníkov. Vládli im štyria králi, z ktorých najvýznamnejšími boli cadlánábovský *makk* Šawíš a hannikábovský *makk* Sibajr. Mocnejší Šawíš bol „tučný, čulý muž veselej nálady“, zatiaľ čo Sibajr bol „opisovaný ako väčší násilník“.⁵³ Príslušníci tohto kmeňa sú všade charakterizovaní ako veľmi hrdí a odvážni bojovníci. Od Fundžského kráľovstva sa

41) English 1822, 1.

42) Pochádzali z pobrežných oblastí dnešnej Líbye, Tuniska a Alžírka (Waddington a Hanbury 1822, 93).

43) al-Qaddál 2002, 40; Hill 1986, 9.

44) English 1822, 4–8.

45) Waddington a Hanbury 1822, 19; Burckhard 1819, 61–62; Holt 1966, 54.

46) Robinson 1925, 50.

47) Zahířala Dongolu, ako aj krajinu Šájqíje a prvým guvernérom sa stal 'Ábidín kášif.

48) Waddington a Hanbury 1822, 233.

49) Hill 1986, 9; Robinson 1925, 50.

50) Waddington a Hanbury 1822, 230.

51) Waddington a Hanbury 1822, 230–232.

52) Denham a Clapperton 2010, xxxii–xxxiii.

53) Waddington a Hanbury 1822, 95.

osamostatnili už v 17. storočí a na začiatku 19. storočia Šawíš usiloval o ovládnutie bývalých rozsiahlych cabdallábovských dŕžav, ktoré zahŕňali povodie Nílu od mesta Arabadží na Modrom Níle na juhu až po tretí katarakt na severe. V tom mu však zabránil na jednej strane intenzívny odpor *makka* Nimra zo Šandí, na druhej strane, a to definitívne, mamlúcky vpád.⁵⁴

Konfederácia Šájqíje disponovala na miestne pomery veľkou vojenskou silou – dvetisíc jazdcov a asi osemtisíc pešiakov.⁵⁵ Ich výzbroj však bola primitívna, okrem náčelníkov, ktorí boli ozbrojení pištoľami, nemali strelné zbrane. V boji používali kopije a meče.⁵⁶ Boli to vynikajúci jazdci a svoje kone vycvičili k zvláštnemu skákavému spôsobu cvalu, pripomínajúcemu beh antilopy, ktorý znemožňoval nepriateľom presne zacieľiť.⁵⁷

Muhammadovi 'Alímu sa nekompromisný postup Ismácíla pašu nepozdával a napísal mu list, v ktorom kritizoval spôsob, akým sa vysporiadal s konfederáciou Šájqíja. „Bolo vašou povinnosťou, aby ste si podmanili obyvateľstvo Šájqíje tým, že si ich získate po dobrom, a nadobudli ich krajinu tak, že ich upokojíte a ukludníte. A je na veľké počudovanie, že ste ... im nariadili, aby odovzdali svoje kone a zbrane.“⁵⁸

So Šájqíjou, ktorá sa pod hrozbou spoločného nepriateľa zjednotila, sa turkoegyptská výprava stretla v dvoch veľkých bitkách. 4. novembra 1820 sa odohrala prvá veľká zrážka pri Kúrtí, vo východnej časti krajiny Šájqíje. Ismácíl paša chcel bitku oddialiť, avšak jeho zástupcovi 'Ábidínovi *kášifovi* sa podarilo ho presvedčiť. Ismácílovo váhanie vyplývalo zo skutočnosti, že v tom momente ešte nemal k dispozícii delostrelectvo, ktoré zaostalo za armádou pri plavbe na Níle v oblasti kataraktov. Šájqíja mala v prvých momentoch prevahu a bitka bola po istý čas nerozhodná a až opakované použitie pištoľí tureckou jazdou rozhodlo o jej osude. Dôležitú úlohu zohral 'Ábidín *kášif*, ktorý sa niekoľkokrát osobne zapojil do boja a vrhal sa priamo medzi nepriateľov.⁵⁹ Jazde Šájqíje sa podarilo z väčšej časti ujsť. Na strane Šájqíje bolo asi osemsto mŕtvych – prevažne pešiakov. Na druhej strane turkoegyptská výprava stratila asi päťdesiat vojakov.⁶⁰ Po víťazstve armáda dobyla a vyplienila mesto Kúrtí. Bojovníci Šájqíje osvedčili nielen svoju po-

vesť vynikajúcich jazdcov, ale aj výnimočných vojakov v boji muža proti mužovi, v ktorom boli turkoegyptskej armáde viac než vyrovnaným protivníkom.⁶¹

Mesiac po Kúrtí, 4. decembra 1820, sa odohrala druhá a rozhodujúca bitka pri Džabal Dájiqa. Ismácíl paša v nej už použil aj svoje delostrelectvo a Šájqíju opäť porazil. Turkoegyptská armáda počas bitky zajala dcéru *makka* Sibajra Safíju. Ismácíl paša sa zachoval veľkoryso, k Safíji sa správal s veľkou úctou, nechal ju obliecť do honosných šiat a poslal ju naspäť za otcom. Prístup Ismácíla pašu sa v tomto prípade ukázal ako veľmi prezieravý, pretože keď jej otec zistil, že nebola zneuctená, rozhodol sa kapitulovať. Takto opustil rady nepriateľa druhý najsilnejší *makk* Šájqíje a navyše sa k nemu pridali aj ďalší dvaja *makkovia*. Jediný, kto sa naďalej odmietal poddať, bol najmocnejší cadlánábovský *makk* Šawíš (Džawíš).⁶²

Postup Ismácíla pašu nielen voči vzbúrencom, ale všetkým obyvateľom krajiny Šájqíje⁶³ bol spočiatku drastický. Jeho politika odmeňovania vojakov za odrezané uši nepriateľov viedla k zmrzačeniu mnohých miestnych ľudí, vrátane tých, ktorí sa nezúčastnili bojov.⁶⁴ Vojaci totiž v honbe za prémiami odrezávali uši aj roľníkom, ženám a starým ľuďom. Robinson uvádza, že do Egypta putovalo tritisíc párov uší.⁶⁵ Waddington a Hanbury počuli na začiatku svojej cesty o „*horách uší*“ *poslaných Ismácíлом pašom do Káhiry* [...].⁶⁶ Miestni obyvatelia na pomedzí Sukkútu a Mahasu zas rozprávali, ako po vojne proti Šájqíji prešli okolo tri naložené ťavy s odrezanými ušami.⁶⁷

George Bethune English vo svojej knihe tiež opisuje zvlôu maghribských vojakov, s ktorými sa plavil v krajine Šájqíje. „*Dnes ráno, dvaja muži z dediny v tomto okolí, boli brutálne zbití a ich ženy alebo sestry zneucené niekoľkými vojakmi z našich lodí.*“⁶⁸

Po prvotnom besnení Ismácíl paša po bitke pri Džabal Dájiqa zmenil prístup a obnovil disciplínu v armáde. Začal trestať vojakov za krádeže a dokonca niekoľko príslušníkov kmeňa 'Abábda nechal za tento prečin napichnúť na kôl.⁶⁹ Mnohé dediny a mestá boli totiž úplne vyľudnené. Povolil obyvateľom vrátiť sa do svojich domov a zaručil im bezpečnosť. Waddington a Hanbury v polovici decembra sústavne stretávali mnoho ľudí vracajúcich sa do svojich domovov spolu s hospodárskymi zvieratami.⁷⁰

54) MacMichael 1922a, 215–216; O'Fahey a Spaulding 1974, 100–103.

55) Waddington a Hanbury 1822, 95.

56) Waddington a Hanbury 1822, 98; Robinson 1925, 50–51.

57) Waddington a Hanbury 1822, 103.

58) al-Qaddál 2002, s. 43.

59) English 1822, 130.

60) Waddington uvádza iné počty mŕtvych – šesťsto na strane Šájqíje a nula v radoch turkoegyptskej výpravy (Waddington a Hanbury 1822, 101).

61) Robinson 1925, 51–52.

62) Robinson 1925, 53–54.

63) Veľká časť tu usadeného obyvateľstva boli roľníci z Dongoly a Núbie.

64) Tieto praktiky zaviedol Muhammad 'Alí už pri výprave proti Wahhábovcem.

65) Robinson 1925, 55.

66) Waddington a Hanbury 1822, 23.

67) Waddington a Hanbury 1822, 286.

68) Táto udalosť sa odohrala v krajine Šájqíje (English 1822, 67).

69) English 1822, 88.

70) English 1822, 124, 133–134.

Postup voči Šájqíji bol odlišný oproti správaniu sa vojakov v iných oblastiach. Vojaci totiž obvykle dodržiavali prísnu disciplínu. Waddington opisuje, ako kapitán ich lode koncom novembra počas prechodu Dongolou mlátil palicou vojakov kvôli tomu, že ukradli dedinčanom obilie z poľa.⁷¹ Táto taktika nepochybne súvisela so snahou Muhammada 'Alího získať si priazeň obyvateľstva a minimalizovať tak ich odpor voči okupácii.

Koncom februára 1821 prešla výprava cez púšť Bajúda. Povodie Nílu opustila pri Kirkebane a 5. marca prišla do významného obchodného mesta Berber, obývaného kmeňom Mírafáb. *Makk* Nasraddín, ktorý sprevádzal výpravu, tu bol dosadený za *kášífa*. Jeho synovec 'Alí wad Timsáh bol zbavený moci a neskôr popravený.⁷² Poddali sa aj ďalšie kmene z oblasti medzi Berberom a krajinou Šájqíje – Rubátáb (na čele s *makkom* Abú Hidžlom) a kočovný kmeň Hassáníja.⁷³

Región medzi sútokom rieky 'Atbara a Níлом na severe a šiestym kataraktom na juhu obýval kmeň Džacalíjún. Východný breh v období pred príchodom výpravy ovládal *makk* Nimr zo Šandí (rod Nimráb). Na západnom brehu bol pri moci *makk* Musácad s hlavným mestom al-Matamma. *Makk* Nimr bol vplyvnejší ako Musácad a jeho kráľovstvo bolo nezávislé, zatiaľ čo jeho náprotivok bol vazalom cadlánábovského *makka* Šawíša.⁷⁴ Na severe v okolí mestečka ad-Dámír vznikla náboženská enkláva vedená rodom al-Madždhúb.

Výprava zotrvala v Berberi dva mesiace. Bolo potrebné počkať, kým sa dopravila zásoby, jednotky a zbrane. Zásoby sa totiž nepodarilo prepraviť po Níle cez štvrtý katarakt⁷⁵ a bolo potrebné ich zdĺhavo presúvať po súši. Pre nedostatok tiav to išlo veľmi pomaly. Už niekoľko dní po jej príchode, 12. 3. 1821, prišiel do tábora syn *makka* Nimra Muhammad. Ismácíl však jeho kapituláciu neakceptoval, ale trval na tom, že *makk* Nimr musí prísť osobne. V prvej polovici marca sa poddalo tiež asi sto mamlúkov. Ismácíl pašsa sa voči nim zachoval veľkoryso. Všetci dostali po tisíc piastrov a bolo im dovolené vrátiť sa do Egypta, kde získali veliteľské pozície v novobudovanej armáde zloženej zo sudánskych otrokov.⁷⁶ *Díwán effendi*⁷⁷ bol vyslaný do Šandí, aby zabezpečil podrobenie kmeňa Džacalíjún. 28.3.1821 prišli v jeho sprievode zo Šandí *makk* Nimr⁷⁸ a syn *makka* Šawíša.

71) English 1822, 68–69.

72) Robinson 1925, 55–56; Hill 1986, 9; Robinson 1926, 166.

73) al-Qaddál 2002, s. 44.

74) O'Fahey a Spaulding 1974, 97, 102–103.

75) Najväčším problémom bolo, že rieka v tejto oblasti tečie juhozápadným smerom a nie je preto možné využívať pomoc vetra (English 1822, 98–99).

76) Robinson 1925, 56–57; English 1822, 110–111.

77) Osobný tajomník Ismácíla Kámila pašu.

78) Z tridsaťčlenného oddielu, ktorý ho sprevádzal, bolo niekoľko mušketierov. Robinson 1925, 56.

Nimr daroval veliteľovi výpravy dva majestátne kone a podriadil sa. „Potom čo bol predstavený jeho Excelencii, pobozkal mu ruku, pritlačil si ju k svojmu čelu a povedal mu, že prišiel odovzdať seba a svoju krajinu do jeho priazne a ochrany.“⁷⁹

6. apríla 1821 'Ábidín *kášif* opustil tábor v Berberi spolu so svojou jednotkou, aby zaujal funkciu miestodržiteľa v novovytvorenej provincii Dongola a usídlil sa v jej hlavnom meste – Novej Dongole. Počas revolty, ktorá vypukla nasledujúceho roku, zostala táto provincia pokojná, hlavne vďaka umiernenému daňovému systému. Za svoje zásluhy bol 'Ábidín *kášif* povýšený z *aghá* na *beja*.⁸⁰ K dispozícii mal štyristočlennú posádku.⁸¹ Nahradil ho veliteľ kurdskeho pôvodu Mahú bej Urfalí, ktorý v tom čase prišiel z Egypta. Tento veliteľ v nasledujúcom období zohral v Sudáne mimoriadne významnú úlohu. V roku 1822 sa stal guvernérom Berberu a krajiny Džacalíjún.⁸² Berber mal pre Egypt zásadný strategický význam, pretože cezeň prechádzala najkratšia cesta zo Sinnáru do Egypta. Berber, rovnako ako Dongola boli provincie, ktoré priamo podliehali egyptskému miestodržiteľovi.⁸³

Výprava sa pohla ďalej až 5. mája 1821 a o týždeň prišla k al-Matamme, hlavnému mestu *makka* Musácada a zdržala sa tu niekoľko dní.⁸⁴ Deň pred odchodom výpravy ďalej na juh, 17. mája, došlo ku konfliktu medzi vojakmi a obyvateľmi jednej z dedín pri al-Matamme, pri ktorom bolo zabitých a ťažko zranených niekoľko vojakov. Keď sa táto správa dostala do vojenského tábora, ich spolubojovníci sa rozhodli pomstiť ich smrť a nezabránila im v tom ani snaha samotného Ismácíla pašu.⁸⁵ Mnohých obyvateľov tejto dediny na odplatu upálili priamo v ich domoch.⁸⁶ Ismácíl sa obával možnosti povstania v krajine Džacalíjún, a preto boli *makkovia* Nimr a Musácad pričlenení k výprave ako rukojemníci.⁸⁷

19. mája sa podriadil Ismácílovi pašovi aj najnebezpečnejší a najvytrvalejší protivník, *makk* Šawíš. Urobil tak nasledujúcimi slovami: „Bojoval som proti vám všetkým prostriedkami a [zo všetkých] síl a teraz som pripravený, ak si to budete želať, bojovať

79) English 1822, 111 a 117.

80) English 1822, 130; Hill 1986, 13.

81) Robinson 1926, 167.

82) Robinson 1925, 56.

83) Hill 1986, 13.

84) English 1822, 132–133.

85) English 1822, 138

86) Robinson 1925, 57.

87) Podobne šiel s výpravou ako rukojemník aj najstarší syn 'Abdallábovského mándžila (English 1822, 158).

pod velením svojho dobyvateľa.⁸⁸ Makkovi Šawíšovi bola udelená veliteľská hodnosť a spolu so svojím dvestočlenným jazdeckým oddielom sa pripojil k výprave.

K ďalšiemu významnému mestu – Halfájat al-Mulúk dorazila výprava 25. mája. Bolo to hlavné mesto 'Abdallábovcov, najmocnejšej dynastie v severnej časti Sinnárskeho kráľovstva v 16. až 18. storočí.⁸⁹ 'Abdallábovský *mándžil* Násir wad Muhammad al-Amín sa poddal bez boja a jeho syn al-Amín pokračoval s výpravou ako rukojemník.⁹⁰

Po päťhodinovom pochode výprava dorazila na miesto dnešného Omdurmánu. Presun cez Biely Níl na al-Džazíru (do oblasti, kde sa dnes nachádza Chartúm, neďaleko sútoku Bieleho a Modrého Nílu) sa začal 30. mája v ranných hodinách a trval dva a pol dňa. K dispozícii totiž neboli žiadne väčšie lode, len deväť člnov, ktoré sa podarilo preplaviť cez 4. katarakt. Celkové straty, ktoré výprava utrpela pri chaotickom prechode cez rieku, predstavovali asi tridsať mužov, stopäťdesiat tiav a sedemdesiat koní.⁹¹ Výprava mala veľké šťastie, že v čase, keď sa výprava Ismácíla pašu preplavila na al-Džazíru, Sinnárske kráľovstvo bolo v rozklade a zostalo bez silného vládcu. Ak by ich na druhom brehu Bieleho Nílu čakal odhodlaný nepriateľ, presun mohol dopadnúť neslávne. Nominálnym panovníkom bol kráľ Bádí VI., avšak posledný skutočný vládca z rodu Hamadž⁹² – veľký *mándžil*⁹³ Muhammad wad 'Adlán⁹⁴ – bol zavraždený počas príprav na odrazenie invázie. Keď v lete 1820 Muhammad 'Adlán zabil vraha svojho otca 'Adlána, šajcha Kamtúra, v Sinnári sa opäť rozpútala občianska vojna. Muhammad 'Adlán v nej zvíťazil a zdalo sa, že sa situácia stabilizovala. Začal s prípravami na odrazenie turkoegyptskej invázie a vyzval bojaschopných mužov, aby sa zhromaždili pri sútoku Bieleho a Modrého Nílu. Na sever poslal aj svojich vojakov na čele so synom 'Adlánom. On sám sa zdržal pri Sinnári, kde ho prepadla a zabila skupina nepriateľov vedená jeho synom z druhého kolena Hasanom wad Muhammadom Radžabom. Smrťou Muhammada

wad 'Adlána sa skončila všetka snaha o odpor voči turkoegyptskej expedícii a Sinnár sa poddal bez boja.⁹⁵ Makk Bádí VI. a stúpenci zavraždeného Muhammada wad 'Adlána sa rozhodli podriaďiť sa. Hasan wad Muhammad Radžab ustúpil spolu so svojimi bojovníkmi začiatkom júna k rieke Dinder alebo Rahad.⁹⁶

Posledná časť cesty od sútoku Nílov popri brehu Modrého Nílu trvala necelé dva týždne a zavŕšila sa vstupom do hlavného mesta Sinnár 13. alebo 14. júna 1821.⁹⁷ V polovici cesty sa s výpravou stretol posol kráľa Bádího VI. Niekoľko dní pred príchodom výpravy do Sinnáru vyšiel Ismácílovi Kámilovi pašovi naproti samotný fundžský kráľ Bádí VI., ktorý sa podrobil a vstúpil do mesta spolu s výpravou.⁹⁸

Očakávania vojakov boli veľké a po príchode do Sinnáru boli sklamaní. Namiesto bohatej metropoly, ktorou bol Sinnár v minulosti, ich čakalo mesto, ktorého veľká časť bola v ruinách. Členovia výpravy, vrátane Ismácíla pašu, navyše veľmi ťažko znášali obdobie dažďov v Sinnári, trpeli horúčkami a mnohí zomreli. Čoskoro sa hlavný stan presunul severnejšie do Wad Madaní, keď sa ukázalo, že je tam o niečo suchšie podnebie. Výprava bola početne malá, vysilená, vojaci sa obávali mnohopočetnej prevahy Sudáncov a trpeli izolovanosťou od Egypta.⁹⁹

Veľmi negatívny vplyv sinnárskeho podnebia na zdravie počas obdobia dažďov si všimli aj ďalší cestovatelia. Bruce, ktorý bol v Sinnári v 70. rokoch 18. storočia, veľmi farbisto opisuje nezdravé podnebie v hlavnom meste, kde v období dažďov neprežilo žiadne zviera. „*Žiadny kôň, mulica, somár alebo akékoľvek ťažné zviera sa nebude množiť, ba ani žiť v Sinnári a mnoho mil' naokolo. Hydina tam nežije. Ba ani pes, či mačka, ovca alebo býk tu nevydrží [...] Všetci musia odísť, každého po rok, do púšte.*“¹⁰⁰

Ismácíl paša koncom júna 1821 vyslal dve výpravy na podrobenie vzdialenejších regiónov Sinnárskeho kráľovstva a potrestanie vzpurných *makkov*. Hoddža Ahmet (1300 mužov) tiahol na juhozápad a *díwán effendi* Muhammad Sacíd (300 až 400 mužov) na východ. *Díwán effendiho*, ktorý sa do Sinnáru vrátil 8. júla, sprevádzali aj synovia veľkého *mándžila* Radžab a Idrís wad Muhammad 'Adlán. Po osemďňovom pochode sa im pri rieke Dinder alebo Rahad podarilo zajať Hasana wad Radžaba.¹⁰¹ V polovici júla sa vrátila aj druhá výprava, vedená Hoddžom Ahmedom, ktorá sa dostala až k Bielemu Nílu. Pri pohorí Bokki dvakrát porazila miestny národ, pričom v druhej bitke pobila

88) *English 1822*, 139–140.

89) *English 1822*, 144–146.

90) *Robinson 1925*, 57.

91) *English 1822*, 147–149; *Hill 1986*, 10.

92) *Vojenský velitelia a veľmoži z južnej oblasti Sinnáru, ktorí od roku 1762 (prevrat Muhammada Abú Likajlika) prevzali moc v kráľovstve od fundžských kráľov, ale ponechali ich ako nominálnych vládcov. Sami zastávali pozíciu wazírov – obvykle sa do európskych jazykov prekladá ako regent.*

93) *Muhammad wad 'Adlán sa neusiloval o pozíciu regenta, ale prijal nový titul veľký mándžil.*

94) *Bol vnukom prvého hamadžského regenta Muhammada Abú Likajlika. Roku 1808 získal rozhodujúcu moc v Sinnárskom kráľovstve a pomocou postupnej likvidácie oponentov sa mu podarilo zastaviť postupujúci rozklad v centrálnych oblastiach štátu.*

95) *Spaulding 2007*, 233–238; *MacMichael 1922b*, 385.

96) *Robinson 1926*, 164.

97) *Hill 1986*, 10; *MacMichael 1922b*, 386; *English 1822*, 151–152.

98) *English 1822*, 158–170.

99) *Hill 1986*, 10–11; *Robinson 1926*, 166; *MacMichael 1922b*, 388.

100) *Bruce 1790*, vol. IV, 469.

101) *English 1822*, 175–178; *MacMichael 1922b*, 387; *Hill 1986*, 10; *Robinson 1926*, 165–166.

tisícpäťsto nepriateľov. Podarilo sa jej zajať okolo dvetisíc otrokov, takmer výlučne žien a detí.¹⁰²

Na konci októbra 1821 prišiel do Sinnáru Ibráhím paša, najstarší syn egyptského miestodržiteľa, aby pomohol demoralizovanej výprave. Muhammad 'Alí si totiž myslel, že jeho najmladší syn potrebuje pri správe dobytých území pomoc staršieho brata ostrieľaného v bojoch s mamlúkmi a wahhábovcami. Jednou z jeho hlavných úloh bolo zabezpečenie dostatočného množstva otrokov pre novobudovanú armádu. Keďže úmrtnosť otrokov na ceste do Egypta bola vysoká, začalo sa so stavbou lodí, ktoré ich mali bezpečne dopraviť cez krajiny Šájqíje a Dongolu.¹⁰³ Koncom roku 1821 Ibráhím paša spolu s Ismáciom podnikli expedíciu do južných oblastí Sinnáru. Podarilo sa im podmaniť si Fázúghlí, avšak Ibráhím ochorel na dyzentériu a v januári 1822 bol nútený vrátiť sa do Egypta.¹⁰⁴

V tomto období sa začalo aj s budovaním štátnej správy. Najnižšou správnou jednotkou bola dedina na čele s miestnym starostom (arab. *šajch al-balad*). Pätnásť až tridsať dedín spravoval okresný náčelník (arab. *qá'immaqám*). K dispozícii mal 23 až 24 vojakov – arabských jazdcov, pešiakov magháríba a príslušníkov kmeňa Šájqíja. Desať *qá'immaqámov* podliehalo vyššiemu úradníkovi s mamlúckym titulom *kášif*.¹⁰⁵

7. Dobytie Kordofánu

Druhá časť výpravy, ktorej cieľom malo byť dobytie Kordofánu a Dár Fúru, sa vydala do Sudánu na jar 1821. Na jej čele bol zať Muhammada 'Alího, Muhammad bej Chusraw *ad-daftardár*, ktorý vyrazil z hlavného mesta 20. apríla 1821. *Ad-daftardár* poslal v polovici júla *maqdúmovi*¹⁰⁶ Kordofánu Musallimovi posolstvo v mene osmanského sultána, kalifa všetkých muslimov, v ktorom ho vyzval, aby sa podriadil.¹⁰⁷ Odpoveď miestodržiteľa Kordofánu bola veľmi výrečná. Odmietol v nej právo Muhammada 'Alího zaútočiť proti Dárfúrskej sultanátu, pretože jeho obyvatelia sú „*muslimovia a vyznavači Božej knihy a jeho Proroka (nech mu Boh žehná a dá mu spasu)*“.¹⁰⁸ Spravodlivosť je preto na ich strane. „*Neprevinili sme sa proti Božej knihe a sunne*¹⁰⁹ *jeho proroka a Boh Vás nepoveril,*

aby ste prišli do našej krajiny. [...] Ak prídete do našej krajiny, vy ste [...] tyranom a my sme utláčani [...]“¹¹⁰

Druhá výprava sa skladala z asi troch až štyroch tisícov vojakov a mala rovnako ako expedícia do Sinnáru k dispozícii trinásť diel. Najprv postupovala tou istou trasou ako predchádzajúce ťaženie, len po opačnom, západnom brehu Nílu. Z mesta ad-Dabba, ležiaceho v pohraničnej oblasti medzi Dongolou a krajinou Šájqíje, však koncom júla 1821 zamierila smerom na juh do Kordofánu. Prešla postupne cez púšť Bajúda, Džabal Haráza a Kadžmar k mestu Bára, kde sa stretla v rozhodujúcej bitke s jednotkami *maqduma* Musallima. Ten napriek prichádzajúcim správam o postupe turkoegyptskej výpravy podcenil hroziace nebezpečenstvo. Neskoro informoval dárfúrskeho sultána, nepostupoval energicky, zanedbal prípravy na odpor a neuposlúchol rady šajcha Džabal Haráza. Ten navrhol zaútočiť proti výprave hneď po jej prechode cez púšť a využiť tak vyčerpanie nepriateľských jednotiek.¹¹¹ Dárfúrske vojsko malo síce početnú prevahu (skladalo sa z osemtisíc pešiakov a tisícdivo jazdcov, z toho dvesto obrnených), avšak nemohlo sa svojou výzbrojou rovnať s armádou Muhammada beja Chusrawa. 18. augusta vyrazilo z hlavného mesta Kordofánu al-Ubajjidu na sever do Bára, kde sa hneď 19. augusta odohrala bitka, ktorá rozhodla o osude celej provincie. Dárfúrske vojsko bolo drvivovo porazené, pričom stratilo vyše sedemsto bojovníkov. Straty na opačnej strane – stopäťdesiat mŕtvych¹¹² – tiež neboli zanedbateľné a svedčia o zúrivom odpore a bojovom umení Dárfúrčanov. V boji padol aj *maqdúm* Musallim.¹¹³

Po víťazstve vojsko *daftardára* vyplienilo mestá Bára a al-Ubajjid. V obidvoch prípadoch sa odohrali masakry miestnych obyvateľov. *Daftardár* postupoval podobne ako Ismáci paša a kupoval od svojich vojakov odrezané uši nepriateľov. Drastický spôsob, akým boli miestne ženy okradnuté o šperky, opisuje britský historik Arthur E. Robinson: „*Náušnice a krúžky v nose boli vytrhnuté, ich členky, zápästia a ramená boli odrezané kvôli náramkom a ich prsty odseknuté kvôli prsteňom. Celé roky bolo možné vidieť tieto zmrzačené ženy v rôznych častiach Kordofánu.*“¹¹⁴ Po skončení besnenia bol nastolený poriadok a zavedené prísne tresty pre všetkých previnilcov bez rozdielu. Ako trest smrti pre miestnych obyvateľov sa používalo buď nabodnutie na kôl alebo vystrelenie z dela. *Daftardár* bol nekompromisný aj pri prečinoch zo strany vlastných vojakov.¹¹⁵

102) English 1822, 191–193.

103) Robinson 1926, 171; Hill 1986, 11.

104) Robinson 1926, 172.

105) Hill 1986, 11.

106) *Maqdúm* – dárfúrsky guvernér.

107) al-Qaddál 2002, 48; Robinson 1926, 167.

108) al-Qaddál 2002, 524.

109) *Sunna* – islámska tradícia – tvorí ju súbor činov a výrokov Proroka Muhammada, ktoré predstavujú záväznú normu pre sunnitských muslimov.

110) Al-Qaddál 2002, 524.

111) Robinson uvádza, že šajch 'Abdalhádí z Džabal Haráza nastražil výprave pascu, avšak *daftardár* sa o nej dozvedel a vyhol sa jej (Robinson 1926, 167).

112) Robinson uvádza vyše 200 mŕtvych (Robinson 1926, 168).

113) O'Fahey 2008, 76–77; Spaulding 2007, 208.

114) Robinson 1926, 169.

115) Robinson 1926, 170.

Výprava Muhammada beja al-Chusrawa mala pôvodne zamierené až do Dár Fúru, ale napokon sa tam nedostala. Spôsobilo to viacero faktorov, z ktorých hlavným bolo rozsiahle povstanie proti turkoegyptskému okupačnému režimu v povodí Nílu. Ďalšími dôvodmi boli obrovské vzdialenosti, málopočetnosť výpravy, nedostatočné znalosti o pomeroch v Dár Fúre a vypuknutie povstania proti osmanskej nadvláde v Grécku. Muhammad 'Alí predpokladal, že ho osmanský sultán Mahmut II. v tejto súvislosti skôr či neskôr požiada o vojenskú pomoc. Dárfúrsky sultán Muhammad al-Fadl sa síce pokúsil o znovudobytie Kordofánu, ale výprava vedená jeho synovcom Wazírom Ahmadom neuspela.¹¹⁶ V septembri 1821 sa *daftardár* stal guvernérom Kordofánu, priamo podriadeným Muhammadovi 'Alímu.¹¹⁷

8. Povstanie v Sinnári proti turkoegyptskému režimu

Kľúčovým dôvodom vzbury proti novému režimu boli extrémne nespravodlivé daňové reformy, ktorých hlavným autorom bol koptský kresťan Hanná at-Tawíl. V Egypte sa hovorilo o tom, že patrili medzi sponzorov výpravy, za čo mal získať podiel na daňových príjmoch zo Sudánu. Najprv sa uskutočnilo sčítanie obydľí, otrokov a dobytku, následne bol pripravený nový daňový systém, ktorý sa od začiatku roku 1822 postupne zavádzal do praxe. Boli uvalené dane v nasledovnej výške: za otroka 15 dolárov, za kravu 10 dolárov a za ovcu alebo somára 5 dolárov. Vlastníctvo tiav nebolo zdanené, keďže vláda nemala dostatočné kapacity, aby mohla beduínov prinútiť platiť. Dane boli uvalené aj na obydľia, ktoré boli rozdelené podľa veľkosti do troch kategórií. Zaťaženie boli len obyvatelia, ktorí sa usadili v okolí Nílu, a so zdanením sa začalo na al-Džazíre. To, že dane boli enormne vysoké a hraničili so zhabaním majetku, je možné názorne demonštrovať na skutočnosti, že napríklad v prípade otrokov predstavovala daň až 75 percent z ich obvyklej ceny. Dane bolo možné zaplatiť dvoma spôsobmi – v peniazoch alebo v otrokoch. Muhammad 'Alí mal však záujem len o otrokov vhodných pre armádu. Cieľom takéhoto postupu bola snaha získať veľké množstvo otrokov do egyptskej armády, keďže lov na otrokov v počiatočnom období neprinášal dostatočné množstvo zajatcov. Daňová reforma bola zavedená do praxe v čase, kedy Ibráhím paša opustil Sudán a Ismácíl bol hlboko na juhu, vo Fázúghlí. Obyvatelia sa začali búriť a útočiť na malé turecké posádky, mnohí radšej opustili svoje domovy. Situáciu zhoršili chýry o porážke turkoegyptskej výpravy na juhu, o úteku Ibráhíma pašu do Egypta a smrti Ismácíla pašu. Ten sa urýchlene vrátil do Sinnáru a pomocou ústupkov sa mu podarilo zabrániť povstaniu. V krajine Džacalíjún prejavy vzbury rýchlo potlačil guvernér Berberu Mahú bej Urfalí.¹¹⁸

Po dočasnom upokojení sa situácie nastal na jeseň 1822 nečakaný zlom. Koncom októbra Ismácíl paša pricestoval loďou do krajiny Džacalíjún. V Šandí sa stretol s *makkmi* kmeňa Džacalíjún Nimrom a Musácadom, vládcami Šandí a al-Matammy. Na schôdzke s nimi sa správal povýšenecky a požadoval od Nimra zaplatenie enormne vysokého tribútu vo výške tridsaťtisíc dolárov a šesťtisíc otrokov. Keď Nimr túto požiadavku odmietol ako nezmyselnú a nesplniteľnú, Ismácíla to popudilo a udrel ho do tváre drevenou fajkou. Vyhrotenú situáciu sa podarilo upokojiť *makkovi* Musácadovi prisľúbením poslušnosti. Túto urážku však *makk* zo Šandí nenechal bez odozvy a ešte v ten večer pre významného hosta zorganizoval hostinu. Dom, v ktorom sa nachádzal Ismácíl paša nechal Nimr obložiť haluzím a slamou a veliteľa výpravy zaživa upálil. Jednotlivé zdroje sa rozchádzajú v tom, či sa to udialo ešte počas hostiny, alebo potom, čo sa hostujúci uložili k spánku.¹¹⁹ To, ako Ismácíl paša zomrel, pravdepodobne nebola náhoda. Vzbúrenci totiž použili rovnaký spôsob, akým v máji 1821 zomrelo v dedine pri al-Matamme, na opačnom brehu, mnoho obyvateľov dediny, ktorá sa postavila proti vojakom turkoegyptskej výpravy. Tento incident spomínáme vyššie.¹²⁰

Čoskoro po zabití Ismácíla pašu sa v rozsiahlych oblastiach od ad-Dámiru na severe až po Sinnár na juhu rozhorelo povstanie. Povstalcom padli do rúk al-Matamma, Kararí, Halfájat al-Mulúk a al-cAjlafún, proti nim však hralo niekoľko skutočností. Na severe v Berberi sa podarilo udržať Mahú bejovi, ktorý drvivo porazil niekoľko tisícové vojsko povstalcov z ad-Dámiru. Svoje pozície uhájila taktiež početná posádka vo Wad Madaní, vedená *díwán effendim* Muhammadom Sacídom, asi sto kilometrov severne od Sinnáru. Do Berberu a Wad Madaní sa navyše stiahli menšie jednotky z ohrozených miest (Halfájat al-Mulúk, Sinnár a pod.). K povstaniu sa nepripojil kmeň Šájqíja a oblasti na západ od štvrtého kataraktu. Púšť Bajúda a štvrtý katarakt komplikovali kontakt medzi Dongolou a krajinou Šájqíje na jednej strane a územím kmeňov Džacalíjún a 'Abdallábovcov na strane druhej. Navyše Šájqíja po tvrdom počiatočnom odpore voči invázii pristúpila ku kolaborácii, za čo bola odmenená vojenskou službou a rozsiahlymi pozemkami. Dôležitú úlohu zohrala skutočnosť, že 'Ábidín *kášif*, ktorý bol od apríla 1821 v pozícii guvernéra Dongoly a krajiny Šájqíje viedol rozumnú politiku a nedal miestnym vládcom dôvod pridať sa k povstaniu. Ďalším dôležitým faktorom bola skutočnosť, že jednotlivé kmene bojovali samostatne, povstanie nebolo koordinované. Keďže sa navyše v Kordofáne nachádzalo silné vojsko vedené *daftardárom*, povstanie bolo odsúdené na neúspech.¹²¹

116) O'Fahey 2008, 78; Hill 1986, 12.

117) Robinson 1926, 170.

118) Holt 1966, 47; Hill 1986, 14–15; MacMichael 1922b, 387; Robinson 1926, 173.

119) Robinson 1926, 174–175; Hill 1986, 16; MacMichael 1922b, 388; Dodwell 2011, 52; Petherick 1861, 118–120.

120) Robinson 1925, 57.

121) Hill 1986, 16.

Keď sa *daftardár* dozvedel o povstaní, vydal sa z Kordofánu do údolia Nílu. Po smrti Ismácíla pašu bol oficiálne menovaný najvyšším veliteľom vojsk v Sinnári a Kordofáne (sar-i'askar). Koncom roku 1822 dorazil k Nílu v oblasti pri šiestom katarakte a pokračoval na sever do al-Matammy v krajine Džacalíjún nechávajúc za sebou spálenú zem. V al-Matamme sa miestna nobilita na čele s *makkom* Musácadom pokúsila o zmierenie s *daftardárom*. Pokus bol síce úspešný, ale počas slávnosti zorganizovanej pri tejto príležitosti sa jeden z domorodcov pokúsil *daftardára* zabiť a zranil ho hodeným oštepom. Nasledoval masaker obyvateľov a vypálenie mesta. Ad-Dámír, ktorý obyvatelia opustili pred príchodom nepriateľských vojsk, bol tiež vypálený, vrátane mešity šajcha Muhammada al-Madždhúba. Šandí sa pokúsilo vzdorovať, ale bolo dobyté, vyplienené a obyvateľstvo pozabíjané.¹²² *Makkovi* Nimrovi sa podarilo ujsť a ustúpil spolu s časťou svojho kmeňa do al-Butány, kde sa k nemu neskôr pridali *makk* Musácad a 'Abdallábovci. Turkoegyptské oddiely ho prenasledovali a porazili pri Abú Dilajq. Opäť boli spáchané neopísateľné krutosti. Pochytaní muži boli vykastrovaní a ženám odrezané prsia, aby sa prislušníci kmeňa Džacalíjún nemohli množiť. Nimr však opäť spolu s časťou prívržencov unikol a založil štátik s hlavným mestom Sōfí pri rieke Setit (prítok rieky 'Atbara). *Makk* Musácad bol zabitý na úteku. Po pacifikácii kmeňa Džacalíjún pokračoval *daftardár* v politike spálenej zeme a tiahol do Wad Madaní, aby pomohol tamjšej posádke. Obyvateľov mesta al-cAjlafún nechal pozabíjať a tých, čo prežili, označovali ako otrokov.¹²³

Dôsledky povstania a jeho krvavého potlačenia boli pre centrálnu oblasť bývalého Sinnárskeho kráľovstva katastrofálne. Rozsiahle oblasti boli úplne vyľudnené, polia zostali neobrobené, došlo k narušeniu pomeru síl medzi jednotlivými kmeňmi. Niektoré, pôvodne dominantné kmene boli zdecimované (ako napríklad Rufáca pri Modrom Níle), pozícia iných sa naopak posilnila (kmeň Šukríja, ktorý bol na vzostupe od posledných desaťročí 18. storočia). Medzi najviac postihnutých popri Džacalíjún patrili 'Abdallábovci, ktorí boli zbavení svojich pôvodných území v oblasti sútoku Bieleho a Modrého Nílu a ich pôdou bola odmenená verná Šájqíja.¹²⁴

9. Záver

Viacero zámerov, ktoré so Sudánom mal Muhammad 'Alí sa nenaplnilo. Nenašli sa bohaté náleziská zlata vo Fázúghlí a rovnako sa nepodarilo vybudovať modernú armádu (arab. *an-nizám al-džadíd*) zo sudánskych černochoch. Veľká časť otrokov totiž neprežila cestu do Asuánu, kde boli jednotky cvičené plukovníkom Sævem. Títo regrúti navyše zle znášali egyptské podnebie a hŕfne zomierali. Do roku 1824 ich dopravili do Asuánu oko-

lo dvadsať tisíc, ale prežil len každý siedmy. Egyptský miestodržiteľ napokon pristúpil k odvodu egyptských roľníkov a takto vyriešil problém s nedostatkom vojakov.¹²⁵

Úľava pre Sudán a jeho obyvateľov nastala až po odchode *daftardára* za jeho nástupcov. 'Uthmán Džarkas al-Birindží (1824–1825) ešte pokračoval v *daftardárovej* politike, ale za Mahú beja Urfalího (1825–1826) a hlavne počas dlhého pôsobenia 'Alího Chúršída Aghu (1826–1838) došlo k výraznej zmene. Uskutočnilo sa viacero ústretových krokov – zníženie daní, konzultácie s predstaviteľmi miestneho obyvateľstva, ukončenie represálií.¹²⁶ Brutálne potlačenie povstania prinieslo turkoegyptskému režimu dlhé roky nerušenej existencie. Odpor Sudáncov bol po neúspešnom povstaní nadhlo zlomený a trvalo viac ako polstoročie, kým sa opäť odhodlali postaviť proti okupantom v 80. rokoch v mahdího povstaní.

Použité zdroje

Literatúra

BAREŠ, Ladislav, VESELÝ, Rudolf a GOMBÁR, Eduard (2009): *Dějiny Egypta*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

COLLINS, Robert O. (2008): *A History of Modern Sudan*. Cambridge: Cambridge University Press.

DODWELL, Henry (2011): *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad 'Ali*. First edition, 1931. Cambridge: Cambridge University Press, First Paperback Edition.

GOMBÁR, Eduard (1999): *Moderní dějiny islámských zemí*. Praha: Karolinum.

HILL, Richard L. (1986): *Egypt in the Sudan, 1820–1881*. Westport: Greenwood Press Reprint.

HOLT, P. M. (1960). A Sudanese Historical Legend: The Funj Conquest of Sūba. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, roč. 23, č. 1, 1960, s. 1–12.

HOLT, P. M. (1966): *Egypt and the Fertile Crescent 1516–1922: A Political History*. Ithaca: Cornell University Press.

HOLT, P. M. a DALY, M. W. (2000): *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*. Fifth edition. Harlow: Pearson Education Limited.

MACMICHAEL, H. A. (1922a): *A History of the Arabs in the Sudan*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.

MACMICHAEL, H. A. (1922b): *A History of the Arabs in the Sudan*. Vol. II. Cambridge: Cambridge University Press.

MANLEY, Deborah a RÉE, Peta (2001): *Henry Salt: Artist, Traveller, Diplomat, Egyptologist*. London: Libri.

O'FAHEY, Rex S. (2008): *The Darfur Sultanate: A History*. London: Hurst & Company.

O'FAHEY, Rex S. a SPAULDING, Jay (1972): L. Hášim and the Musabba'ât. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, roč. 35, č. 2, s. 316–333.

O'FAHEY, Rex S. a SPAULDING, Jay (1974): *Kingdoms of the Sudan*. London: Methuen & Co Ltd.

PETHERICK, John (1861): *Egypt, the Soudan and Central Africa: With Explorations from Khartoum on the White Nile to the regions of the Equator being Sketches from Sixteen Years' Travel*. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons.

122) Robinson 1926, 176–177; Hill 1986, 16.

123) Robinson 1926, 178–179; Hill 1986, 17.

124) Hill 1986, 17–18.

125) Holt a Daly 2000, 63; Dodwell 2011, 62–65.

126) Holt a Daly 2000, 50–53.

AL-QADDÁL, Muhammad Sacíd (2002): *Tárich as-Súdán al-hadíth: 1820–1955*. Druhé vydanie. Markaz ‘Abdalkarím Mírghaní.

ROBINSON, Artur E. (1925): The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt. Part I. *Journal of the Royal African Society*, roč. 25, č. 97, s. 47–58.

ROBINSON, Arthur E. (1926): The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820–1824. Part II. *Journal of the Royal African Society*, roč. 25, č. 98, s. 164–182.

ROBINSON, Arthur E. (1929): "Abu El Kaylik," the Kingmaker of the Fung of Sennar. *American Anthropologist*. New Series, roč. 31, č. 2, 1929, s. 232–264.

SORBY, Karol R. (2003): *Egypt: Obdobie politickej anarchie (1801–1805)*. Bratislava: Slovak Academic Press.

SPAULDING, Jay (1972): The Funj: A Reconsideration. *The Journal of African History*, roč. 13, č. 1, s. 39–54.

SPAULDING, Jay (2007): *The Heroic Age in Sinnār*. Trenton: The Red Sea Press.

Pramene

BROWNE, William George (1799): *Travels in Africa, Egypt and Syria from the Year 1792 to 1798*. London.

BRUCE, James (1790): *Travels to Discover the Source of the Nile, in the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773*. In Five Volumes. Vol. IV. Edinburgh: J Ruthven.

BURCKHARDT, John Lewis (1819): *Travels in Nubia*. London: John Murray, Albemarle Street.

BURCKHARDT, John Lewis (1829): *Travels in Arabia*. Vol. I. London: Henry Colburn, New Burlington Street.

DENHAM, Dixon a CLAPPERTON, Hugh (2012): *Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, in ... 1822, 1823 and 1824, by Major Denham, Capt. Clapperton and Dr. Oudney. With and Appendix*. Nabu Press.

AL-DŽABARTÍ, ‘Abdarrahmán (nedat.): *Tárich al-Džabartí*. Al-džuz’ ar-rábic. Káhira: Dár al-anwár al-mahmúdija.

ENGLISH, George Bethune (1822): *A Narrative of the Expedition to Dongola and Sennaar under the Command of His Excellence Ismael Pasha, Undertaken by Order of His Highness Mehemmed Ali Pasha, Viceroy of Egypt*. London: John Murray, Albermarle Street.

WADDINGTON, George a HANBURY, Barnard (1822): *Journal of a Visit to Some Parts of Ethiopia*. London: John Murray, Albemarle-Street.

Summary

In its introduction, this academic study deals with the situation in Egypt at the beginning of the 19th century. The Napoleonic Campaign (1798-1801) disrupted the old order, and during the subsequent era of political chaos, Muhammad Ali became the most well-aligned commander of the Albanian forces. In the year 1850, he gained the post of Ottoman Governor and gradually strengthened his position. He began implementing policies of defensive developmentalism, raising the state's income while developing and modernizing the education system, agriculture, industry and the military. Muhammad Ali's largest threat came from the Mamluks, who had been the true rulers of the land until Napoleon's arrival. Ali dealt with the Mamluks in the beginning of the second decade of the century when, during the occasion of naming his son Tusun Pasha commander of the campaign against the Wahhabists, he organized a celebration at the Cairo Citadel. The Mamluks, who were invited to and attended the celebration, were massacred as they left the Citadel. A few hundred Mamluks managed to survive subsequent persecutions and retreated south past the third cataract to Dongola, forming a small state there.

Before the campaign to the Sudan, the Egyptian Governor Ali had used the previous decade to collect information on the situation in the region. An element that played in his benefit was the fact that the Funj Sultanate, which had dominated the eastern region of today's Sudan, found itself in a state of political chaos in at the beginning of the 19th century and practically slipped out of existence. Darfur, on the contrary, was growing in power as a state in the beginning of the 19th century.

Two campaigns were undertaken in the conquering of the Sudan. The first was led by Muhammad Ali's youngest son, the twenty five year-old Ismail Kamil Pasha, who left from Aswan in early autumn of 1820 and began to conquer Nubia and Dongola. After two battles, he conquered the confederation of riverine tribes. In its next move, the campaign met with less resistance and conquered the regions inhabited by the Ja'alin tribe, Abdallab, Al-Jazeera and finally the key city of Sinnar, capital of the Funj Sultanate. The second campaign followed a year later, with the goal of conquering Kurdufan and Darfur and was led by the substantially older and more experienced Muhammad bey Khusraw ad-daftardár (supreme financial officer), the Egyptian Governor's son-in-law. In the battle for Bar, he defeated the army led by Maqdud Mussalim and overtook Kurdufan. The campaign then stopped before entering Darfur. In 1822, a revolt took place in the Funj Sultanate against the Turko-Egyptian regime. Ismail Kamil Pasha was killed in the city of Shendi, but, thanks to Ad-daftard's swift intervention, the revolt was violently suppressed and the Turko-Egyptian regime was left to reign more or less unchallenged until the Mahdist Revolt.

The main goals that Muhammad Ali held in conquering the Sudan, however, were not fulfilled. The sources of gold in Fazoghli yielded unsubstantial profits, and Ali failed in building a modern army from Sudanese slaves as they were unable to stand the Egyptian climate and died off in large numbers.

Jan Kondrys

Muhammad ‘Abduh – islámský modernismus a snahy o náboženskou reformu v Egyptě

Abstract

This study deals with the life and thought of Muhammad ‘Abduh, a key figure of Egyptian Islamic modernism, reformist and former Grand Mufti of Egypt. ‘Abduh’s modernism was based on the effort to find “rational” golden means for a solution to societal crises by a reform that would avoid the extremes of an insistent conservative resistance against everything modern, as well as recklessly accepting all that the European cultural invasion brought with it, deprecating its own roots as a result. ‘Abduh himself understood this reform as a return to the “pure Islam”, a rational religion supportive of energetic human activity and societal progress. In this study I deal, among other things, with ‘Abduh’s theological stances, innovative Quranic exegesis, and his controversial fatwās.

Key words: Muhammad ‘Abduh, Islamic modernism, Islamic reformism, Egypt, theology, Quranic exegesis, fatwā

1. Úvodem

Tato studie pojednává o osobnosti a díle Muhammada ‘Abduha, klíčové postavy egyptského islámského modernismu. Jeho myšlenky se utvářely v době, kdy již muslimský svět čelil naplno tlaku dynamického evropského kolonialismu a západní dominance nad muslimy se stala neoddiskutovatelnou realitou. ‘Abduhův modernismus spočíval ve snaze nalézt „rozumnou“ střední cestu pro řešení společenské krize pomocí reformy

(islám), jež by se vyvarovala extrémů tvrdošijného konzervativního odporu proti všemu modernímu, jakož i bezmyšlenkovitého přejímání všeho, co přinášela evropská kulturní invaze, a z toho plynoucího zavrnutí vlastních kořenů. Sám 'Abduh tuto reformu chápal jako návrat k „čistému islámu“, racionálnímu náboženství podporujícímu aktivní přístup jedince a pokrok společnosti.

Navzdory svému významu je Muhammad 'Abduh v současné české odborné literatuře prakticky opomíjenou postavou a jsou mu věnovány pouze velmi stručné zmínky v rámci širších výkladů o vývoji islámu v moderní době či o moderních dějinách Egypta. Souvislejší pasáže byly 'Abduhovi věnovány jen v některých starších pracích obecnějšího charakteru vydaných před listopadem 1989, především v dvojdiálních skriptech Luboše Kropáčka *Moderní islám* a v publikaci autorského kolektivu pod vedením Josefa Muzikáře *Zápas o novodobý stát v islámském světě*.

Tato studie si klade za cíl představit některé českému čtenáři dosud neznámé skutečnosti z 'Abduhova života, analyzovat jeho myšlenky, zasadit je do kontextu vývoje moderního islámu a zhodnotit jejich celkový význam a přínos pro islámské myšlení. Studie si všímá různých oblastí, jimiž se 'Abduh v průběhu svého života zabýval a v nichž uplatňoval modernistickou interpretaci islámu. Jedna z jejích částí analyzuje 'Abduhovy teologické názory, jež konzistentně vyložil ve své nejslavnější práci *Risálat at-tawhíd*. Studie se dále věnuje i 'Abduhově koránské exegezi (*tafsír*), která ve své době znamenala vpravdě novátorský přístup v této klasické islámské disciplíně a získala mezi muslimy mimořádnou popularitu. Pozornost je v samostatné části věnována rovněž 'Abduhově kontroverzní *Transvaalské fatwě*, která vyvolala bouřlivý rozruch i za hranicemi Egypta. V dalších částech studie je rozebrán 'Abduhův komplikovaný vztah k evropské civilizaci, vytvrvalá obrana islámu proti jeho vnějším kritikům i postoje k problematice muslimské rodiny.

2. Život

Vzhledem k těsné provázanosti 'Abduhových idejí s jeho veřejnou činností je třeba relativně podrobněji vylíčit i jeho životní osud.¹ Muhammad 'Abduh se narodil s největší pravděpodobností roku 1849, přesné místo jeho narození není bezpečně známo.² Dětsví prožil ve vesnici Mahallat Nasr v nilské deltě obdobným způsobem jako ostatní

egyptští chlapci a zdá se, že vzpomínky na toto období byly významným zdrojem jeho pozdějšího silného vlasteneckého citění. Jeho rodina si zakládala na dobrém původu, a přestože nebyl 'Abduhův otec nikterak bohatý, mohl si dovolit platit synovi soukromou výuku Koránu. Asi ve třinácti letech byl 'Abduh poslán studovat do mešity Ahmada al-Badawího v Tantě, tehdy druhého největšího náboženského centra v Egyptě po káhirském al-Azharu. Zde se poprvé jako mladý setkal s tradičním způsobem výuky, spočívajícím v memorování různých poznámek ke starším textům a komentářům. Tento způsob výuky považoval za naprosto bezduchý a ubíjející a po zbytek svého života byl jeho nesmiřitelným kritikem. Dramatické období následujících let bylo vyplněno opakovanými útekami z Tanty, svatbou a snahou zanechat navzdory přísnému otci studia ve prospěch farmaření. Zlomem se však stalo setkání se strýcem,³ šajchem Darwíšem Chadrem, vzdělaným a zcestovalým mystikem madanijské odnože řádu šádhiíja. Darwíšovo intelektuálně orientované pojetí sufismu se poněkud vymykalo podobám „lidového“ islámu tehdy rozšířeného na egyptském venkově a Muhammad 'Abduh jím byl naprosto okouzlen. Patnáct dní strávených ve společnosti Darwíše v něm mělo zažehnout lásku k náboženství a studiu a touhu po poznání. V roce 1866 začal studovat na al-Azharu⁴,

3) Zdroje, jež mám k dispozici, se rozcházejí, zda byl šajch Darwíš ve vztahu k Muhammadu 'Abduhovi strýcem z matčiny strany (Hourani 1983, 131) či prastrýcem z otcovy strany (Adams 2000, 23). Ve většině literatury figuruje jako strýc bez bližší specifikace.

4) Al-Azhar je jednou z nejvýznamnějších islámských univerzit na světě. Přes všechny změny v průběhu času zůstává stále ohniskem náboženského života v Egyptě i v celém muslimském světě. Byl postaven bezprostředně po dobytí Egypta šifitskou dynastií Fátimovců a původně se na něm učilo dle doktrín šifitského ismá'ilitského směru, po dobytí Egypta Saláh ad-Dínem r. 1171 byl ovšem al-Azhar sunnizován. Význam al-Azharu stoupl po dobytí Bagdádu Mongoly r. 1258 a muslimských ztrátách na Pyrenejském poloostrově, společně s nárůstem náboženského a kulturního významu Káhiry. Po dobytí Egypta Osmany r. 1517 se centrem muslimského světa stal Istanbul, nicméně al-Azhar zůstal předním centrem arabsko-islámského učení a zachoval si značnou míru autonomie na osmanské správě. Výraznou kampaň za podřízení al-Azharu státu zahájil v první polovině 19. stol. egyptský vládce Muhammad 'Alí. Od r. 1872 se stát přes odpor konzervativců snažil al-Azhar a jeho neefektivní formy vzdělávání reformovat, zároveň se na té samé univerzitě utvořila reformisticky naladěná minorita, citící potřebu konkurovat absolventům státních škol. V následujících desetiletích probíhal na al-Azharu souboj o další směřování univerzity mezi konzervativci a modernisty (Muhammad 'Abduh, Mustafá al-Marághí, Mustafá 'Abd ar-Ráziq, Mahmúd Šaltút) a v průběhu času byly prosazeny dílčí reformy. K zcela zásadní reformě dochází ale až r. 1961 z popudu Násirova režimu. Škola byla výrazně sekularizována, bylo zavedeno velké množství změn jako výuka sekulárního práva, západních jazyků, inženýrství,

1) Údaje k životu Muhammada 'Abduha v této kapitole čerpám především z klasických prací Charlese C. Adamse (2000) a Alberta Houraniho (1983) a zvláště z nejnovější 'Abduhovy biografie od Marka Sedgwicka (2010).

2) 'Abduhův otec se nejspíše snažil uniknout, jako mnoho ostatních egyptských venkovanů v té době, odvodu do armády opuštěním své vesnice. Rodina tak strávila několik let na cestách a během tohoto „ kočovného “ období se Muhammad 'Abduh narodil, viz Sedgwick (2010, 1) a Adams (2000, 19).

nicméně úroveň většiny předmětů jej neuspokojovala a čím dál více tíhl k individuální askezi, provázené nočními modlitbami, častými pústy a uzavíráním se před okolím, jako formě rezistence.

Z mystického zánícení 'Abduha plně vyvedlo až druhé, ještě zásadnější setkání jeho života s radikálním myslitelem a světooběžníkem Džamál ad-Dínem al-Afgháním.⁵ Poprvé se setkali v roce 1869 při Afgháního krátké zastávce v Egyptě. Od roku 1871, kdy se Afghání trvale usadil v Káhiře, začal 'Abduh regulérně docházet na jeho večerní přednášky, jichž se účastnily i některé další později významné postavy egyptského veřejného života, včetně budoucího premiéra Sa'da Zaghlúla. Afghání okouzloval své posluchače originálním výkladem Koránu, seznamoval je s myšlenkami středověkých učenců typu Ibn Síny (980–1037) či Ibn Chaldúna (1332–1406) a s výdobytky moderní evropské vědy. Především však rozebíral texty, jež četl a obecnost povzbuzoval k otázkám, což nebyl běžný vyučovací způsob v tehdejší Egyptě. Díky Afghánimu 'Abduh poznal jak práce klasického islámského, tak moderního evropského myšlení, což pozvolna formovalo jeho vlastní intelektuální obzor. Vztah mezi Afgháním a 'Abduhem připomínal vztah předáka (*šajch*) a novice (*muríd*) v súfijském řádu.⁶ Pod vlivem svého mentora začal 'Abduh psát svá první pojednání a novinové články. Nijak se netajil modernistickými názory, což mu přineslo tvrdou opozici některých konzervativních duchovních (*'ulamá'*) na al-Azharu, tedy problém, s nímž se musel potýkat i ve své pozdější veřejné dráze. Přes jisté překážky 'Abduh ovšem absolvoval úspěšně závěrečnou zkoušku a získal oprávnění k vyučování. Vedle al-Azharu začal vyučovat ještě na konkurenčním vzdělávacím institutu *Dár al-'ulúm* (Dům věd) a rovněž dával lekce arabštiny na

medicíny, zemědělství či výuka pro ženy. Dnes je al-Azhar i mimo Egypt ceněn jako centrum sunnitského islámu a arabštiny a azharští profesori vyučují po celém muslimském světě. V posledních desetiletích je patrný opět větší příklon ke konzervatismu a tradicionalismu, nicméně al-Azhar zůstává ve většině případů imunní vůči apelu islamistů. Více viz Reid (1995, 168–171).

5) Džamál ad-Dín al-Afghání (1838–1897) byl významnou postavou islámského reformismu 19. stol. a politickým aktivistou. Jeho původ vzbuzoval otázky, dnes je již potvrzeno, že byl ve skutečnosti šfítským Peršanem, vydávajícím se za sunnitského Afghánce z pragmatických důvodů. Propagoval panislamismus, odpor proti zahraničním mocnostem a politickou revoluci, podařilo se mu získat množství stoupenců. Působil na mnoha místech muslimského světa i v Evropě. Jeho život vykazuje četné dobrodružné rysy a jeho schopnost dostat se do přízné vládní kruhy v jednotlivých zemích se zdá být téměř neuvěřitelná. Blíže o Afgháního životě a působení viz Keddie (1972); Hourani (1983, 103–129); Adams (2000, 4–17); v češtině Kropáček (1971, 39–42) a Muzikář (ed.) (1989, 75–82).

6) Badawi 1978, 38.

Chedívké jazykové škole. Tématem jeho přednášek bylo jednak dílo Pojednání o etice (*Tahdhíb al-achlág*) Ahmada Ibn Miskawajha z 10. stol., blízké řecké filozofické tradici, a dále Ibn Chaldúnova *Muqaddima* (Předmluva) a Dějiny civilizace v Evropě (*Histoire de la civilisation en Europe*) Françoise Guizota, což svědčí o narůstajícím 'Abduhově zájmu o politiku. Afgháního prostřednictvím se seznámil se špičkami tehdejšího egyptského společenského a politického života, včetně Mustafy Rijáda Paši (1834–1911), a rovněž vstoupil do zednářské lóže.⁷ 'Abduhovy vazby na svobodné zednářství a některé aktivity v zákulisí politice v tomto dramatickém období nejsou dodnes zcela jasné.⁸ V roce 1879 se vlády v Egyptě ujal Tawfíq Paša, a byť jimi původně podporovaný, v obavách z jejich možného politického vlivu vyhostil Afgháního ze země a 'Abduha zbavil funkce učitele a vykázal jej z Káhiry zpět do Mahallat Nasr.

Toto nucené vnitřní vyhnanství ovšem trvalo jen rok. V září 1880 se Muhammad 'Abduh díky zásahu svého přítele, nyní premiéra Rijáda Paši, stává redaktorem a posléze dokonce šéfredaktorem oficiálních novin *al-Waqa'iq al-misrija* (Egyptské události). Během následujících dvou krizových let, jež vyvrcholily britskou okupací Egypta, hrál 'Abduh významnou roli ve formování veřejného mínění skrze své články o politice, společnosti a vzdělávání. Z obav před zahraniční intervencí se zapojil do 'Urábího hnutí, byť se mu jeho násilné metody a požadavky ustavení zastupitelské vlády přičily, neboť byl přesvědčen, že postupnými reformami a vzděláváním lze dosáhnout většího úspěchu než revolucí shora a předáním vlády nepřipravenému lidu. Po potlačení hnutí byl vězněn a odsouzen k trestu exilu na tři roky a tři měsíce.⁹

V prosinci 1882 odešel 'Abduh nejprve do Damašku a posléze do Bejrútu, kde našel příznivé a intelektuálně relativně nezávislé prostředí. Po určitém váhání se roku 1884 vydal za Afgháním do Paříže, tehdejšího centra osmanských a egyptských exulantů. Afghání zde založil konspirační politickou skupinu *al-'Urwa al-wuthqá*

7) Sedgwick 2010, 15–21.

8) V 70. letech 19. století v Egyptě výrazně stoupl vliv Velké Británie v důsledku finanční krize způsobené obrovským egyptským zadlužením. V roce 1876 byl vyhlášen státní bankrot a na Egypt byla uvalena mezinárodní finanční kontrola. Na domácí scéně v následujících letech stoupal odpor proti politice chedíva Ismá'íla (1830–1895) a diktátu velmocí. V roce 1879 byl Ismá'il osmanským sultánem sesazen a chedívem se stal jeho syn Tawfíq (1852–1892). V letech 1881–1882 proběhlo v Egyptě vlastenecké povstání proti politice chedíva Tawfíqa a zahraničnímu vměšování do egyptských záležitostí, vedené plukovníkem Ahmadem 'Urábím Pašou (1837–1911), jehož porážka vyústila v trvalou okupaci Egypta Velkou Británií. K egyptské krizi viz Bareš, Veselý a Gombár (2009, 450–462).

9) Adams 2000, 52–56.

(Nejpevnější pouto)¹⁰ a začal vydávat stejnojmenný časopis, do nějž 'Abduh přispíval svými články. Časopis se přes nevelký rozsah, omezenou distribuci a krátkou životnost stal významným počinem v dějinách radikálního muslimského žurnalistiky. Typické pro něj bylo využívání náboženských motivů v deklarovaných politických cílech, hlásání sjednocení všech muslimů pod panislámským pláštěm jako hráz před agresí zahraničních mocností a odsuzování všeobecného úpadku v muslimských zemích. Překvapivá byla čistě pragmatická podpora despotickeho osmanského sultána Abdülhamita II. v jeho roli chalífy jako předpokládaného sjednotitele muslimského bloku. Je evidentní, že propaganda obsažená v *al-'Urwa al-wuthqá* je mnohem radikálnější než myšlenky, k nimž se 'Abduh hlásil předtím v Egyptě. Pravděpodobně to bylo způsobeno především Afghánským vlivem a rovněž trpkou zkušeností z doby po potlačení 'Urábího povstání a z hlediska 'Abduhova života se jednalo pouze o přechodnou kapitolu. Po odchodu z Paříže se rozchází s politickým aktivismem a plně se soustředí na celkovou reformu společnosti (především vzdělávání) a islámskou náboženskou obrodu. S Afgháním se rozchází nejen ideově, ale i lidsky, o čemž není známo příliš podrobností. Později otevřeně kritizoval Afghánské politické intriky, čímž jej natolik urazil, že to znamenalo definitivní zánik jejich dlouholetého přátelství.¹¹

'Abduh se následujícího roku vrátil zpět do Bejrútu, kde se mu dostalo vřelého přijetí, a setrval zde další tři roky, tedy i v době, kdy již jeho trest vyhnanství vypršel. Jelikož mu zemřela první žena a zanechala mu malou dcerku, znovu se oženil. Strýcem jeho druhé ženy byl proreformně naladěný starosta Bejrútu Muhjiddín Bej Hamúda, u něhož 'Abduh bydlel po svém prvním příchodu z Káhiry, a pravděpodobně skrz tuto konexi získal práci učitele v nově založené moderní škole *Sultáníja*, jež měla být svým důrazem na náboženství a moderní vědy protiváhou množství škol zakládaných v Bejrútu Evropany. Vedle historie a literatury zde 'Abduh vyučoval i islámskou teologii a na základě bejrútských přednášek byla o zhruba desetiletí později vydána jeho nejslavnější práce *Risálat at-tawhíd* (Pojednání o jednotnosti Boží). Přes svůj odpor k zahraničním křesťanským školám se 'Abduh v Bejrútu zapojil do přátelského dialogu s příslušníky různých náboženských komunit a jeho dům se stal místem otevřených debat.¹²

10) Tento název Afghání přejal z koránského verše 31/22 (Hrbek překládá jako „rukojeť nejspolehlivější“), ovšem poněkud posunul původní význam pouta věřícího k Bohu směrem k metaforickému vyjádření idejí panislamismu. Pro podrobnější informace o *al-'Urwa al-wuthqá* viz Adams (2000, 58–63) a Sedgwick (2010, 44–45, 49–56).

11) Hourani 1983, 158.

12) Jednou z osob, s nimiž vedl 'Abduh dialog, byl i londýnský duchovní reverend Isaac Taylor, který si s 'Abduhem vyměňoval soukromou korespondenci o otázkách vztahu islámu a křesťanství, v nichž se oba hlásili do značné míry k názorům o existenci „univerzálního náboženství“ s potenciálem sjednotit lidstvo. Tato korespondence

Když se roku 1888 'Abduh vrátil, byla situace v Egyptě značně odlišná od doby před jeho odchodem. Ač stále formálně osmanskou provincií pod vládou lokálních chedívů, reálnou moc zde v letech 1883–1907 držel v rukou britský generální konzul sir Evelyn Baring, zvaný lord Cromer (1841–1917). 'Abduhův původně nepřátelský postoj vůči Britům se i pod vlivem návštěvy Velké Británie během exilu značně otupil. Nyní spatřoval ve spolupráci se zahraničními okupanty příležitost pro civilizační pozvednutí Egyptanů a s Cromerem v průběhu let navázal určitou formu přátelství či přinejmenším vzájemného respektu. Cromer byl také tím, kdo nad ním opakovaně držel ochrannou ruku během jeho neshod s egyptskými představiteli. 'Abduh se chtěl ihned vrátit k profesi učitele, ale chedív Tawfík se stále bál jeho možného politického vlivu, a tak se musel spokojit s místem soudce (*qádí*), nejprve v provinčních městech Banhá a az-Zaqáziq a poté u apelačního soudu v Káhiře.¹³ Během své soudní praxe 'Abduh příznačně aplikoval právo spíše na základě nezávislého úsudku (*idžtihád*)¹⁴ a jisté interpretační svobody

představuje významný argument pro pochybovače o 'Abduhově skutečné vnitřní oddanosti islámu. Sedgwick (2010, 62–63) uvádí kuriozní a nepříliš pravděpodobnou příhodu, jež měla provázet 'Abduhův odchod z Bejrútu. Taylor měl nakonec, jsa okouzlen 'Abduhovými postoji, konvertovat k islámu, což vzbudilo nevoli londýnských duchovních, kteří si měli stěžovat královně Viktorii. Viktorie se prý obrátila na sultána Abdülhamita s dotazem na Muhammada 'Abduha. Sultán pak měl v obavách z rizika, že by 'Abduh mohl Viktorii přesvědčit ke konverzi k islámu, a ta by jej mohla připravit o post chalífy, nechat nařídit 'Abduhovo vykázání z Bejrútu.

13) Egypt měl tehdy tři paralelní soudní systémy: tradiční systém šar'átských soudů, systém tzv. právních výborů ustavený roku 1848, v jehož rámci měla být uplatňována administrativní nařízení a měly v něm fungovat trestní soudy, a systém smíšených soudů ustavený roku 1875, jenž se měl řídit občanským zákoníkem dle francouzského vzoru a měl být obsazen jak evropskými, tak egyptskými soudci. Smíšené soudy zahrnovaly veškeré případy, v nichž figuroval nějaký Evropan, a v praxi napomáhaly zvyšování vlivu Evropanů v Egyptě. V roce 1882 byl systém právních výborů transformován v systém tzv. národních soudů (Britové je nazývali domorodými soudy). Tyto soudy, v jejichž sféře 'Abduh působil, měly podobně jako smíšené soudy aplikovat moderní zákoníky a přebírat většinu pravomocí šar'átských soudů, kterým byly ponechány pravomoci pouze v oblasti rodinného a dědického práva (viz Sedgwick 2010, 72–73).

14) Idžtihád je termín islámské právní vědy, značící nezávislý úsudek oprávněného učence při interpretaci určitého náboženského (v nejširším slova smyslu) problému, zvláště tehdy, když na něj základní prameny islámu nedávají jasnou odpověď. V sunnitském islámu převládl od 10. stol., kdy byly v jeho rámci uznány čtyři ortodoxní právní školy, názor, že se „brány idžtihádu uzavřely“ (byť praxe nebyla v tomto zcela jednoznačná). Naproti tomu v ší'itském islámu byl idžtihád vždy považován za legitimní

než na strohém legalismu. V roce 1895 se 'Abduhovi podařilo přesvědčit nového chedíva 'Abbáse II. k ustavení administrativního výboru pro al-Azhar, který měl vylepšit zcela nevyhovující stav této slovné instituce. Díky reformě se měl stát Egypt příkladem pro celý Blízký východ. Al-Azhar měl vychovávat soudce vydávající rozsudky na základě idžtihádu a nikoliv slepé imitace starších autorit (*taqlíd*), měl vychovávat kompetentní učitele náboženství a arabštiny, duchovní zodpovědné za morální zdraví národa a také podporovat rozvoj věd včetně moderních.¹⁵ 'Abduh se stal od počátku hybným motorem výboru a podařilo se mu prosadit množství změn zvláště v oblasti materiálního zabezpečení podmínek 'ulamá' a studentů, čímž si jich nemalou část naklonil. V oblasti reformy vzdělávání už ovšem byly 'Abduhovy úspěchy omezenější a týkaly se především administrativních záležitostí. V oblasti zavádění moderních předmětů však vše zůstalo téměř při starém. 'Abduh sám nicméně začal alespoň na al-Azharu opět přednášet (teologii, výklad Koránu, rétoriku a logiku). Z výboru rezignoval až krátce před svou smrtí v roce 1905 v důsledku tvrdošíjné opozice ze strany chedíva a azharských tradicionalistů vůči zamýšleným reformám.¹⁶

Od svého návratu do Egypta byl 'Abduh aktivní i na mnoha dalších frontách veřejného života. Byl členem a později prezidentem charitativně vzdělávací Muslimské dobrovolnické společnosti a rovněž stál v čele Společnosti pro oživení arabských věd, usilující o kultivaci a podporu užívání spisovné arabštiny. Značnou část volného času trávil pobyty v Evropě, kde obnovoval svoji energii, dále se vzdělával a navázal kontakt s některými předními evropskými mysliteli. Vrchol 'Abduhovy kariéry přichází v roce 1899 s jeho jmenováním do funkce egyptského státního muftího, nejvyšší oficiální autority v oblasti náboženského práva (*šar'f*), v níž setrval po zbytek života. V této pozici

nástroj při interpretaci náboženství. V sunnitském světě přispěl k rehabilitaci idžtihádu výrazně právě reformismus 19. století, v čele s Muhammadem 'Abduhem. Za protipól idžtihádu se považuje taqlíd, bezpodmínečné následování starších autorit a rezignace na nezávislý úsudek při řešení náboženského problému. K idžtihádu a taqlídu blíže viz např. Schacht (1982, především 69–75).

15) Abduh 2002, 49–50.

16) Podrobněji o 'Abduhových aktivitách v administrativním výboru a změnách, jež se mu podařilo prosadit, viz např. Adams (2000, 70–78). V poslední době se objevily dvě zajímavé práce, jež se mimo jiné zabývají i vzájemným vztahem Muhammada 'Abduha a představitelů al-Azharu. Zatímco kniha Samiry Haj (2009) nekompromisně obhájí 'Abduhovu ukotvenost v ortodoxním islámském diskurzu (ke vztahu 'Abduha a al-Azharu především 99–108), kniha Indiry Falk Gesink (2010), předkládající revizionistický pohled na otázku snah o reformu al-Azharu, rehabilituje často opomíjená stanoviska „konzervativců“ v této debatě a skutečnou roli 'Abduha v azharských reformách vidí jako přeceňovanou (viz Gesink 2010, 165–196).

měl možnost pracovat pro reformu šaríatských soudů (osobně se vydal na inspekci například Egyptem) či správy *waqfů* (náboženských nadací)¹⁷, především ovšem vydával autoritativní *fatwy*¹⁸ o veřejných záležitostech. Některé z těchto fatw, jimiž se budu zabývat podrobněji, byly mimořádně kontroverzní, rozpoutaly debaty daleko za hranicemi Egypta a rozšířily okruhy 'Abduhových stoupenců i nepřátel. 'Abduh také publikoval své články a polemiky v egyptském tisku, zvláště na stránkách reformistického časopisu *al-Manár* (Maják), který vydával Muhammad Rašíd Ridá.¹⁹ V al-Manáru byly zároveň publikovány 'Abduhovy přednášky a *tafsír* (výklad Koránu).

V posledních letech 'Abduhova života opozice proti němu narůstala.²⁰ Útoky v novinách a celková deziluze z odporu proti jeho reformním snahám se nepochybně projevy i na zhoršujícím se zdravotním stavu. Muhammad 'Abduh zemřel 11. července

17) *Waqf* (pl. *awqáf*), nábožensko-charitativní nadace, představující zcela zásadní instituci středověkého muslimského světa, jejíž idea spočívala v odkázání části majetku, zpravidla nemovitého, na „službu Bohu“. Tento majetek se stal nezdanitelným a nezciitelným, zisk z něj měl zakladatel waqfu věnovat na bohudobré účely, což v praxi znamenalo značně širokou škálu možností, jak se ziskem naložit. Praxe spojená s waqfy bývá některými odborníky označována za jeden z důvodů, proč se ve středověké muslimské společnosti nevytvořily tak vhodné podmínky pro rozvoj kapitalistické ekonomiky jako v Evropě. Ve 20. století prošly waqfy značnou proměnou a ztratily na svém významu. Nadále je ovšem jejich myšlenka živá prostřednictvím množství charitativních organizací působících v muslimských zemích. Blíže k problematice waqfu viz Beránek a Tupek (2008, především 40–44; 47–48; Lapidus (2002, viz rejstřík).

18) *Fatwá* (pl. *fatáwá*) je nábožensko-právní dobrozdání či komentář kvalifikovaného odborníka (muftí) k určitému problému, společenskému jevu, politické otázce atd. Pro podrobné informace viz Masud, Messick a Dallal (1995, 8–17).

19) Muhammad Rašíd Ridá (1865–1935) pocházel z dnešního Libanonu. V mládí se stal stoupencem reformních myšlenek Afgháního a 'Abduha. V roce 1897 odjel do Káhiry, kde se stal 'Abduhovým žákem, a o rok později začíná vydávat periodikum al-Manár (blíže viz Adams 2000, 180–187), v němž agitoval za myšlenky obnovy islámu a celkové společenské reformy. Zprvu se plně hlásil k 'Abduhovu ideovému odkazu a napsal jeho životopis, v pozdějším věku tihl stále více ke konzervatismu a arabskému nacionalismu a stal se vášnivým obhájcem restaurace chalífátu. Blíže k Ridově osobě a činnosti viz např. Hourani (1983, 222–244); Kropáček (1971, 52–54).

20) Opozice proti 'Abduhovi nabírala mnohdy podobu útoků ad hominem. V egyptském tisku se např. objevila fotografie, na níž je zachycen během svého pobytu v Evropě v nenuceném rozhovoru se dvěma dámami, či karikatura, v níž je zobrazen s ženou s odhalenými řadry a psíkem, skákajícím mu na nohu, doplněná nevybíravými útoky. Podrobněji viz Gesink (2010, především 183–191).

1905 v Alexandrii. Egyptská vláda zařídila smuteční vlak, který na cestě do Káhiry zastavoval ve všech městech, a lidé, kteří si jej pamatovali jako mimořádně vzdělaného a srdečného člověka, mu vzdávali hold. V Káhiře se potom konal okázalý státní pohřeb za přítomnosti předních představitelů politického, náboženského a společenského života v Egyptě.

3. Risálat at-tawhíd

Ústředním motivem 'Abduhova myšlení je odmítnutí pohledu na islám jako na příčinu všeobecného úpadku muslimských společností. Tuto příčinu lze dle něj ve skutečnosti hledat naopak v překroucení či odklonu od pravých islámských hodnot. Recept pro nápravu spočívá v návratu k principům rané islámské obce. Obdobné ideové východisko dlouho před ním kupříkladu formuloval reformátor a zakladatel puritánsko-revivalistického hnutí na Arabském poloostrově Muhammad Ibn 'Abd al-Wahháb (1703–1792), nicméně 'Abduhovy závěry plynoucí z tohoto východiska byly diametrálně odlišné. Jeho snahou bylo dokázat, že islám je výsostně racionální náboženství a vhodná duchovní základna pro moderní způsob života.

Muhammad 'Abduh vyložil své náboženské postoje konzistentně v již zmíněném nejslavnějším díle *Risálat at-tawhíd*. V obsáhlé předmluvě definuje pojem tawhídu jako neměnnou jedinnost Boží, vymezuje islám jako jedinečné náboženství apelující na lidský rozum a inteligenci a popisuje jeho doktrinální vývoj i důvody jeho pokřivení.²¹ 'Abduh filozoficky dokazuje nezbytnou existenci jediného všemocného Boha jakožto prvotní příčiny. Vědecké studium stvořeného světa považuje za naprosto žádoucí a bohubilé, s výjimkou bližšího pátrání po Boží podstatě a atributech, jejichž pravé pochopení je pro limitovaný lidský rozum nedosažitelné. V Koránu popsané Boží atributy jako řeč, zrak či sluch je třeba chápat jen jako jakási přirovnání pomocí termínů ze stvořeného světa, jež jsou srozumitelné člověku. Člověk se má s tímto stavem smířit, neztrácet síly a zabývat se pouze rozumově poznatelnými věcmi. Taktéž snahy muslimů i křesťanů vyřešit otázku vztahu Boží předurčenosti a lidské svobodné vůle jsou dle 'Abduha předsouzeny k nezdaru. Člověka ovšem nic nevyvazuje z odpovědnosti vybírat si mezi dobrými a špatnými činy, přestože Bůh zná souvislosti, v nichž se tyto činy uskutečňují.²² 'Abduh odmítá slepý fatalismus jako chybné chápání predestinace v islámu.

Velkou část díla zabírá otázka lidské potřeby náboženství zjeveného prostřednictvím proroků a problematika týkající se prorocství. Přes vynikající rozumovou kapacitu a schopnost rozpoznávat dobré a špatné jsou některé věci dostupné pro člověka pouze skrze Boží zákon.²³ Náboženství tu působí jako jistý dozorce nad možnou své-

volí rozumu. Boží proroci jsou osoby, které v rámci své vznešené funkce působí jako prostředníci mezi Bohem a stvořeným světem a jejich věrohodnost lze dle 'Abduha potvrdit racionálním způsobem.²⁴ Náboženství a věda jsou dvě odlišné věci a k prorokům nelze přistupovat jako k historikům, astronomům, biologům či geologům, byť jsou v jejich poselství zastoupeny i zmínky z těchto oborů. Ty mají však pouze přivést pozornost ke Stvořitelově moudrosti, nikoliv vykládat přírodní jevy vědecky. Prorocký jazyk musí být srozumitelný obyčejným lidem, byť v některých momentech mohou potřebovat objasnění některých výrazů od poučenějších.²⁵

Za vrchol prorocství považuje 'Abduh Muhammadovo vystoupení, které pokládá za Boží milost pro celé lidstvo a zvláště pro staré Araby, kteří se kořili modlům, zabíjeli novorozené dcery²⁶ a zmítali se ve vzájemných svárech a neovladatelných tužbách. Muhammad přinesl lidem rovnost a vystoupil jasně proti tradicionalistům a otrokům zvyklostí. 'Abduh zde evidentně nacházel paralely se současným stavem muslimské společnosti. Nezvratným důkazem pravosti Muhammadova poselství je krása jeho jazyka a síla jeho vědění, nepředstavitelná u nevzdělaného člověka, který by nebyl vybrán jako Boží služebník.²⁷

'Abduh se hlásí ke koránské myšlence jediného Božího náboženství, přinášející všem proroky po všechny časy (např. 42/13). Formy uctívání Boha a pravidla s tím spojená se sice v různých náboženských směrech liší, ale to je nutné chápat jako Boží milost a Jeho vědomí o tom, co je nejlepší pro určitý lid v určitém čase. Boží přístup k lidstvu je evoluční a proces vývoje lidstva se podobá vývoji jednotlivce od jeho dětství přes dospívání po zralost. Ač 'Abduh nejmenuje judaismus a křesťanství přímo, je zřejmé, že prvotním stadiem náboženství, založeném na přísném dodržování Božích příkazů a zákazů, a další fází náboženství kladoucího důraz na emoce a askezi, myslí právě dva starší „abrahamovské“ monoteistické systémy. Jako vrchol v náboženských dějinách lidstva přichází islám se svým důrazem na rozum.²⁸ Při popisu bezprecedentní rychlosti šíření

24) Mezi argumenty na vyvrácení pochybností o reálnosti zjevení seslaného prorokům uvádí 'Abduh i vcelku bizarní tvrzení, v němž v podstatě přirovnává Boží zjevení prorokům k halucinacím nemocných lidí ('Abduh 1315AH/1897, 72). Tento argument vyznívá značně kontraproduktivně i vzhledem k faktu, že středověcí křesťanští polemici a ještě někteří raní orientalisté nezřídka s oblibou vysvětlovali Muhammadovy stavy během zjevení duševní poruchou, epilepsií či jinými formami onemocnění.

25) 'Abduh 1315AH/1897, 77–78.

26) Zde 'Abduh naráží na staroarabskou pohanskou praktiku zahrabávání novorozených dcer zaživa do písku, proti níž prorok Muhammad ostře vystoupil a striktně ji z islámské pozice zakázal (Korán 6/137, 6/151, 16/58–59, 17/31).

27) 'Abduh 1315AH/1897, 83–93.

28) 'Abduh 1315AH/1897, 104–108.

21) 'Abduh 1315AH/1897, 2–15.

22) 'Abduh 1315AH/1897, 37–40.

23) 'Abduh 1315AH/1897, 52.

islámu 'Abduh apologeticky popírá jakoukoliv roli síly a moci. Lidi k islámu přitahovala jeho racionalita, jednoduchost a spravedlnost. V průběhu staletí ovšem začal dříve prosperující islámský svět upadat, zatímco západní svět přijímal to nejlepší z islámu a zbavil své náboženské autority možnosti potlačovat svobodu myšlení a rozvoj vědy. 'Abduh vyzdvihuje evropskou reformaci jako snahu o návrat k původní čistotě víry a určité směry protestantství dokonce považuje za velmi blízké islámu co do podstaty, lišící se pouze formou a skutečností, že neuznávají Muhammada jako proroka.²⁹ Naproti tomu muslimové této doby dle 'Abduha metaforicky připomínají lékaře, který dříve léčil nemocné účinným lékem a nyní, když sám onemocněl, odmítá tento lék užívat.³⁰

Risálat at-tawhíd se zvláště po smrti Muhammada 'Abduha velmi rozšířila a stala se mezi muslimy vyhledávaným dílem. Orientalisty je přijímána veskrze pozitivně, jako intelektuálně hodnotné dílo usilující o nové vymezení základních islámských idejí v moderním světě. Objevily se ovšem i kritičtější hlasy. Dle Maxe Hortena (1874–1945) se 'Abduh nedokázal vyrovnat velkým islámským filozofům a myslitelům, jako byl například Ibn Síná (980–1037), a nevybudoval nový myšlenkový svět, ale pouze eliminoval to, co bylo překonáno duchem pokroku. Tím ovšem alespoň postavil základy pro možné budoucí utvoření plnohodnotné moderní islámské filozofie a teologie.³¹ Elie Kedourie (1926–1992) dílo označil rovnou za „povrchní teologii“.³² Toto hodnocení není ovšem zcela spravedlivé, neboť *Risálat at-tawhíd* byla zamýšlena pro široký čtenářský okruh, čímž bylo 'Abduhovo psaní determinováno. Své úvahy o náboženství se snažil zjednodušit a osekát, aby byly přístupné masám. Hlavním cílem práce bylo sjednotit muslimy pro myšlenky islámské reformy, a z tohoto důvodu její teologický přístup téměř nevybočuje z hranic obecně přijatelné islámské ortodoxie a snaží se dle vzoru největšího islámského středověkého teologa al-Ghazzálího (1058–1111) nacházet střední cestu mezi extrémy (*al-wasat*), byť v určitých otázkách přináší výrazně modernizovaná stanoviska.

4. Tafsír

Významné místo v intelektuální činnosti Muhammada 'Abduha zaujímá výklad Koránu (*tafsír*). 'Abduh se mu věnoval především ve svých přednáškách na al-Azharu a nechal jej publikovat na stránkách Ridova periodika al-Manár. Ridá na něj po jeho smrti navázal. Manárský tafsír, byť nedokončený, získal mezi muslimy mimořádnou popularitu, byl často citován a ve své době přinesl vpravdě novátorský přístup v rámci této klasické islámské disciplíny. 'Abduh ve svém reformačním úsilí velmi zdůrazňoval význam Koránu

jako primárního pramene pro náboženskou a společenskou praxi muslimů v moderním světě. Ve své argumentaci zpravidla obcházel mohutný korpus islámské právní vědy (*fiqh*) a opatrně se stavěl i k velké části sunny (islámské tradice). Odmítal soudobou ustálenou muslimskou praxi pouhého memorování starých komentářů a resignaci na vlastní myšlenkové úsilí při interpretaci svatého textu. Tvrdil že „*během soudného dne se nás Bůh nebude ptát na názory komentátorů a na to, jak oni chápali Korán, ale bude se nás ptát na Knihu, již seslal, aby nás vedla a poučila nás*“.³³ 'Abduh cítil potřebu nového tafsíru, jenž by se neobracel pouze k učencům vzdělaným v islámských vědách, ale především k prostým Egyptanům a muslimům obecně. Tradiční komentáře dle něj nemohly řešit naléhavé problémy nové doby a bylo třeba nechat mluvit Korán sám za sebe.³⁴

Při výkladu Koránu klade 'Abduh důraz na principy *idžtihádu* a *maslahy* (obecného prospěchu) s ohledem na aktuální podmínky. Přichází s určitou formou historicko-kritického pohledu na koránské zjevení. Některé formulace Koránu mohly být totiž podmíněny stavem arabské společnosti v 7. století a jejich výklad je třeba přizpůsobit potřebám moderní doby.³⁵ 'Abduh v souladu s islámskou ortodoxií rozlišuje povinnosti muslima vůči Bohu (*'ibádát*) a povinnosti vůči ostatním lidem (*mu'ámalát*). Zatímco první soubor povinností, mezi něž patří například modlitba (*salát*) či půst (*sawm*), je věčný a neměnný, druhý soubor, do kterého řadí otázky trestního, občanského či rodinného práva, je otevřený případné změně.³⁶ V jistých bodech 'Abduh ovšem jednoznačně setrvává na tradičních koránských předpisech, například je jasným zastáncem trestu smrti za vraždu, přestože se v jeho době již i někteří muslimští právníci klonili k nápravě pachatele ve vězení. Vězení a těžká práce mohou být, dle 'Abduha, zastrahující možná v některých evropských zemích, ale v Egyptě by to spíše mohlo zločin podněcovat, neboť mnoho Egyptanů údajně chápalo vězení jako hotel lepší než vlastní domov. 'Abduh obhazuje rovněž koránský zákaz pití alkoholu a hraní hazardních her. Zvláště nárůst pití alkoholu, jehož škodlivost potvrdily i moderní lékařské poznatky, by měl pro Egypt tragické následky. 'Abduhova teorie společenské jednoty a společenské morálky stojí na koránském principu vzájemné spolupráce v bránění zlu a vyzývání k dobru (3/104). Nejen '*ulamá'* a '*fuqahá'* (islámští právníci), ale všichni lidé mají spolupracovat při službě veřejnému blahu a zapojit se v charitativních aktivitách.³⁷ Základem všeho je ovšem upřímnost a rozumový přístup ve víře a činech. 'Abduh chápe např. způsob modlitby předepsaný Koránem jako ten nejlepší, ovšem varuje před jeho formálním bezmyšlenkovitým vykonáváním. V každém vykonávání náboženské povinnosti musí být myšlenka

29) 'Abduh 1315AH/1897, s. 124.

30) 'Abduh 1315AH/1897, s. 128.

31) Adams 2000, 105–107.

32) Kedourie 1997, 2.

33) Cit. dle Jansen 1980, 19.

34) Jansen 1980, 19.

35) Kropáček 1972, 12.

36) Esposito 1984, 48–49.

37) Adams 2000, 171–173.

na Boha. Když někdo nemůže vykonat modlitbu tak, jak je předepsána, stačí, když ji vykoná ve svém srdci.³⁸

Dle 'Abduha nemá smysl se snažit identifikovat či detailně vykládat nejasné zmínky (*mubham*) v Koránu. Například ve verši 2/58 zmiňujícím „toto město“³⁹, jež je tradiční exegezí identifikováno jako Jeruzalém, případně Jericho, není vůbec podstatné, o jaké město se přesně jedná, ale jde o Boží napomenutí k vděčnosti. Exegeta má jít po vnitřním smyslu textu a ne spekulovat o identitě osob a míst, jež zůstaly v Koránu nepojmenovány. 'Abduh odmítá platnost některých tradic rozvinutých prvními generacemi muslimů. Týká se to hlavně roubování biblických a pseudobiblických narácí (*isrá'íljât*) na text Koránu. Naopak považuje text Koránu za všeobecně aplikovatelný, což ukazuje mimo jiné ve svém „aktualizačním“ komentáři k jednotlivým veršům. Kupříkladu zatímco tradiční exegeze ve svém výkladu veršů 92/14–17 považovala za „nejzbožnějšího“ Muhammadova tchána Abú Bakra a za „nejbídňějšího“ Abú Džahla či Umajju Ibn Chala-fa, známé nepřátele Proroka, 'Abduh ve svém komentáři na téměř osmi stránkách napomíná a varuje svoje současníky.⁴⁰ V komentáři k verši 2/170 využívá zmínku obrany „zvyklostí otců“, tradičně připisovanou staroarabským pohanským zastáncům rituální praxe řezání velbloudího ucha, případně skupině židů odmítajících islám, k útoku na dnešní stoupence taqlídu. Výtky z verše 2/165 zase přesměrovává 'Abduh z někdejších mekkánských polyteistů na stoupence dnešní „pokřivené“ formy sufismu, kteří vykazují výstřední úctu svým šajchům a hrobkám světců.⁴¹

Jak již bylo řečeno, 'Abduh islám spojoval především s racionalitou. Byl přesvědčen, že islám ve své pravé podstatě toleruje všechny formy vědeckého poznání. Náboženství a vědu považoval za dvě rozdílné oblasti, jež nelze ztotožňovat. Bůh dle něj seslal dvě knihy, stvořenou přírodu a zjevený Korán. Druhá z knih lidí vede ke studiu té první, prostřednictvím inteligence, jež jim byla dána.⁴² Přestože Korán není dle 'Abduha vědeckým dílem, dává různé jeho pasáže do souvislosti s moderními vědeckými poznatky. Odmítá chápání některých událostí popisovaných v Koránu jako zázraků a nabízí „moderní“ vysvětlení. Anděly je možné chápat jako přírodní síly, sedmero nebes jako sedm planet sluneční soustavy.⁴³ Boží zásah proti nepřátelské armádě táhnoucí na

Mekku, popsany ve 105. sůře, interpretuje 'Abduh jako jakousi epidemii, pravděpodobně neštovice.⁴⁴ V Koránu nachází podporu i pro některé teze darwinismu, jako je boj o přežití a přirozený výběr jako součást přírodních zákonů.⁴⁵ Nařčení z toho, že připuštěním přírodních zákonů vlastně popírá všemohoucnost Boží, se 'Abduh brání poukazem na koránský pojem tradice či zvyklosti Boží (*sunnat Alláh*), v níž nejsou žádné odchylky (33/62, 35/43).⁴⁶ Legendu o andělech Hárútovi a Márútovi (2/102) využívá k několikastránkovému útoku na magii a lidové zaříkavačství jako na falešné triky. 'Abduh popírá jakoukoliv formu účinné magie a například 114. sůru, jež byla tradičně vykládána jako formule ochraňující před zlými kouzly, interpretuje jako odsudek klevetění a pomluv.⁴⁷ Džiny ztotožňuje s mikroby a při koránské zmínce o blesku hovoří o elektřině, telegrafu, telefonu a tramvaji. Nebylo by ovšem spravedlivé 'Abduha nařknout, že vnáší do Koránu něco, co do něj nepatří (což on sám vyčítal starším komentátorům). Netvrdí totiž, že jeho výklad je totožný s tím, o čem hovoří Korán, a že pravý význam Koránu je možné pochopit až v souvislosti s moderními vědeckými objevy. Spíše chce, aby čtenář poznal, že islám je tolerantní k veškeré formě vědeckého bádání a že Korán je příliš povznesen na to, aby byl v rozporu s moderní vědou. Korán dle něj není právní, vědeckou či historickou knihou, ale je slovem Božím, a lidská znalost Koránu je lidskou znalostí Boha.⁴⁸ 'Abduh se tímto přibližuje moderní křesťanské exegezi, jež již nepovažuje za příliš zásadní, zda je některá část Bible historicky přesná či nikoliv. Obdobně dle 'Abduha může moderní věda změnit muslimskou středověkou kosmologii a světónázor, ale nikoliv víru jako takovou.⁴⁹

'Abduhův výklad Koránu se velmi odchýlil od klasických způsobů muslimské exegeze. Odlišoval se jak formou, tak především svým obsahem. Odvíjel se od 'Abduhova reformního programu, a proto bylo jeho hlavním cílem podnitit egyptské muslimy, aby s pomocí svého svatého textu našli inspiraci pro svépomoc a nápravu tristního

celoživotního samostudia disponoval relativně solidními znalostmi o vývoji moderní vědy v mnoha oblastech, v některých bodech byl až překvapivě zpátečnický, např. když tvrdil, že hory upevňují zemi a představují její základnu či že moře pokrývá peklo, jak měly potvrdzovat vědecké důkazy a výbuchy sopek, viz Adams (2000, 136–137).

44) Sedgwick 2010, 87.

45) Hrbek upozorňuje na příznačnou skutečnost, že zatímco 'Abduh akceptuje Darwinovu teorii s odvoláním na Korán, o několik desetiletí později ji jinak modernisticky naladěný rektor al-Azharu Mahmúd Šaltút z náboženských pozic již jednoznačně odmítá (viz Hrbek 1985, 28).

46) Adams 2000, 140.

47) Jansen 1980, 31.

48) Jansen 1980, 34.

49) Rahman 1984, 51.

38) Adams 2000, 169–170.

39) Výraz *qarja* z verše 2/58 ve skutečnosti spíše značí vesnici či malou osadu, muslimští komentátoři jej ovšem chápou jako město. Evropská překladatelé Koránu, včetně Ivana Hrbka, v souladu s tím používají rovněž výrazu město.

40) Jansen 1980, 25–28.

41) Sedgwick 2010, 85–86.

42) Adams 2000, 136.

43) Zajímavé je, že Neptun jako osmá planeta sluneční soustavy byl objeven již roku 1846. V této souvislosti je třeba poukázat na fakt, že ačkoliv 'Abduh v rámci svého

stavu své společnosti. 'Abduh chtěl zbavit tafsír přemíry gramatických poznámek a teoretických spekulací a zpřístupnit jej obyčejným lidem. Byl přesvědčen, že studium Koránu je povinností všech muslimů a nikoliv jen elitní hrstky duchovních. Jeho úspěch souvisí s markantním rozšířením vrstvy nové sekulárně vzdělané inteligence s širším rozhledem oproti předchozím generacím. Při svém výkladu 'Abduh postrádal konzistentní metodiku a důležitější pro něj byl výsledek než způsob, jakým k tomuto výsledku došel. Jeho tafsír je silně orientovaný na dobu svého vzniku, takže během času mnohé jeho pasáže ztratily na původní důležitosti a aktualitě. Přesto vytyčil určitý směr, který následovala nemalá část dalších exegetů, a v průběhu 20. století se těšil oblibě mnohých muslimů.

5. Fatwy

Muhammad 'Abduh se díky pozici egyptského státního muftího stal v podstatě nejvyšší oficiální autoritou při výkladu šari'yy v zemi.⁵⁰ Náležel k hanafíjskému *madhhabu* (právní škole), nicméně všeobecná vize reformy jej i v této funkci v určitých případech přiměla k vychýlení se z - v té době obecně přijímané - metodiky islámského práva. Během svého šestiletého působení 'Abduh vydal okolo 1000 fatw, což je velmi vysoké číslo, a je dost pravděpodobné, že vypracováním některých z nich pověřoval své podřízené v *Dár al-iftá*. Drtivá většina z fatw (nejméně 728) se týká ekonomických záležitostí, jako otázek spojených s waqfy, dědickým řízením, pronájmy, dluhy atd. Druhá část fatw (přes 100) se týká rodinné problematiky, hlavně rozvodu, manželství, výživného, výchovy dětí. Dalších 29 fatw se týká trestněprávních otázek spjatých s odplatou a zabitím. Zbytek fatw se týká například křesťanství, nacionalismu, záplav, pojištění, poštovních spořitelů a určování počátku nového měsíce. Fatwy týkající se waqfů mají pro nás velkou vypovídací hodnotu o sociálním zázemí lidí, kteří s nimi byli v nějaké souvislosti. Jinak se v nich ovšem 'Abduh plně řídil postupy hanafíjského práva a nejsou nijak revoluční, stejně jako naprostá většina jeho ostatních fatw.⁵¹

Do historie se ovšem příznačně zapsaly ty z 'Abduhových fatw, které se tomuto standardu vymykaly a v nichž s uplatněním metody idžtihádu dospěl ke kontroverzním závěrům. K nim patří některé z „ekonomických“ fatw, v nichž 'Abduh povolil z islámského hlediska problematiku životní a majetkové pojištění a zakládání účtů

s úrokovou sazbou.⁵² Nejproslulejší se však stala tzv. *Transvaalská fatwá*, již vydal 28. října 1903 a odpovídal v ní na tři otázky v dopise, který mu zaslali představitelé muslimů v Transvaalu v jižní Africe. Dotazy vyplývaly z problémů, kterým musela čelit malá muslimská komunita obklopená křesťanskou většinou. Skutečnost, že se na 'Abduha obrátila dopisem komunita až z druhého konce Afriky, svědčí jednak o jeho proslulosti, a rovněž o nebývalém rozmachu moderních způsobů komunikace, typickém pro dobu, v níž Muhammad 'Abduh působil. První dotaz zněl, zda je z náboženského hlediska povoleno muslimům nosit kobouk, druhý zněl, zda mohou muslimové jíst maso ze zvířat zabitých křesťany, a třetí zněl, zda se mohou příslušníci hanafíjského a šafi'iovského madhhabu modlit společně během dvou hlavních muslimských svátků *'id al-fitr* a *'id al-adhá*, přestože se detaily průběhu modlitby u těchto dvou právních škol částečně liší. Ve všech třech případech 'Abduh odpověděl kladně. Nošení klobouku bylo tehdy spojováno s přijetím evropského životního stylu a s odcizením se vlastním kořenům a také v Egyptě se jednalo o ožehavou otázku. 'Abduh ve fatwě potvrdil, že dokud nošení klobouku neznamena kopírování Evropanů v jejich náboženství, ale má ryze praktické účely, tak je povoleno.⁵³ Toto rozhodnutí souvisí s jeho přesvědčením, že upřímnost myšlenek i činů a nikoliv vnější stránka dělají muslima muslimem. Povolení společných modliteb zase odkazuje na 'Abduhovu snahu pomocí idžtihádu překonávat rozdíly mezi madhhabu vytyčené středověkou právní vědou (*fiqh*) a přispívat k náboženskému sjednocení muslimů.

Opravdovou kontroverzi ovšem vyvolala především odpověď na druhou otázku. V Egyptě nebylo zvyklostí, aby muslimové jedli maso zvířat zabitých křesťany. Otázka poukazovala na odlišný způsob porážky⁵⁴ u transvaalských křesťanů, kteří při ní nevyslovují předepsanou náboženskou formuli (*tasmíja*) a zabíjejí dobytek sekýrou. 'Abduhovo dobrozdání znělo, že na základě koránského verše 5/5 mohou muslimové jíst maso od „lidu Knihy“ (*ahl al-kitáb*)⁵⁵, zvláště v takto vzdálených končinách, kde nemají jinou možnost. Proti výkladům, že se tento verš týkal pouze nemuslimů v Muhammadově době, odpovídá 'Abduh, že podmínky porážky křesťanů se od té doby nezměnily,

52) O 'Abduhových fatwách týkajících se finančních otázek blíže viz např. Sedgwick (2010, 95–97).

53) Skovgaard-Petersen 1997, 123.

54) Islámská rituální porážka (*dhabh*) představuje součást dietetických pravidel islámu a je obdobou židovské rituální porážky (*schita*). Zvíře se zabíjí podříznutím hrdla jedním tahem a během porážky je nutné pronést Boží jméno. Vedle toho obsahuje *dhabh* ještě různé další předpisy nutné, aby maso zabitého zvířete mohlo být považováno z islámského hlediska za nezávadné. Blíže k islámské porážce viz Khan (1982).

55) Miněni jsou Židé a křesťané, dle islámu vyznavači dříve zjevených náboženství. Hrbek tento termín překládá jako „vlastníci Písma“.

50) Funkce státního muftího a s ní spojený státní úřad pro fatwy (*Dár al-iftá*) byl ustaven roku 1895 a 'Abduh byl druhým mužem v čele této instituce. Před jejím ustavením došlo v 19. století k nárůstu vlivu hanafíjského muftího při al-Azharu a po ustavení této oficiální funkce bylo zvyklostí, že jí bude zastávat rovněž hanafíjský právník. Blíže k utvoření *Dár al-iftá* a jeho vývoji viz Skovgaard-Petersen (1997, 100 nn).

51) Skovgaard-Petersen 1997, 121–123.

zvláště ne v Transvaalu, kde jsou křesťané jedni z nejbogtějších v následování náboženských předpisů. Ve svém vysvětlení dokonce citoval názor středověkého andaluského málíkovského právníka Abú Bakra Ibn al-'Arabího (1076–1148), že je důležité, zda maso z poraženého zvířete považují za „čisté“ sami křesťané, včetně jejich duchovních. Tradiční právníci na tuto otázku ovšem odpovídali většinou záporně. 'Abduh tedy (s výjimkou zmíněné citace jediného právníka, navíc málíkovského) obešel tradiční fiqh, šel rovnou ke Koránu a poměrně přesvědčivě argumentuje svou interpretaci veršů 5/3–5. Vše vidí v kontextu sledu veršů 5/3, v němž je vyjmenováno maso muslimům zakázané, 5/4, v němž se jim, na otázku, co je tedy dovolené, povoluje maso zabité loveckými zvířaty (psy), a 5/5, v němž jsou muslimům povoleny pokrmy od „lidu Knihy“. Podle 'Abduha si byl Bůh vědom, že může vyvstat pochybnost, zda je povoleno maso zvířat zabitých křesťany, když neporáží způsobem z muslimského pohledu zcela korektním a navíc považují Ježíše za Boha, a proto dal Korán jasnou odpověď v logickém sledu těchto veršů.⁵⁶

Transvaalská fatwá byla bouřlivě diskutována v celém muslimském světě. 'Abduhovi mnozí vyjadřovali podporu, na druhé straně se stal i terčem útoků, a především v domácím egyptském tisku byly útoky plné velmi tvrdých osobních odsudků a urážek. Se sofistikovanější a obsáhlou kritikou přišel prochedivský list *az-Záhir*, tvrdící, že transvaalští křesťané zabíjejí dobytek sekýrou a oddělují maso v momentě, kdy zvíře ještě žije, a tím mu neúměrně prodlužují utrpení. Korán navíc zakazuje maso zvířat zabitých úderem (*mawqudha*), křesťané při porážce nevyslovují jméno Boží a to, jestli jejich duchovní považují maso za „čisté“, je ve vztahu k muslimům zcela irrelevantní.⁵⁷ Nejpodstatnější část polemiky se točila kolem toho, že si 'Abduh ve své pozici nepočínal v souladu v požadavky hanafíjského madhhabu, jímž se měl řídit. Namísto toho citoval málíkovského právníka, tedy praktikoval *talfiq*⁵⁸, nadto reinterpretoval smysl koránského sdělení, tedy praktikoval idžtihád, a poskytoval fatwy k dotazům muslimů v zahraničí, tedy v prostředí, nad nímž neměl ze své funkce kompetenci. Na 'Abduhovu obranu proti těmto nařčením vystoupil 19. ledna 1904 na stránkách al-Manáru Rašíd Ridá. Dle něj se zákaz zvířat zabitých úderem (5/3) nevztahuje na úder sekýrou. Na námitky, že by zvíře mohlo být obětováno někomu jinému než Bohu, pravděpodobně Ježíšovi, Ridá odpovídá, že to není křesťanskou praktikou, a i kdyby bylo, ani tehdy by toto maso nebylo muslimům zapovězeno. Mnohem horší byl dle něj zvyk některých Egyptanů obětovat maso súfijským světcům, jako například Ahmadu al-Badawímu v Tantě. Na výtku ohledně neřízení se hanafíjským právem odpověděl, že muftí není vázán konkrétním madhhabem, když se ho ptají soukromé osoby, natož někdo ze zahraničí. Navíc 'Abdu-

hův postup se prý hanafíjskému madhhabu nijak nepřičil.⁵⁹ S pomocí odkazu na postoje středověkého právníka Ibn Qajjima al-Džawzjí (1292–1350) Ridá nastiňuje novou ideální definici egyptského státního muftího. Má se zabývat všeobecnými náboženskými otázkami a „hledáním Pravdy“, jeho fatwy mají být podpořeny citacemi z Koránu a hadíthů a nemá se omezovat jen na svůj madhhab, ale má být připraven široce uplatňovat idžtihád. Má být národní postavou pečující o duchovní zdraví muslimů, připravenou přinášet odpovědi na veškeré problémy dnešního světa.⁶⁰

Transvaalská fatwá byla plně v souladu s reformními idejemi, jež Muhammad 'Abduh během svého života hlásal. Pokusil se návratem ke Koránu reinterpretovat pravidla, jež věřícím ukládá islám, tak, aby jim usnadnil jejich každodenní život v moderním světě. Otázka klobouku, který se už beztak netěší tak vysoké oblibě jako v minulosti, dnes nepředstavuje příliš kontroverzní téma a „západní“ oděv je v mnoha muslimských zemích včetně Egypta běžnou součástí šatníku i velmi zbožných muslimů. Rovněž „bariéra“ mezi jednotlivými madhaby již dnes v praxi výrazně otupila hrany. Kde se ovšem trend ubral zcela jiným směrem, než 'Abduh zamýšlel, byla nejproblematictější část jeho fatwy, totiž otázka přípustnosti masa zvířat zabitých křesťany pro muslimy. Dnešní rozmach *halál* řeznictví a restaurací v evropských i jiných nemuslimských zemích svědčí o skutečnosti, že ve věci dietetických pravidel zůstává podstatná část muslimů nadále velmi konzervativní.

6. Evropská civilizace

Jedním z nejvíce diskutovaných témat týkajících se Muhammada 'Abduha je jeho vztah k tomu, co lze při značné míře zjednodušení nazvat jako evropská, či chceme-li západní civilizace. Po svém návratu z exilu byl 'Abduh opakovaně častí svých krajanů osočován, že je skrytým stoupencem „westernizace“ (*taghríb*) Egypta, zaprodancem Britů či dokonce tajným bezvěrcem. Týž názor na něj sdíleli na druhé straně i někteří britští představitelé v Egyptě, s tím rozdílem, že tuto charakteristiku hodnotili pozitivním znaménkem. Detailnější pohled na 'Abduhův život a dílo ovšem ukazuje, že takové tvrzení je velmi nepřesné a že jeho vztah k evropské kultuře a hodnotám byl mnohem komplikovanější.

Bezpochyby 'Abduh velmi obdivoval výdobytky moderního evropského myšlení a vědy a byl přesvědčen, že jedinou možnou cestou pro muslimské země je reformovat zastaralý systém vzdělávání a otevřít se novým poznatkům, byť by s nimi přicházel kdokoliv. Se základy moderního evropského myšlení se seznámil během Afgháního káhirských přednášek a Evropu měl možnost poznat osobně během svého exilu. Naučil se perfektně francouzsky, v jeho knihovně bylo velké množství evropských autorů a měl

56) Skovgaard-Petersen 1997, 124–125.

57) Gesink 2010, 191–192.

58) *Talfiq* je způsob volby řešení podle kteréhokoliv ortodoxního madhhabu, ve snaze vybrat nejlepší z možných řešení.

59) Skovgaard-Petersen 1997, 129–130.

60) Skovgaard-Petersen 1997, 133.

i určité kontakty s evropskými mysliteli (napsal dopis Lvu Nikolajevičovi Tolstému, osobně se ve Velké Británii setkal s Herbertem Spencerem). V pozdější době jezdil do Evropy, kdykoliv mohl, aby si, jak sám říkal, obnovil a oživil své naděje, že se stav muslimského světa jednou zlepší. Měl mezi Evropany množství přátel, lidsky dobré vztahy měl i s britským generálním konzulem v Egyptě lordem Cromerem.⁶¹

'Abduhův proevropský entuziasmus měl ovšem své zřetelné limity. Nechtěl v Egyptě zavádět evropské zákonodárství, neboť věděl, že se egyptské podmínky od podmínek evropských příliš liší. Předpokládal, že to, co funguje v Evropě, nebude fungovat v Egyptě, kde evropským zákonům beztak nikdo nerozumí. 'Abduh byl muslim, přesvědčený, že reforma v Egyptě i v dalších muslimských zemích se může odehrát jedine v rámci islámu. Nekritizoval pouze stav stagnujícího tradičního náboženského školství v Egyptě, ale rovněž i školy zaváděné křesťanskými misionáři či vládou. Zatímco v misionářských školách se muslimské děti dle něj stávaly křesťany, ve státních školách byla situace ještě horší, neboť tam dokonce postrádaly téměř jakékoliv morální a náboženské učení obecně. Toto rozdělení institucí přinášelo rozdělení vzdělaných vrstev v Egyptě. Zatímco tradičně islámsky vzdělaná vrstva často odmítala jakékoliv změny, mladší generace nezřídka přijímala všechny moderní evropské ideje bez jakékoliv diskriminace. K tomu byl 'Abduh velmi kritický, neboť slepé napodobování Evropanů mnohými „Orientálci“, kteří nemají potuchy, co je v moderní Evropě to skutečně hodnotné, je dle něj naprosto nesmyslné.⁶² Kritizoval bezduché přejímání evropských zvyků, architektury, oblečení, nábytku a podobně, bez hlubší proměny individuální mysli a oddanosti pravému náboženství. V 'Abduhově reformním programu byl hlavní důraz na nezbytnost akceptování společenských změn a jejich provázání s islámem. Otázka nespočívala ve výběru mezi tím být muslim či být moderní, ale v tom jak být moderní a muslim zároveň. Dle Samiry Haj islámský koncept ortodoxie, jako moderace mezi jednotlivými extrémy, umožnil 'Abduhovi v islámských termínech přehodnotit to, co je hodnotné a co nikoliv v evropské modernitě. Tak přijímal ty prvky evropské modernity, jež považoval za prospěšné pro islámskou společnost, a odmítal to, co považoval za škodlivé a neslučitelné s islámem.⁶³

7. Obrana islámu

S 'Abduhovým přesvědčením, že islám je racionální náboženství ve své podstatě vhodné pro společnost v moderní době, souvisí i obrana islámu proti jeho vnějším kritikům. Významné jsou zejména dvě z 'Abduhových polemik, proti Gabrielu Hanotauxovi a proti Farahu Antúnovi.

61) Hourani 1983, 135.

62) Hourani 1983, 137–139.

63) Haj 2009, 90.

Hanotaux (1853–1944), francouzský historik a v té době již bývalý ministr zahraničí, napsal roku 1900 článek v *Journal de Paris* s titulem „Tvář v tvář islámu a muslimské otázce“ (*Face à face de l'Islam et la question musulmane*), který byl v arabském překladu otisknut v egyptském listu *al-Mu'ajjad*. Článek byl napsán pro potřeby francouzské koloniální politiky a pojednával o rozdílech mezi křesťanstvím a islámem, které popisoval jako rozdíl mezi dvěma odlišnými civilizacemi, vyšší árijskou a nižší semitskou. Jádro své argumentace založil Hanotaux na rozdílu v křesťanském a islámském pohledu na dvě klíčové náboženské otázky: podstatu Boha a problém lidské svobodné vůle. Křesťanské učení o Trojici a s ní spojené Boží imanenci v lidském životě mělo přivést věřící k uznání hodnoty člověka a jeho blízkosti Bohu. Naproti tomu muslimská víra v jediného, transcendentního Boha vedla k přesvědčení o bezvýznamnosti a bezradnosti člověka. Taktéž zatímco křesťanská idea lidské svobodné vůle vedla lidi k aktivnímu využití jejich prostředků a nezávislosti, muslimská doktrína predestinace je vedla pouze ke slepému následování neměnného práva.⁶⁴

'Abduh odpověděl v sérii článků nazvaných „Islám a odpověď jeho kritikům“ (*al-Islám wa ar-radd 'alá muntaqidíhi*), otištěných v týchž novinách. V jeho reakci lze spatřovat určitou paralelu k dřívější polemice Afgháního s francouzským orientalistou Ernestem Renanem.⁶⁵ 'Abduh dal Hanotauxovi zapravdu, že se v současnosti muslimové nacházejí oproti Evropanům v podřadném postavení, ale odmítl to připisovat islámu. Obvinil Hanotauxe z neznalosti islámské historie a vytváření vlastního obrazu islámu, cizího většině muslimů. Tvrzení, že islám byl antagonistický vůči vědě, odporuje obrovskému přínosu muslimů na tomto poli v průběhu historie. Rovněž napadl charakteristiku evropské civilizace jako čistě árijské. Dle 'Abduha Hanotaux zcela ignoroval fakt, že civilizace a jednotlivé kultury se mezi sebou navzájem míchaly, inspirovaly se, přebíraly poznatky. Tak i Hanotauxova dnešní „árijská Evropa“ vděčí za mnohé islámské, respektive semitské civilizaci.⁶⁶ Diskuze o predestinaci a lidské svobodné vůli jsou přítomny v každém náboženství a ani křesťanství je nemá zcela uzavřené, vzhledem k odlišnosti postojů různých jeho směrů. Doktrínu jediného transcendentního Boha potom shledává 'Abduh jako naprosto racionální, oproti výrazně iracionálnějšímu učení o Trojici. V reakci na 'Abduhovu polemiku přišel Hanotaux s tvrzením, že jeho článek nebyl do arabštiny přeložen zcela přesně a že v žádném případě neměl v úmyslu urazit muslimy. 'Abduh na

64) Adams 2000, 86–87.

65) Afghání se do polemiky s Renanem zapletl během svého pobytu v Paříži. Renan ve své přednášce z roku 1883 tvrdil, že islám není kompatibilní s vědou a moderní civilizací. Středověká arabská věda a filozofie byla dle něj ve skutečnosti řecko-perského (tedy árijského) původu a semitští Arabové k ní nic hodnotného nepřidali. Pro Afgháního argumentaci proti Renanovým názorům viz al-Afghani (2002, 23–28).

66) Haj 2009, 92.

to zdvořile odpověděl, že muslimové by si měli upřímně vzít k srdci Hanotauxovi výtky ke své dnešní slabosti.⁶⁷

Druhou polemiku vyvolal článek Faraha Antúna⁶⁸, křesťanského intelektuála původem z dnešního Libanonu žijícího v Egyptě, který v novinách *al-Džám'ra al-'uth-mánija* publikoval v roce 1902 článek o Ibn Rušdovi (1126–1198), v němž tvrdí, že velký arabský filozof byl ve skutečnosti bezvěrec, který popřel esenciální podstatu islámu. Dále zopakoval myšlenku, s níž přišel již Hanotaux, že spojení státu a náboženství v islámu jej činí netolerantním vůči filozofii a vědě, což vede muslimskou civilizaci ke stagnaci a zaostalosti. Křesťanská tolerance k vědě a filozofii měla naopak dle něj nakonec vést k vítězství učenosti nad náboženským tmářstvím v Evropě a k vytvoření největší z civilizací. Antún kladl důraz na verše 22/15–22 z Evangelia podle Matouše o odevzdání císařova císaři a Božího Bohu, pro něž nenacházel v islámu žádný ekvivalent.⁶⁹

'Abduh odpověděl na stránkách al-Manáru a poté následovala vzájemná polemika obou autorů v sériích článků, jež vyústily po svém zkompletování do vydání Antúnovy knihy „Ibn Rušd a jeho filozofie“ (*Ibn Rušd wa falsafatuhu*) a 'Abduhovy knihy „Islám a křesťanství ve vztahu k vědě a civilizaci“ (*al-Islám wa an-nasráníja ma'a al-'ilm wa al-madaníja*). 'Abduh Antúnovi oponoval, že islám na rozdíl od křesťanské církve nikdy nepotřeboval politickou moc (jednotu náboženství a zákona prý nelze chápat v tomto smyslu). Islám je spíše životní cestou poskytující morální vedení a nebyla v něm nikdy funkce obdobná papeži s mocí odvolávat krále a vyhlašovat Boží zákony. Islám dle 'Abduha vysloveně zapovídá jakékoliv donucování (*ikráh*) ve věcech náboženství (Korán 2/256, 18/29). 'Abduh poukázal na mimořádně krvavou historii náboženských válek v Evropě a odmítal považovat porážku křesťanství za důkaz jeho náboženské tolerance. Uvádí množství příkladů, kdy křesťanští představitelé potlačovali vědu a filozofii. Dnešní klid mezi vědou a náboženstvím v Evropě jde dle něj na vrub více politické toleranci náboženství než náboženské toleranci světské politické moci a vědy. Dle 'Abduha to byla právě netolerance evropského křesťanství (respektive katolické církve, na protestantství měl 'Abduh výrazně pozitivnější pohled), co jej odstavilo od moci, a nikoliv,

67) Adams 2000, 87–89.

68) Farah Antún (1874–1922) byl významný publicista libanonského původu. Do Egypta přišel roku 1897 společně s Rašídem Ridou, s nímž byli zpočátku přátelé, posléze se však názorově i lidsky rozešli. Byl ovlivněn názory Ernesta Renana, jehož dílo *Život Ježíše* (*La Vie de Jésus*) přeložil do arabštiny. Byl obdivovatelem evropské společnosti a zaníceným zastáncem politického sekularismu a představ, že náboženství (jakémukoliv) má být vymezen prostor pouze mimo veřejnou sféru, přičemž byl přesvědčen, že křesťanství je s tímto požadavkem mnohem snadněji spojitelné než islám. Podrobněji viz Hourani (1983, 253–259).

69) Haj 2009, 95.

že by se evropské křesťanství od moci odstavilo samo svojí tolerancí. Evropský model sekularizace je důsledkem specifického lokálního vývoje, daného zvláštností evropské historie, není nějakým univerzálně platným pravidlem a výhradním předpokladem pokroku a modernity. Muslimové by neměli v tomto bodě následovat evropskou cestu, neboť je jejich historická a náboženská zkušenost zcela odlišná.⁷⁰

8. Problematika muslimské rodiny

Rodina byla vždy klíčovým tématem islámu a rodinné právo bylo považováno za jádro šarí'atského systému.⁷¹ Není proto divu, že 'Abduh směřoval část své kritiky ustálené egyptské (muslimské) praxe i směrem k této oblasti. Kritika rodinné praxe nebyla v té době v Egyptě něčím zcela novým, jisté úpravy rodinných norem prosadil již Muhammad 'Alí (vládl 1805–1849) v rámci svých reformních opatření, teoreticky se touto otázkou zabýval Rifá'a Ráfi' at-Tahtáwí (1801–1873), na něhož 'Abduh v podstatě navazuje. 'Abduh viděl starší formy manželství a s nimi spjatou praxi (bydlení s rozsáhlou rodinou, domluvené sňatky, polygamie) jako společensky překonané a žádoucí podobu manželství v budoucnosti chápe jako monogamní, na lásce, kompatibilitě a vzájemném respektu založenou, fungující nukleární rodinu. Klade důraz na koránský verš 30/21 o manželské lásce jako Božím daru a kritizuje upírání práv, které ženám garantuje šarí'a. Odmítá manželství jako „kontrakt, díky němuž se muž stává vlastníkem ženských genitálií“.⁷² 'Abduh doporučoval větší regulaci při uzavírání manželství ze strany šarí'atských soudů, což mělo omezit riziko zvláště ze strany rodinných příslušníků nevěsty a existenci nucených sňatků. Nový typ manželství má být výhradně monogamní, neboť v polygamním manželství nelze naplnit ideál manželské lásky, jelikož nelze milovat více osob najednou. Takové rodinné uspořádání dle 'Abduha jen poštvává ženy proti sobě, ostatně ani muž by nesnesl, aby jeho žena milovala ještě nějakého jiného muže kromě něj. V dřívějších obdobích měla polygamie své opodstatnění, ale v moderní době zcela převážily její zápory nad klady. Na základě interpretace kontextu koránských veršů 4/3 a 4/129 a přihlédnutí k principu obecného prospěchu (*maslaḥa*) dochází 'Abduh k požadavku zákazu polygamie, ať podmínečného nebo nepodmínečného. Staví se i proti segregaci pohlaví na veřejnosti a zahalování tváře závojem (*niqáb*). Odmítá přitom tradiční argument, že se jedná o ochranu počestnosti, neboť by to implikovalo, že muslimové a muslimky nejsou sami o sobě počestní a nedokážou ovládat svá těla a touhy. Navíc koránský požadavek cudnosti (24/30–31) byl adresován stejně mužům jako ženám. Dalším z 'Abduhových požadavků je i větší formalizace rozvodu a zvýšení pravomocí

70) Haj 2009, 95–97.

71) K problematice rodiny v islámu v češtině blíže viz Kropáček (2008, 110–141).

72) Haj 2009, 127–128.

šaríatských soudů v něm, aby se podmínky pro rozvod muži ztížily a ženě usnadnily a tak byla překonána zjevná nerovnost.⁷³

Mnohé z ‘Abduhových reformních návrhů v oblasti manželství, rozvodu a určité regulace polygamie bylo později zakomponováno do egyptského zákonodárství, byť se nedá říci, že by v dnešním Egyptě celkově převládla modernistická interpretace rodinného práva. Teoreticky jeho myšlenky rozpracoval především Qásim Amín (1863–1908) a na něj navazující ženské zástupkyně proudu tzv. islámského feminismu.⁷⁴

9. Hodnocení

Po předchozích řádcích zbývá stručně zhodnotit Muhammada ‘Abduha jako člověka a jako myslitele. Z dostupných pramenů se jeví jako osobnost mimořádně houževnatá, odolná proti vnějším tlakům a horlivě usilující o prosazení reformu, jež považoval za nezbytné pro morální a společenské pozvednutí své země, k níž cítil velmi pevné pouto. ‘Abduhovy lidské kvality a určité osobní kouzlo byli ochotni uznat i mnozí jeho názoroví oponenti. Na druhé straně se během svého života stal i terčem mnoha tvrdých útoků, především na stránkách egyptského tisku, které jeho morální integritu zpochybňovaly. Výtky směrem k ‘Abduhovi se týkaly především jeho údajné snahy „poevropštit“ Egypt, kolaborace s britskou správou a pochybnosti o upřímnosti jeho muslimství. ‘Abduh ovšem nechtěl „westernizaci“ (*taghrib*) Egypta. Byl přesvědčen, že jeho země musí dospět k takovému stavu souladu s modernitou, jež bude odpovídat jejím kulturním, společenským a náboženským kořenům. S britskou správou ‘Abduh nespolečně pracoval kvůli vlastním prospěchářským zájmům, ale jednoduše proto, že v pozdější fázi svého života spatřoval lepší řešení v kritické akceptaci britské nadvlády a v usilování o postupnou proměnu společnosti reformou než v politickém boji a revolučním převratu. ‘Abduhovo osobní islámské přesvědčení bylo opakovaně v průběhu jeho života zpochybňováno kritiky, v orientalistickém prostředí se k tomuto závěru přiklonil v 60. letech 20. století ve své knize Elie Kedourie.⁷⁵ Kedourie chápe Afgháního a ‘Abduha jako v první řadě politické spiklence s velmi pochybnou soukromou vírou v náboženství, jehož reformu veřejně hlásali. Minimálně v případě ‘Abduha lze tato obvinění poměrně spolehlivě vyvrátit a drtivá většina orientalistů se s nimi neztotožňuje.

Posoudit význam Muhammada ‘Abduha pro současné islámské myšlení není jednoduché. Bezpochyby byl jedním z nejvýznamnějších islámských modernistů a svými idejemi ovlivnil nejen svoji dobu, ale i další generace. Jeho postoje byly přijaty

mnohými z muslimských reformně naladěných myslitelů od Balkánu přes Írán po Čínu.⁷⁶ Mnoho z jeho učení hluboce zakořenilo pod povrchem a stalo se bezděčnou základnou náboženských představ obyčejně vzdělaného muslima.⁷⁷ Všeobecně přijaty byly zvláště dvě základní ‘Abduhovy myšlenky: postoj, že islám nesmí být překážkou pokroku (ať už je pokrok chápán jakkoliv) a požadavek zavrnutí taqlidu, slepého napodobování starých autorit. Většina alespoň městských Egyptanů dnes nemá pocit, že primárně následuje konkrétní madhhab, ale že následuje islám jako takový, což bylo jedním z ‘Abduhových cílů.⁷⁸ ‘Abduh vyvinul obdivuhodné úsilí v mnohých oblastech svého konání a věnoval život energickým snahám o reformu společnosti. Z toho ovšem vyplývá i jeho slabší stránka. Byl především pragmatikem snažícím se otevřít islám modernímu světu a jeho teoretické učení, s výjimkou obecných parametrů, nebylo plně systematizováno. Hlavní důraz ‘Abduh kladl na nalezení „pravého islámu“, jednoduchého doktrinárního systému, očištěného od nepotřebného balastu. Tak na něj mohlo v dalším vývoji myšlenkově navázat velmi široké názorové spektrum od sekularistů až po islámské fundamentalisty, ačkoliv je patrné, že by se ‘Abduh neztotožňoval se závěry ani jedněch z nich. Jen dvacet let po jeho smrti se mohl odehrát zásadní ideový konflikt mezi dvěma z jeho nejvýznamnějších stoupenců, Muhammadem Rašidem Ridou a ‘Alí ‘Abd ar-Ráziqem, o politickou povahu islámské obce.⁷⁹

Použité zdroje

‘ABDUH, Muhammad (1315AH/1897): *Risálat at-tawhíd*. Al-Qáhira: Al-Matbacat al-kubrú al-amíríja.

ABDUH, Muhammad (2002): The Necessity of Religious Reform. In: Moaddel, Mansoor a Talattof, Kamran: *Modernist and Fundamentalist Debates in Islam. A Reader*. New York: Palgrave Macmillan, s. 45–51.

ADAMS, Charles C. (2000): *Islam and Modernism in Egypt. A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad ‘Abduh*. London, New York: Routledge.

AL-AFGHANI, Sayyid Jamal al-Din (2002): Religion versus Science. In: Moaddel, Mansoor a Talattof, Kamran: *Modernist and Fundamentalist Debates in Islam. A Reader*. New York: Palgrave Macmillan, s. 23–28.

76) Kurzman 2002, 12.

77) Hourani 1983, 130.

78) Sedgwick 2010, 118.

79) V roce 1924 došlo po zrušení instituce chalífátu tureckým republikánským režimem k naprosto zásadnímu předělu v rámci dějin islámu, jež vyvolal bouřlivé reakce a snahy se s novou situací alespoň teoreticky vyrovnat. Zatímco Rašíd Ridá chápal chalífát jako nezbytnou instituci pro ochranu muslimské obce před rozvratem podporovaným zahraničními mocnostmi a ve své knize *Chalífát nebo velký imámát* (al-Chiláfa aw al-imámát al-cuzmá) apeloval na jeho obnovu v reformované podobě, cAlí cAbd ar-Ráziq (1888–1966) ve svém skandálním díle *Islám a základy vlády* (al-Islám wa usúl al-hukm) zpochybňoval nejen náboženskou legitimitu chalífátu, ale dokonce i jakýkoliv vztah islámu jako náboženství v jeho původní podobě k politickým záležitostem.

73) Haj 2009, 131–136.

74) Celkem pravděpodobně působí domněnka, že cAbduh je skutečným autorem některých klíčových pasáží nábožensko-právního charakteru ve slavné Amínově knize *Osvobození ženy* (Tahrír al-mar’a), viz cImára (1989, 124–128).

75) Kedourie 1997.

- BADAWI, M. A. Zaki (1978): *The Reformers of Egypt. A Crique of Al-Afghani, Abduh and Ridha*. London: Crom Helm.
- BAREŠ, Ladislav, VESELÝ, Rudolf a GOMBÁR, Eduard (2009): *Dějiny Egypta*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- BERÁNEK, Ondřej a TŮPEK, Pavel (2008): *Dvojí tvář islámské charity*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- ESPOSITO, John L. (1984): *Islam and Politics*. New York: Syracuse University Press.
- GESINK, Indira Falk (2010): *Islamic Reform and Conservatism. Al-Azhar and the Evolution of Modern Sunni Islam*. London, New York: I. B. Tauris.
- HAIJ, Samira (2009): *Reconfiguring Islamic Tradition. Reform, Rationality, and Modernity*. Stanford, California: Stanford University Press.
- HOURLANI, Albert (1983): *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HRBEK, Ivan (1985): Islámská koncepce dějin. In: Muzikář, Josef (ed.): *Islám a současnost*. Praha: Academia, s. 7–28.
- CIMÁRA, Muhammad (ed.) (1989): *Qásim Amín. Al-Acmál al-kámila*. Al-Qáhira: Dār aš-šurūq.
- JANSEN, J. J. G. (1980): *The Interpretation of the Koran in Modern Egypt*. Leiden: E. J. Brill.
- KEDDIE, Nikki R. (1972): *Sayyid Jamal al-Din „al-Afghani“. A Political Biography*. Berkeley: University of California Press.
- KEDOURIE, Elie (1997): *Afghani and cAbduh. An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*. London: Frank Cass & Co.
- KHAN, Ghulam Mustafa (1982): *Al-Dhabh. Slaying Animals: The Islamic Way*. London: Ta Ha Publishers.
- Korán* (1972). Praha: Odeon.
- KROPÁČEK, Luboš (1971): *Moderní islám I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KROPÁČEK, Luboš (1972): *Moderní islám II*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KROPÁČEK, Luboš (2008): Islám. In: Knotková-Čapková, Blanka (ed.): *Obrazy ženství v náboženských kulturách*. Praha, Litomyšl: Paseka, s. 110–141.
- KURZMAN, Charles (ed.) (2002): *Modernist Islam, 1840-1940. A Sourcebook*. New York: Oxford University Press.
- LAPIDUS, Ira M. (2002): *A History of Islamic Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MASUD, Muhammad Khalid, MESSICK, Brinkley a DALLAL, Ahmad S. (1995): Fatwā. In: Esposito, John L. (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. Vol. 2. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 8–17.
- MUZIKÁŘ, Josef (ed.) (1989): *Zápas o novodobý stát v islámském světě. Od mešity k parlamentu*. Praha: Academia.
- al-Qur’án al-karím* (nedat). Dimašq: Maktabat al-cilm al-hadith.
- RAHMAN, Fazlur (1984): *Islam and Modernity. Transformation of an Intellectual Tradition*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- REID, Donald Malcolm (1995): Azhar, al-. In: Esposito, John L. (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. Vol. 1. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 168–171.
- SCHACHT, Joseph (1982): *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press.
- SEDGWICK, Mark (2010): *Muhammad Abduh*. Oxford, New York: Oneworld Publications.
- SKOVGAARD-PETERSEN, Jakob (1997): *Defining Islam for the Egyptian State. Muftis and Fatwas of the Dār al-Iftā*. Leiden, New York, Köln: Brill.

Summary

This study deals with the life and thought of Muhammad ‘Abduh, a key figure of Egyptian Islamic modernism. His stances were formed in the historical period when the Muslim world was fully confronted with the pressure of dynamic European colonialism and Western domination over the Muslims became an unquestionable reality. ‘Abduh’s modernism was based on the effort to find “rational” golden means to a solution of societal crises by reform that would avoid the extremes of an insistent conservative resistance against everything modern as well as recklessly accepting all that the European cultural invasion brought with it, deprecating its own roots as a result. ‘Abduh himself understood this reform as a return to the “pure Islam”, a rational religion supportive to an energetic human activity and societal progress.

With regard to a very close connection between ‘Abduh’s ideas and his public activity, the study also describes in detail crucial milestones of ‘Abduh’s life. It notes his tumultuous youth, disillusionment with the Egyptian educational system and key acquaintances with his uncle, Sufi sheikh Darwish Khadr, and especially with the reformist Jamāl ad-Dīn al-Afghānī. Afghānī played in ‘Abduh’s life the crucial role of teacher who introduced ‘Abduh to classical Islamic as well as modern European thought and under whose influence ‘Abduh became involved with the local Egyptian intellectual and political scene. This led to a forced exile (1882-1888) which ‘Abduh spent mostly in Beirut and Paris. After his return to Egypt he worked as a judge and in the last years of his life he performed the office of Grand Muftī of Egypt. Moreover, he advocated for the reform of the educational system, mainly in relation to the famous al-Azhar university of Cairo. In this period ‘Abduh faced insistent opposition from Egyptian conservative religious circles that refused his modernist program.

*The study notes various questions that ‘Abduh dealt with in his life and in which he exercised his modernist interpretation of Islam. One part of this study analyses ‘Abduh’s theological stances, which he consistently explained in his most famous work, *Risālat at-tawhīd*, and further concerns itself with the critique of this work by some orientalists, as well as my own evaluation of its contribution. My study of course deals also with ‘Abduh’s Quranic exegesis (tafsīr) that in its time meant a very innovative attitude in this classical Islamic discipline and became extraordinarily popular among Muslims. In his reformist effort, ‘Abduh highly emphasized the importance of the Quran as the primary source for the religious and social practices of Muslims in a modern world and he insisted on the principles of an independent reasoning (ijtihād) and a public benefit (maslaha) with respect to actual conditions. The study also pays attention to ‘Abduh’s controversial Transvaal fatwā that caused turmoil even outside Egyptian borders. Other parts of the study deal with ‘Abduh’s complicated attitude to European civilisation, describes his persistent defence of Islam against outer criticism and analyses his opinions on the issue of Muslim family. Finally, the author of the study brings an overall evaluation of ‘Abduh’s personality and his religious thought and notes strong as well as weak aspects of ‘Abduh’s attitudes and his contribution for later interpretations of Islam.*

Daniel Boušek

Obraz židovských lékařů a lékárníků v muslimské polemické literatuře mamlúckého období

Abstract

The aim of the present study is to outline the image of the Jewish physicians and pharmacists of the Mamlūk period in Muslim literature. The ample presence of Jewish physicians and pharmacists in Islamic society is vividly documented in biographical lexicons of physicians and findings of the Cairo Genizah starting from the 10th century. Their names figure in the classical period of Islam among members of entourages of caliphs, sultans, viziers, generals, or governors. This tolerant attitude, however, changed in the 13th century. The worsening of the social and legal position of Jews and Christians during the Mamlūk period in Egypt and Syria is reflected also in the attitude of Muslim society towards non-Muslim and particularly Jewish physicians. Contemporary Muslim literature portrays a Jewish physician as someone whose only aim is to harm Muslims by false or poisonous drugs and who deprives Muslim physicians of work. The paper documents this bias, which has its counterpart in Medieval and Renaissance Christian literature, with citations from various Arabic sources with different agendas, and tries to outline its origins and the impact on the attitude of Muslim society towards the Jewish minority in the studied period.

Key words: Jewish physicians and pharmacists, the Mamlūk period, polemical literature

1. Úvod

Profese lékaře byla v islámském světě vždy nekonfesní. Příspěvek Židů a křesťanů k rozvoji medicíny v islámské civilizaci je úctyhodný, čehož samy výmluvně dosvědčují arabské středověké biografie lékařů. Lékařská profese byla patrně nejpřímější cestou vstupu pro nemuslimy v islámské společnosti, a proto setkáváme-li se na stránkách arabské literatury s Židy na dvorech chalífů a sultánů, pak většinou právě jakožto s lékaři. Ač zbožná opozice proti léčení muslimů nemuslimy zaznívala vždy, nikdy nebyla – až na výjimky – brána vážně, a to ani samotnými muslimy. Až v mamlúckém období ojedinělé odsudky teologů získaly konkrétní formu v dekretu sultána Džaqmaqa, který zakazoval židovským a křesťanským lékařům léčit muslimy. Přítomná studie se snaží popsat procesy, které stojí za změnou tradičně tolerantního postoje majoritní společnosti k židovské minoritě a konkrétně k jejímu vykonávání lékařské profese. Nejde o studii historiografickou, jež by pojednávala o dějinách židovského lékařství v arabsko-islámském prostředí – i když i toto téma stručně nastíní – nýbrž o studii literární: v jejím centru stojí obraz židovských lékařů v muslimské polemické literatuře mamlúckého období. Středověká muslimská polemická literatura zmiňuje židovské lékaře jen zřídka, a proto k dokreslení tohoto obrazu si vypomůžeme i ukázkami z vybrané literatury historické, teologické a beletristické.

2. Islámský svět na prahu mamlúckého období: Příčiny vzrůstající náboženské intolerance

Počínaje třináctým stoletím začaly muslimské země Blízkého východu procházet výraznou duchovní, sociální a politickou proměnou, v jejímž důsledku začaly ekonomicky, technologicky a kulturně stagnovat. Středomořská islámská civilizace se ocitla v defenzívě. Křižáci téměř na dvě století (1098–1291) obsadili Levantu; reconquista Španělska se již roku 1264 zastavila před branami Granady; muslimská Sicílie se poddala Normanům ke konci jedenáctého století; mongolští jezdci v čele s chánem Hülegü, protežujícím křesťany a Židy, ve třináctém století vzali ztečí Blízký východ, roku 1258 dobyli Bagdád, sídlo chalífy a „srdce“ islámského světa, a zrušili právní inferioritu nemuslimského obyvatelstva. Sekulární a humanistický odkaz helénismu, jenž byl do té doby převládající kulturní silou islámské společnosti, začal v důsledku těchto procesů pomalu korodovat a na jeho místo se dostávala náboženská rigidita. Vlády nad nástupnickými státy chalífátu se zmocnily vojenské elity nearabského původu a politický, sociální a ekonomický řád, jež zavedly, lze označit za orientální odnož feudalismu. Rozvinutá ekonomie fátimovského a ajjúbovského období začala stagnovat, muslimská společnost se začala uzavírat do sebe v lidových náboženských bratrstvech, obchodních ceších a státních monopolech. Vzrůstající počet absolventů státem sponzorovaných a kontrolovaných *madras*, islámských vzdělávacích institucí, hledal pracovní uplatnění ve státní administrativě, kde však narážel na nezanedbatelný počet nižších úředníků z řad *ahl al-dhimma*

(„chráněné obyvatelstvo“, tj. křesťané a Židé). Tito uchazeči a úředníci administrativy z řad teologů vyvíjeli tlak na vládní elity, aby se zasadily za aplikaci náboženského zákona, zvláště s ohledem na nemuslimské obyvatelstvo. Ekonomická a sociální izolace náboženských menšin spolu se zvýšeným tlakem na jejich konverzi vedly k početnímu úbytku těchto komunit, zvláště v dobách náboženských pronásledování.¹ Výše popisovaný proces dosáhl svého vrcholu v mamlúckém období (1250–1517). Mamlúcký stát, jehož jádrem byl Egypt a Sýrie, vládl nad nejvýznamnější židovskou komunitou islámského světa, která v době, kdy se mamlúci chopili moci, byla stále ještě relativně bohatá a dobře organizovaná. Na konci mamlúckého období se tento obraz radikálně změnil.

Hovoříme-li o zhoršení právního a sociálního postavení nemuslimů v mamlúckém státu, musíme poukázat na důraz, který byl v tomto období kladen na aplikaci restriktivních zákonů obsažených v dokumentu zvaném „Umarova smlouva“, který vymezuje závazky nemuslimů žijících na území islámu a definuje podmínky jejich tolerance islámskou společností.² Text dokumentu právníkům skýtal právní rámec pro jejich výnosy. Čím dál častěji a naléhavěji se v historických kronikách objevují zmínky o výnosech sultánů zakazujících zaměstnávat nemuslimy ve státní správě, zbavujících je pravomoci k tomu stavět nebo opravovat sakrální stavby *dhimmijů* a nařizujících důsledné plnění zákonů *ghijáru* (povinnosti nošení oděvů nebo barevných doplňků odlišujících nemuslimy od muslimů).

Postupný proces odklonu od tradiční značné tolerance a vyhrocení vztahu mezi jednotlivými náboženskými komunitami provázal nárůst tvorby muslimské polemické literatury namířené proti Židům a především proti křesťanům, jež dosáhla svého vrcholu přibližně po roce 1250. Muslimští právníci a teologové v dobových kázáních,³ polemikách⁴ a právních dobrozdáních pranýřovali především přátelské kontakty

1) Gaston Wiet *osud koptů v mamlúckém Egyptě* *pregnantně shrnuje výrokem: „Mamlúcká vláda zasadila křesťanství v Egyptě coup de grâce. [...] V tomto období (1250–1517) byla dokonána zkáza kostelů a klášterů, počet křesťanů se snížil na současná čísla a vymizel koptský jazyk“* (Houtsma 1927, 1071; viz také Bosworth 1980, 11–36). *Ve stejném duchu hovoří Salo W. Baron, podle něhož konverze Židů k islámu během zmíněného období „značně přispěly ke snížení židovské populace v mamlúckém státě“* (Baron 1980, 183).

2) Boušek 2010, 113–120; Cohen 1999, 100–157; Levy-Rubin 2005, 170–206; Levy-Rubin 2012, 30–43.

3) Dvě kázání z roku 1300 pojednávající o negativním vlivu křesťanů na finanční správu a o jejich kolaboraci s nepřítelem předkládá Zetterstéen (1919, 88). „Při Bohu, oni, zrádci, jsou zdrojem všeho našeho neštěstí: kvůli nim nás sužují cizáci. Zatímco se snažíte zničit zemi nepřátel, oni si zde v bezpečí budují svou vlastní zemi a veřejně páchají věci zavrženíhodné.“

4) Muslimskou polemiku výstižně charakterizuje Cohen (1994, 145–161).

s „chráněným obyvatelstvem“ a jeho zaměstnávání ve státní správě a vyzývali k zavírání nebo ničení jejich sakrálních staveb. Ambicí těchto děl bylo působit na veřejné mínění a hlavně na vládní elity, jejichž povinností je dohlížet na prosazování islámského práva. Židům byla vytýkána zejména jejich soudržnost, spolupráce a údajná šířavá nenávisť vůči nežidům. Tato a další obvinění zaznívají v polemické literatuře mamlúckého období stále častěji a odrážejí i zároveň vytvářejí obraz Žida.

Jaký tento obraz byl, lze vyčíst nejzřetelněji z dobové polemické, teologické a právní literatury, z nichž jako ukázkou uvedu slova významného damašského právníka Ibn Qajjima al-Džawzija (1292–1350), autora polemické příručky s názvem *Průvodce tápajících, jak odpovědět Židům a křesťanům* (*Hidájat al-hajará fí adžwibát al-jahúd wa'l-nasará*). Židy, neboli „lid, na nějž se Bůh hněvá“, charakterizuje následovně: „Židé – lživý, klamavý, lstivý, podvodný, úskočný a zákeřný lid, jenž zabíjí proroky a tyje ze zakázaného obchodu: lichvy a úplatků. Nad jiné národy vynikají svými zlými zámysly a nejhanebnější povahou, jsou daleci milosrdenství, zato blízcí mstě. Jejich zvykem je nenávisť a obyčejem zášť, čarují, lžou a strojí úklady lidem vzpírajícím se jejich bezvěrectví a zpěčování se prorokům. Hrubě nakládají s věřícími. Pravdy a soucitu se u nich nedočká ani ten, kdo se s nimi druží, a klidu a důvěry ani ten, kdo s nimi souhlasí. Dobrou radu od nich nesyly, kdo využívá jejich služeb. Za nejchytřejšího mezi sebou považují toho nejhoršího a za nejzručnějšího největšího podvodníka [...] Jejich pozdrav je kletba, setkání s nimi zlé znamení. Halí se do pláště hněvu a jejich pokrývkou je odpor.“⁵

Ibn Qajjimova charakteristika Židů není v dobové literatuře ojedinělá a svou inspiraci mohla čerpat z bohaté polemické literatury v čele se šířavým španělským literátem Ibn Hazmem (z. 1064), který se polemice s Židy a hebrejskou Biblí v kontextu středověké muslimské literatury věnoval nejobsáhleji a nejpoučeněji.⁶ Dlužno dodat, že ve srovnání s Ibn Hazmem lze Ibn Qajjimův slovník označit za umírněný. V této studii si kladu za cíl ukázat, jakým způsobem se společenské procesy, k nimž došlo v mamlúckém období, odrazily na vztahu muslimské společnosti k židovským lékařům a jejich obrazu v dobové muslimské literatuře. Než přikročíme k pojednávánému údobí, bude vhodné nejprve načrtnout postavení a funkci židovského lékaře v židovské a muslimské společnosti fátimovského a ajjúbovského období (10. století až polovina 13. století), neboť tak zřetelněji vystoupí obrysy změn, k nimž ve vztahu k židovským lékařům a lékárníkům došlo později.

3. „Vznik“ židovského lékaře a jeho funkce v židovské společnosti

Za naše znalosti o životě židovských, křesťanských a muslimských lékařů, působících přibližně do poloviny 13. století, vděčíme především dvěma lexikonům lékařů z pera

muslimských historiků, *Dějinám učenců* (*Ta'ríh al-hukamá'*) Ibn al-Qiftího (z. 1248) a Ibn Abí Usajbi'ovu (z. 1270) *Zdroji zpráv o třídách lékařů* (*'Ujún al-anbá' fí tabaqát al-atibbá'*). Obě díla oplývají jmény i životopisy křesťanských a židovských lékařů a svědčí o významu jejich příspěvku k rozvoji medicíny v období „renesance islámu“. O jejich všudypřítomnosti na dvorech muslimských vládců vypovídá již sama okolnost, že z jedenadvaceti lékařů, kteří léčili ajjúbovského sultána Saláhuddína (Saladin), bylo osm muslimů, osm Židů a pět křesťanů.⁷ Proč se tento středověký vládce a vojevůdce (a mnozí další) obklopoval tolika lékaři a navíc jinověrci, když oficiálně prosazoval politiku zavedení či spíše obnovení diskriminačních opatření vůči „chráněnému obyvatelstvu“? Odpovědí je obecná dobová úcta ke knihám, zvláště k těm starobylým, a k helénistickému vědeckému odkazu v nich obsaženému, jejichž pěstiteli byli v období islámu především lékaři. Čím větším počtem lékařů se vládce obklopoval, tím více znalostí mu mohlo posloužit k naplnění naděje na uzdravení. Nutno ovšem podotknout, že tato úcta k lékařské vědě nebyla v islámském světě jednomyslná a měla také své oponenty z řad teologů.⁸

Prvních sto padesát let islámu přední místo mezi autory vědecké arabsky psané lékařské literatury drželi téměř výhradně křesťané. Také později stojí množství arabsky psané produkce lékařských knih v disproporci k poměrnému zastoupení křesťanů ve společnosti a k jejich přínosu pro jiná odvětví arabské literatury. Vznik lékařské profese mezi Židy byl z důvodu jiné sociální struktury židovské společnosti dlouhodobější proces. Hojnější zastoupení křesťanů v intelektuálních oborech a jejich sociální převaha nad Židy vyplývá z výroku muslimského bagdádského beletristy al-Džáhize (775–868), který v *Polemice proti křesťanům* (*Al-Radd 'alá al-nasará*) uvádí, že zatímco křesťané zastávají na sultánově dvoře a ve službách vznešených osob profese úředníků, lékařů a lékárníků, Židé vykonávají jen podřadné práce „barvířů, koželuhů, holičů, řezníků a přištipkářů“.⁹ K témuž závěru s ohledem na Sýrii dospěl také geograf al-Maqdisí (10. století).¹⁰ V *Polemice proti křesťanům*, v níž al-Džáhiz *inter alia* rozebírá důvody, proč mají muslimové raději křesťany než Židy, přestože křesťané jsou nebezpečnější pro náboženství islámu a představují větší konkurenci na dvorech vládců i ve svobodných povoláních, nalézá jeden důvod v odporu Židů k vědám a jejich zaostalosti v nich. Židé se podle al-Džáhize nezabývají spekulativní teologií (*kalám*), lékařstvím a astronomií a „věří, že studium filozofie je bezvěrectvím a filozofická spekulace o náboženství zvrženíhodným novátorstvím (*bid'a*) [...] a že vědou je pouze to, co stojí psáno v Tóře a v knihách proroků a že víra v medicínu a v astronomii je příčinou hereze a materialismu“.¹¹

7) Ashtor-Strauss 1956, 309–313; Baron 1980, 132.

8) K teologické opozici vůči medicíně v islámu viz Rosenthal (1969, 519–532).

9) Al-Džáhiz 1926, 17; anglický překlad Finkel 1929, 328.

10) Kitáb ahsan al-taqásím fí ma'rifat al-aqálím, 183.

11) Al-Džáhiz 1926, 16; anglický překlad Finkel 1929, 326.

5) Ibn Qajjim al-Džawzija 2003, 15–16.

6) K jeho polemickému dílu viz např. Perlmann (1948–1949, 269–290).

Al-Džáhizův soud ohledně koncentrace Židů v manuálních povoláních a jejich naprosté absence ve vědách však nelze pokládat za objektivní. Vyvrací ho přítomnost židovského lékaře na dvoře egyptského vládce Aḥmada ibn Ṭūlūn (868–884)¹² a Ibn al-Qiftího lexikon, který kromě židovského lékaře a nejstaršího známého překladatele lékařské literatury z řečtiny a syrštiny do arabštiny Māsardžuwajhy z Basry (přelom 7. a 8. století) uvádí řadu významných židovských lékařů a astronomů z al-Džáhizovy doby nebo z doby předcházející, jako např. bagdádského astronoma Abú Dá'uda al-Jahúdího, Furáta ibn Šahnáthá (lékaře al-Hadždžádže, místodržícího Iráku, a poté Abbásovce Ísy ibn Músá) a Mášá'alláha, který se stal symbolem astronomické vědy.¹³

Dominanci křesťanských lékařů, které umajjovský chalífa 'Umar II. (717–720) zval jako učitele do lékařských akademií v Antiochii a Gundišápúru, satiricky komentuje zmíněný al-Džáhiz v *Knize lakomců*. Jistý muslimský lékař, stěžuje si na nepočetnost své klientely, nalézá příčinu svého nezdaru v jednom „nedostatku“, totiž že není křesťan: „Jednou z příčin je, že jsem muslim. Ještě než jsem se stal lékařem, ba dokonce než jsem přišel na svět, vládlo mezi lidmi přesvědčení, že muslimové nejsou zdatní lékaři. Mimoto se jmenují Asad, ač bych se měl jmenovat Salíb, Džibrá'il, Júhanná či Bír. A místo Abú l-Háris bych se měl jmenovat Abú 'Ísá, Abú Zakarjá či Abú Ibráhím. Nosím bavlněný bílý plášť, ačkoli bych měl mít černý hedvábný. A konečně mluvím arabsky, přestože bych měl užívat jazyka Gondišápúru.“¹⁴

Hegemonní postavení v medicíně si však křesťané neudrželi nadlouho a postupně se napříč islámským světem stále častěji setkáváme se jmény židovských lékařů. Jejich počet narůstal a zanedlouho výrazně přesáhl celkové přibližně 1 % zastoupení Židů v islámské společnosti klasického období.¹⁵ Proto si již v první polovině desátého století s trochou nadsázky povzdechl bagdádský lékař al-Kaskarí (z. 930), že „lékaři země jsou většinou Židé, kteří rádi užívají podvodů a lsti“ (*juhíbbúna isti'mála 'l-kadhbi wa-'l-ghišši*),¹⁶ a maghribský návštěvník Egypta ve čtyřicátých letech 13. století ve stejném duchu poznamenal, že většina křesťanů a Židů v Káhiře a Fustátu zastává buď profese výběrčích daní, nebo lékařů.¹⁷ Ačkoli pro toto období nelze získat přesné statistické údaje, pozdější středověké lexikony slavných lékařů nám poskytují alespoň hrubou představu o zastoupení různých denominací v lékařské profesi. Na jejich základě se zdá,

že v devátém a desátém století tvořili mezi lékaři většinu křesťané, přičemž Židé se objevují méně často a muslimové pouze výjimečně. To vyplývá z Meyerhofem vytvořené „statistiky“ doktorů zmíněných v Ibn Abí Usajbi'ově lexikonu, která načrtává následující obraz: pro deváté století Ibn Abí Usajbi'a registruje 130 křesťanských lékařů, 3 židovské, 3 pohanské a pouze 5 muslimských; pro desáté století 29 křesťanských lékařů, 4 pohanské, 6 židovských a 30 muslimských; pro jedenácté století 4 křesťanské, 7 židovských a obrovské množství muslimských lékařů.¹⁸ I když Ibn Abí Usajbi'ovy *Dějiny učenců* nejsou cenzem lékařů a náleží mezi *adabovou* literaturu, která má ambici čtenáře spíše poučit a pobavit než přesně informovat, přesto je zřejmé, že většina lékařů v devátém a desátém století se rekrutovala z řad nemuslimů. Tento obraz se od jedenáctého století dále mění ve prospěch muslimů, kteří posléze této profesi dominují. Al-Kaskarího tvrzení, že povolání lékařů v Bagdádu většinou zastávají Židé, je tedy přehnané. U tohoto autora, který patrně vyznával křesťanství, jsou Židé jakožto náboženská skupina vůbec poprvé v arabské literatuře obviněni z podvádění; al-Kaskarí užívá náboženství jako kritérium vymezení se vůči ostatním lékařům a tím hájí své zájmy člena minoritní elity nežidovských, a tedy čestných lékařů.

Že však dominance muslimských doktorů v pozdějších staletích nebyla absolutní, ukazují např. obavy vyjádřené jedním z největších muslimských teologů – al-Ghazálím (z. 1111), který své čtenáře podněcuje ke studiu medicíny, jež dokonce považuje za náboženskou povinnost platnou pro všechny (*fard kifája*). Podle něj je medicína zanedbávána, protože svým adeptům nezajišťuje tak výhodné živobytí jako studium náboženského práva a teologie. V důsledku tohoto stavu jsou pak muslimové v mnoha městech vydáni na milost a nemilost židovským a křesťanským lékařům. Al-Ghazálí proto přirovnává ty, kdo se namísto studia medicíny oddávají právu a teologii, k někomu, kdo pouští žilou žiznícímu, místo aby utišil jeho žízeň lahodným nápojem. Na jedné straně můžeme v jeho slovech zaslechnout pokus o upozadění vlivu židovských a křesťanských lékařů v muslimské společnosti, na straně druhé ozvěny počínajícího zápasu o živobytí mezi samotnými muslimy a nárůstem počtu teologů a právníků. Tento zápas provázel vznik a rozšíření instituce madrasy v seldžucském období jakožto nástroj šíření sunnitské ortodoxie.¹⁹ Al-Ghazálího výzva zůstala oslyšena, jak plyne z povzdechu Ibn Uchúwy v příručce pro dohlázele nad trhy (*muhtasib*) z počátku čtrnáctého století, tedy již mamlúckého období, v níž si stěžuje, že v mnoha egyptských městech namísto muslimských lékařů opět působí výhradně lékaři křesťanští a židovští. Udává tytéž důvody tohoto „neblahého“ stavu jako al-Ghazálí.²⁰

12) Al-Mas'údí, *Murúddž al-dhahab*, sv. 2, 388–391.

13) Ibn al-Qiftí 1903, 255–256, 327, 407; Steinschneider 1986, 13–23.

14) Al-Džáhiz 1975, 149–150.

15) Goitein 1968, 173. *Jména s biografickými údaji jednotlivých židovských lékařů udává Meyerhof (1938, 432–460). Stanovit přibližné početní zastoupení lékařů ve středověké muslimské společnosti se pokusil Rosenthal (1978, 475–491).*

16) Pormann a Savage-Smith 2007, 102.

17) Al-Maqrízí 1998, sv. 4, 215.

18) Meyerhof 1929, 116–117.

19) Lazarus-Yafeh 1996, 166–167; táž, 1975, 444–445.

20) Ibn Uchuwwa 1938, 166.

Nejvíce zpráv o židovských lékařích, jejich životních osudech, studiu, lékařské praxi a vědeckých zájmech se dochovalo z období vlády Fátimovců a Ajjúbovců. Právě ve srovnání s touto érou vynikne nejzřetelněji jejich zhoršující se obraz v muslimské společnosti mamlúckého období. Denominační hranice byly v období klasického islámu, tradičně vymezovaném lety 900–1200, snadno prostupné a muslimští, židovští a křesťanští lékaři běžně studovali společně nebo spolu pracovali v nemocnicích. Jicchak Jisraeli z Kajruwánu (z. 932),²¹ známý ve středověké Evropě jako Isaac Judaeus, se učil u muslimského lékaře Isháqa ibn 'Imrána, mezi jehož žáky patřili jak muslimové, tak Židé. Ibn Abí Usajbi'a v Damašku studoval medicínu pod vedením ajjúbovskými vladaři vysoce finančně ceněného židovského lékaře 'Imrána ibn Sadaka²² a svoji praxi konal spolu s kairatským lékařem Davidem ben Šelomem v káhirské nemocnici Násíríja, založené Saláhuddínem. Totéž platí pro Ibn Džumaj'a, židovského lékaře sultána Saláhuddína a patrně největší tuto autoritu své doby v Egyptě, u něhož se učilo mnoho známých lékařů nastupující generace. Svě slávy nabyl příhodou ne nepodobnou té, již líčí Jan Neruda v povídce Doktor Kazisvět: Ibn Džumaj', sedě ve svém lékařském krámku, zastavil kolemjdoucí smuteční průvod s márami a k údivu všech „nebožtíka“ oživil. Poté, co se proslavil, „pořádal veřejné přednášky pro všechny, kdo pod ním praktikovali umění medicíny“.²³ Podobných příkladů spolupráce lze citovat bezpočet také z pozdějšího období a z „periferie“ islámského světa.²⁴

Protože teoretický rámec medicíny nebyl vázán na konkrétní víru, mohli se muslimové stejně jako křesťané a Židé podílet na sekulárním vědeckém diskursu. Jak již bylo řečeno, v mnoha případech lékaři různých vyznání spolupracovali a starali se o pacienty bez ohledu na jejich konfesi. Právě pod dojmem této tolerance velebil S. D. Goitein středověkou lékařskou komunitu středomořské oblasti jako „světlo noše sekulární učenosti, profesionální vykladače filozofie a věd [...], učedníky Řeků a dědice univerzální tradice, tvořící duchovní bratrstvo, jež překračovalo bariéry náboženství, jazyka a země“.²⁵ Židovští a muslimští lékaři-filozofové se stýkali, učili jeden od druhého a někdy se i přá-

telili. Výmluvným příkladem toho jsou Ibn al-Qiftí a Maimonidův oblíbený žák Josef ben Jehuda (z. 1226), kteří si údajně slíbili, že předejde-li jeden druhého ve smrti, pošle zprávu z věčnosti žijícímu druhovi o posmrtném stavu duše.²⁶ I když je jisté pravda, že mezi intelektuály různého vyznání panovala velká tolerance a vzájemný respekt, zlatý věk bezmezné tolerance, jenž bývá tak často připisován středověkému islámskému světu, v čisté podobě nikdy neexistoval. Snadná prostupnost konfesních hranic nebyla po chuti všem. Již zmiňovaný umajjovský chalífa 'Umar II. údajně čtyřicet dní bojoval se svým svědomím a doptával se Boha (*istachára alláh*), zda má dovolit, aby muslimové konzultovali lékařskou knihu napsanou Židem Másardžuwajhem. Pragmatismus však nakonec zvítězil nad náboženskými předsudky a chalífa Másardžuwajhovu knihu ze své knihovny vydal k užívání.²⁷

Překlenout a smazat náboženské rozdíly v některých případech nedokázal ani sebevětší lékařský um a z něj plynoucí věhlas. Vždy ve vzduchu viselo nebezpečí, že bude nějakému lékaři připomenut jeho „inferiorní“ původ. To na vlastní kůži okusil např. bagdádský židovský lékař a filosof Hibatulláh Abú al-Barakát, když se s poctami vracel do Iráku obtížen penězi, oděvy a vzácnými dary, které obdržel za vyléčení jednoho seldžuckého sultána. Musel si vyslechnout satirickou báseň: „*Máme hloupého židovského lékaře. Když promluví, je zřejmé, že bloudí na poušti. Pes je vznešenější než on, jako by ještě nevyšel z pouště*.“

Ibn al-Qiftí, který traduje tento příběh ve svém lexikonu, dodává, že „*když Hibatulláh báseň uslyšel, uvědomil si, že blahobyť, jímž byl zahrnut, mu dodá na vznešenosti pouze tehdy, stane-li se muslimem*“. Poté „*vyznal veřejně islám a dál vyučoval a léčil a lidé vyhledávali jeho služeb. Žil v blahobyti a lidé se od něj mnohému naučili*“.²⁸

Významní lékaři tvořili nedílnou součást služebnictva chalífů, sultánů, vezírů, generálů a vysokých úředníků. Lékařská kariéra byla často jistou cestou k dosažení bohatství a politického vlivu v rámci vlastní komunity, neboť přímý kontakt lékaře s vládcem a dvořany skýtal možnost účinně intervenovat ve prospěch souvěrců. Nepřekvapí proto, že většina dvorních lékařů v Egyptě a Sýrii v období Fátimovců zastávala zároveň funkci představených židovské obce s titulem *nagid* (kníže). To platí o Mošem ben El'azar, lékaři fátimovského vládce al-Mu'izze (953–975), jehož lektvary prosluly na chalífově dvoře. Moše pocházel z jihoitalského Oria (podobně jako další slavný lékař Šabtaj Donnolo, autor nejstaršího dochovaného lékařského díla z křesťanské západní

21) Jeho dílo, jež bylo prvním do latiny přeloženým arabským lékařským spisem, přeložil Constantine Africanus (kol. 1020–1087). Ačkoli Africanus tato dílo vydával za své vlastní, Israeliho jméno se přesto proslavilo. V pozdním středověku se zvláštní vážnosti na universitách od Vídně po Oxford těšila především pojednání o horečkách a moči. Podle Salo W. Barona latinský soubor většiny jeho lékařského díla, publikovaný roku 1515, „sloužil jako vademecum mnoha evropským učencům až do 17. století“ (Baron 1958, sv. 8, 244).

22) Ibn Abí Usajbi'a 1998, 648–649.

23) Tamtéž, 532–533.

24) Stillman 1979, 288.

25) Goitein 1971, 241.

26) Ibn al-Qiftí 1903, 393–394. Josef ben Jehuda sice zprávu po své smrti neposlal, zato ze Ibn al-Qiftímu zjevil ve snu a sdělil mu, že duše se navrací do světa univerzálii ('álam al-kull).

27) Ibn al-Qiftí 1903, 324–325.

28) Ibn al-Qiftí 1903, 343–344.

Evropy),²⁹ odkud byl odvezen do zajetí roku 925 během nájezdu Fátimovců na jih Itálie. V Kajruwánu se stal žákem již zmíněného Jicchaka Jisraeliho, což jej předurčilo k zářné kariéře na fátimovském dvoře. Jelikož sloužil jako lékař dvěma al-Mu'izzovým předchůdcům v Tunisku, není divu, že po přesídlení fátimovského dvora do Egypta (969) nabyl vlivného postavení také zde a že jeho pozici dvorního lékaře zdědili jeho potomci. Zvláštní oblibě chalífy al-Mu'izze se těšil především jeho syn Isháq, jehož místo po předčasně smrti zaujal jeho bratr Ismá'il a Isháqův syn Ja'qúb.³⁰ Židovští a křesťanští lékaři se těšili přízni Fátimovců především díky své loajálnosti, kterou tato ismá'ilitská dynastie nemohla očekávat od většinového sunnitského obyvatelstva.³¹

V polovině 12. století byl představeným egyptských Židů dvorní lékař Šmu'el ben Hananja, arabským jménem Abú Mansúr (1140–1159), jehož otec a starší bratr byli rovněž lékaři. Když jej spolu s křesťanským kolegou Ibn Kirfou předvolal chalífa al-Háfiz (1131–1149) s příkazem, aby připravili jed, který by usmrtil jeho vzbouřivšího se syna a korunního prince Hasana, Abú Mansúr, který se dostavil první, chalífův příkaz odmítl provést, neboť se dověděl, že by se mu jeho čin časem vrátil jako bumerang, a zapřísahal se Tórou, že neví, jak se takový jedovatý lektvar připravuje. Zato křesťanský lékař příkaz provedl a Hasan krátce nato zemřel. Avšak ještě téhož roku (1134) nechal chalífa Ibn Kirfu odsoudit, zatímco Abú Mansúra jmenoval vrchním lékařem a podělil jej vším, co dříve vlastnil jeho nešťastný křesťanský kolega.³² Ve funkci *ra'ís al-jahúd*, „představený Židů“, dvorního lékaře Šmu'ela vystřídal Natan'el ben Moše ha-Levi (1161–1165), jehož cestovatel Benjamin z Tudely označuje za „hlavu Židů, kníže knížat a představeného ješivy, který stojí v čele všech obcí v Egyptě, ustanovuje rabíny a chazany a slouží velkému králi“.³³

Bohatý materiál Káhirské genizy³⁴ ukazuje, že Músou ben El'azar založenou dynastií dvorních lékařů a vůdců židovské komunity, kteří zároveň plnili funkci oficiál-

ních představitelů Židů před muslimskými úřady a stali se „štíty a ochránci“ své komunity, ve Fustátu a později v Káhiře následovaly další. Ve funkci dvorních lékařů působily celé dynastie *nagidů*, z nichž nejznámější a nejpočetnější založil filosof a lékař Maimonides (z. 1204), centrální postava středověké židovské filosofie a náboženského práva. O posledním členu této dynastie, lékaři, rabínovi a vůdci židovské komunity Davidu II. ben Jehošu'a, slyšíme naposledy roku 1415.³⁵ Z uvedeného je patrné, že skutečně i oficiální vedení Židů v Egyptě a okolních zemích reprezentovaly téměř nepřerušované lékařské dynastie během celého klasického období islámu a ještě dlouho po něm.³⁶ To dokládá například italský židovský bankéř rabi Mešulam ben Menahem z Volterry (1481) ve svém cestopise líčícím pouť do Svaté země, kam zavítal z Káhiry. Zde měl být *nagidem* sultánův lékař rabi Šelomo, jehož „otec rabi Josef byl také *nagidem* a sultánovým lékařem“.³⁷

4. Židovský lékař mamlúckého období a jeho demonizace

I když pro mamlúcké období v Egyptě a Sýrii máme k dispozici ve srovnání s předchozím obdobím pramenů méně, je zřejmé, že značná část židovské inteligence se nadále zabývala a živila lékařstvím. Změna postoje k menšinám se odrazila také na vztahu majoritní společnosti k výkonu lékařské profese Židy. Ve 13. století ortodoxní reakce upozadila filosofii ve většině islámských zemí, což vedlo v určitých oblastech k úpadku literární kreativity a otevřenosti vědám včetně medicíny. Židovští a křesťanští adeпти medicíny navíc naráželi na dříve neznámé překážky, neboť nyní je někteří muslimští učitelé medicíny odmítali učit.³⁸ Obecně však lze tvrdit, že arabští teologové i turečtí emíři dál konzultovali s židovskými lékaři a výjimečně je svými osobními lékaři jmenovali i sultánové.³⁹ Někteří z těchto lékařů konvertovali k islámu,⁴⁰ jiní zůstali věrní víře otců.⁴¹ Ačkoli bylo ke konci 14. století v Egyptě zavřeno několik lékařských škol, zdejší úroveň medicíny přesahovala běžný standard na sever a na jih od egyptských a syrských hranic, což dokazuje např. žádost Osmanů adresovaná roku 1393 sultánu Barqúqovi o zaslání lékaře a léků. Čtyři roky poté Barqúq poslal do Jemenu darem spolu s otrokyněmi a vzácnými

29) Zimmels 1966, 297–301. O Donnoloovi a dalších významných židovských lékařích středověku, jakož i o jejich příspěvku k rozvoji medicíny, pojednává Baron (1958, sv. 8, 240–262).

30) Ibn al-Qiftí 1903, 320; Ibn Abí Usajbi'a 1997, 500. Biografické údaje jednotlivých osob této rodiny včetně názvů Músových lékařských spisů na základě zmíněných arabských lexikonů shrnují Steinschneider (1902, 96–97) a Lewis (1967, 179–181).

31) Fu'ád Sayyid 2000, 155.

32) Mann 1920, 228–229.

33) Šedinová 2002, 48.

34) Geniza označuje repozitář (nejčastěji v synagoze), do něhož se odkládají rituální předměty nebo dokumenty, obsahující Boží jméno. Dokumenty z Káhirské genizy, jak se říká genize Ben 'Ezrovy synagogy ve Fustátu, obsahující materiál především z 10.–13. století, vynesl na světlo roku 1896 Solomon Schechter (viz Reif 2000).

35) Mann 1931, sv. 1, 416–434.

36) Goitein 1963, 177–194 (rozšířená verze v Goitein 1999, 240–272).

37) Boušek 2004, 43.

38) Tritton 1957, 177.

39) Ashtor-Strauss 1951, 174–175.

40) Ilustrací je konverze káhirského lékaře 'Abdusajjida ibn Isháka ibn Jahjá al-Isrá'íliho, který roku 1303 konvertoval spolu se svou rodinou a dalšími Židy (Goldziher 1901, 1–2).

41) Seznam židovských, rabanitských i karaitských lékařů v Egyptě a Sýrii mamlúckého období předkládá Ashtor-Strauss (1944, 203; 1951, 175; 1970, 149 a 153).

dary také židovského lékaře, který však záhy zemřel.⁴² Mamlúčtí sultáni dál zaměstnávali židovské lékaře, takže Mešulam z Volterry vypráví, že v Káhiře si „sultán velmi zamiloval rabiho Šmu'ela Rachacha, a tak jej učinil svým lékařem“.⁴³

Ruku v ruce s úpadkem věd vzrůstala intolerance, projevující se zhoršením sociálního postavení nemuslimských menšin a důslednějším naplňováním diskriminačního zákonodárství „'Umarovy smlouvy“. V prvních staletích islámu se s ničím podobným nesetkáváme. Naopak, křesťanští a židovští lékaři se těšili úctě, a když abbásovský chalífa al-Muqtadir roku 908 opět nařídil nemuslimům nosit odlišující znamení na oděvu a propustil je ze státních služeb, křesťanští a židovští lékaři mohli dál léčit muslimy.⁴⁴ V dobovém kontextu je zcela výjimečné údajné nařízení excentrického fátimovského chalífy al-Hákima (996–1021), který měl zakázat muslimům užívat služeb křesťanských a židovských lékařů.⁴⁵ Teprve na počátku 12. století varuje právník Ibn 'Abdún ve své knize o správě města Sevilly před přílišným kontaktem s křesťany a Židy; nejen že jim muslimové nemají posluhovat v lázních a nemají si kupovat maso od židovských řezníků⁴⁶ ani vědeckou literaturu (kterou křesťané a Židé, podle Ibn 'Abdúna, překládají a poté vydávají za vlastní díla, ačkoli její autorství ve skutečnosti náleží muslimům), ale autor s nelibostí pohlíží i na vyhledávání jejich lékařských služeb.⁴⁷ Rovněž teolog Muhíjuddín al-Nawawí (z. 1278) v právním dobrozdání (*fatwá*) muslimy nabádá, aby vyhledávali výhradně muslimské lékaře.⁴⁸

Netolerance se netýkala pouze lékařů, ale také pacientů, kteří nyní nesměli být přijímáni do nemocnic. Nemocnice totiž byly náboženskými nadacemi muslimů (*waqf*) a jejich zakládací listiny stanovovaly, že se v nich smějí léčit pouze muslimové.⁴⁹ To představovalo další odklon od dřívější praxe, kdy nemuslimové byli léčeni v nemocni-

cích spolu s muslimy, kterým se na příkaz úřadů dostávalo přednostní péče před nemuslimy pouze v obdobích epidemií.⁵⁰

Výrazně netolerantní postoj k nemuslimským lékařům, přerůstající až v jejich démonizaci, se od druhé poloviny 13. století začal šířit také v muslimské polemické literatuře a pamfletech odhalujících proradnost i amorálnost křesťanů a Židů a varujících před využíváním jejich služeb ve státním i soukromém sektoru. Významné postavení mezi těmito díly zaujímá spis damašského dervise a alchymisty 'Abdurrahíma ibn 'Umar al-Džawbarího z poloviny 13. století s názvem *Nejlepší výběr v odkrytí tajemství a odhrnutí závoje vědy o tricích* (*Al-Muchtár fí kašf al-asrār wa-hatk al-astár fí 'ilm al-hi-jal*). Autor v něm odhaluje podvody a triky nejroztodivnějších podvodníků a šarlatánů a varuje před jejich obmyslností, s níž se setkal na svých cestách Egyptem, Sýrií, Irákem, Indií a dalšími zeměmi. Kniha se dělí do třiceti oddílů (*fasl*), z nichž každý obsahuje různý počet kapitol (*báb*). Po jedné kapitole al-Džawbarí věnuje také křesťanům a Židům.⁵¹ Pojednání o křesťanech „odkrývá“ podvod kněží s ohněm v Chrámu Božího hrobu v Jeruzalémě v den svátku Kristova vzkříšení, o němž křesťané tvrdí, že sestupuje z nebe,⁵² a pátá kapitola s názvem „Odkrytí tajemství Židů“ (*Fí kašf asrār al-jahúd*) si bere na paškál židovské lékaře a kořenáře (*'attárín*) coby šarlatány. Ti podle al-Džawbarího usilují o jediné: zabít muslimy. Tohoto cíle se snaží dosáhnout podáváním jedovatých lektvarů, jejichž zhoubný účinek se začasté neprojeví ihned, nýbrž až po delší době; mnohdy pacienta nakrátko uzdraví, aby u něj posléze vyvolal ze zřetelných důvodů jiný, vážnější neduh a nakonec ho zahubí. Židovští lékaři údajně bez skrupulí usmrtí muslimského pacienta i na požádání jeho dědiců nebo manželky, již navíc ještě přinutí k intimnostem pod záminkou, že sperma potřebují k přípravě smrtícího lektvaru. Al-Džawbarího „odhalení“ nezůstali ušetřeni ani lékárníci a podomní prodejci léků, prodávající muslimkám lektvary, které jejich manželům zatemní mysl, aby jim nebránilo v záletech.

Obvinění obsažená v tomto a podobných pamfletech vyjadřují táž nařčení, jaká byla proti židovským lékařům a lékárníkům vznášena ve středověké křesťanské Evropě. Také zde byla rozšířena představa, že hlavním cílem židovských lékařů je škodit křesťanům. Již šestý koncil v Toledu roku 638 křesťanům zakázal jíst a koupat se společně s Židy a navštěvovat jejich lékaře.⁵³ Představa Žida coby přísluhovače dábla ve

42) Al-Chazradží 1907, 264–265.

43) Boušek 2004, 44.

44) Ibn Taghríbirdí 1909–1912, sv. 2, 174.

45) Boušek 2012a, 272. Ačkoli se toto nařízení nese v duchu chalífových dalších restriktivních nařízení namířených proti křesťanům a Židům, fakt, že informaci o něm přináší až polemický pamflet z konce 13. století, vznáší otázku nad jeho hodnověrností.

46) Již Abú Ishák al-Ilbírí si v propagandistické básni napadající židovského ministra Granady Jehosefa ibn Naghríla (z. 1066) stěžuje, že Židé prodávají muslimům nekošer maso. Lewis 1974, 657–668. K polemickým aspektům prodeje masa mezi křesťany, muslimy a Židy v křesťanském Španělsku 14. a 15. století viz Nirenberger (1996, 169–173).

47) Lévi-Provençal 1934, 238–239, 248.

48) Ashtor-Strauss 1950, 91.

49) Ashtor-Strauss v této souvislosti zmiňuje zakládací listinu nemocnice v Qaláwúnově komplexu v Káhiře (1285) (Ashtor-Strauss 1951, 341).

50) Ibn al-Qiftí 1903, 194; Mez 1995, 55.

51) Steinschneider 1877, 188–191; Steinschneider 1865, 566–677; de Goeje 1866, 485–510; Pormann 2005, 217–221.

52) Téma zažehnutí ohně v chrámu Božího hrobu v Jeruzalémě zaujalo řadu muslimských autorů polemických spisů včetně Ghází ibn al-Wásitího (asi 1290–1293) (Boušek 2012a, 277).

53) Stow 1994, 51.

spojení se vznikem početné a zámožné skupiny židovských lékařů dala vyrůst církvi živenému obrazu Žida-traviče, trávícího křesťanské pacienty; odtud vedl jen krok k obvinění Židů z otravování studní a pramenů.⁵⁴ Nepřekvapí proto, že jistý františkánský mnich roku 1489 šířil zprávu, že se židovský lékař z Avignonu na smrtelné posteli holdbal zabitím mnoha tisíc křesťanských pacientů falešnými léky. Lékařskému umu Židů vyjádřil po svém poklonu také Martin Luther (1483–1546), když prohlásil, že Židé umí připravit jed, který člověka zabije v rozmezí hodiny nebo dvaceti let, a jeho téměř současník, pražský měšťan a kupec Jan Folk, roku 1577 ve svém „žalobném listu“, jenž si v ničem nezadá s al-Džawbariho pamfletem, o „nepřátelském způsobu života a snahách“ především pražských Židů tvrdil, že zná Žida, „kterýž umí takový jed připravit, tak že člověk ve čtyřech, v osmi nedělích, ve čtvrti nebo půl létě, aneb jak by kdo chtěl, umřítí musí“.⁵⁵ Přestože byl katolický teolog Johann Eck zapřísáhlým kritikem Luthera, v názoru na židovské lékaře se svým sokem nalezl společnou řeč: „Když se Židé shromáždí o svých svátcích, všichni se chvástají počtem křesťanů, které zabili svým lékařstvím; obdivu dosáhne ten, kdo jich zabil nejvíc.“⁵⁶

Lidové antisemitské pověře vtiskly pečeť oficiálního posvěcení synody ve Valladolidu roku 1322 a Salamance roku 1335, podle nichž se Židé „pod zástěrkou medicíny, chirurgie a lékárnictví dychtivě dopouštějí podvodů a podávány léky hubí křesťany“.⁵⁷ Podobně jako v al-Džawbariho líčení také v křesťanských pramenech slyšíme o Židech, kteří křesťankám opatřují jed za účelem zabití jejich manželů nebo kteří svádějí křesťanské pacientky, což církev považovala za smrtelný hřích a podle toho také trestala.⁵⁸

Al-Džawbariho „Odkrytí tajemství Židů“ z knihy *Odkrytí tajemství a odhrnutí závoje vědy o tricích* stojí za to přeložit v plném znění:⁵⁹

„Věť, že nejprokletějšími stvořeními a nejzavilejšími bezvěrci a pokrytci jsou Židé. Navenek se staví poníženými a chudými, ale ve skutečnosti jsou těmi nejhoršími zlot-

řilci; to je pravá podstata mazanosti a proklatosti. Zůstanou-li s člověkem o samotě, zahubí jej. A chtějí-li někoho usmrtit, přidají mu do jídla uspávací prostředek. Jakmile usne, skočí na něj, přemohou ho a zabijí. Za tím účelem míchají semínka černého blínu, ušní maz, divoké cibule, od všeho trochu, a pak to přidají do jakéhokoli pokrmu. Kdo jej požije, okamžitě usne. Žid se ho zmocní a na místě zabije, aniž by jeho oběť byla při vědomí. Mezi lidmi jsou oni těmi nejvíce podlými a nevěřícími. Vystříhej se proto jejich společnosti, neboť nevyznávají žádné náboženství a ničemu nevěří. Takto jednájí jejich učenci. Prostí mezi nimi se všichni zabývají lékárnictvím a o jejich charakteru lze říci následující:

Všechny léky falšují a pak je prodávají nic netušícím muslimům. Míchají myrobalán s pepřem, šafránem, pižmem, aloi, kafrem, pryskyřicí [...] Největší bezvěrci a pokrytci mezi nimi jsou přírodní lékaři. Ti jediná znají tajemství, jak přiblížit vzdálené a jak ze siláka učinit slabocha. Chtějí-li člověka vyléčit, uzdraví ho – udrží jej při síle a podají mu vhodný lék, jenž ho zkrátka uzdraví – ale chtějí-li si s ním zlomyslně pohrávat, zanedbají nejprve péči o pacientovu sílu, která jej téměř opustí, a poté mu podají účinný lék, jenž sice jeho nemoc po dobu tří dnů zmírní, ale posléze v něm vyvolá nemoc jinou. To se bude opakovat: lékař mu něco podá a něco si odnese a vychutná si jej jak tučné sousto. Je-li pacient majetný a má dědice, který doktorovi naznačí, aby pacienta zabil, lékař se za úplatu obrátí proti pacientovi a postupně ho oslabí, až zemře. A má-li pacient ženu toužící po manželově smrti, lékaři pokyne se slovy: „Při Bohu, zemře-li můj manžel, oznam mi tu dobrou zprávu a prokážu ti mnohé dobrodiní.“ Doktor odpoví: „Ze své nemoci se uzdraví, ale mohu mu podat nápoj, jenž jej natolik zbaví síl, že zemře.“ Jakmile to žena, jsouc nerozumná, bezbožná a dychtící po manželově smrti, uslyší, pronese: „Lékaři, jednej, jak uznáš za vhodné, a věť, že ti splním tvé tužby.“ On odpoví: „Neodvažuji se proti němu povstat.“ Ona však nepřestane slibovat, že splní jakékoli přání, až lékař řekne: „Takové dílo nedokonají sliby, nýbrž peníze,“ a vezme si od ní smlouvenou částku. A je-li navíc půvabná a on po ní zatouží, nechá ji sice toho dne být, ale později řekne: „Věť, že taková věc se zdaří pouze, budeš-li mi po vůli, abych mohl ze spermatu tvému manželovi namíchat medikament, jenž vykoná to dílo.“ Nepřestane na ni naléhat, dokud nesvolí. Jaká prohnalost, lstivost, zákeřnost! Za dovolené považují získávat majetky lidí a zmocňovat se žen. Rozmýšlej o těchto věcech a vyhýbej se jim.

Podomní obchodníci mezi nimi obcházejí domy, usedlosti a sady a konají přitom věci, jichž by se nikdo nenadál. Dopouštějí se necudností s ženami a prodávají jim lektvary, jež jejich manželům zmatou rozum, že jsou jak omráčení, takže dokonce spatří-li svou ženu s nějakým mužem, nepronosou ani slovo výtky, a odejde-li pryč, nic nenamítnou. Vše, co žena manželovi napovídá, uvěří. [...] Lektvar připraví z jedné močny židovské třešně, jádra ledvinovníku a z muchomůrky. Vše najemno roztlučou a přidají do jídla. Jestliže muž jídlo sní, zcela omámený nebude vůbec vědět, co se kolem něj děje.“

Některá z al-Džawbarím vznesených obvinění proti Židům patřila do tradičního repertoáru muslimských autorů, jako je např. Ghází ibn al-Wásití, autor pamfletu

54) Baron uvádí, že k nejstaršímu dokumentovanému obvinění Židů z otrávení studny došlo v Opavě roku 1163 (Baron 1967, sv. 11, 160).

55) Bondy a Dvorský 1906, 556. Luther měl rovněž na něčí slova uznání schopností židovských lékařů odpovědět: „Ďábel dokáže velké věci.“ (Baron 1967, sv. 11, 158–159).

56) Trachtenberg 1945, 93; Cohen 1994, 171–172.

57) Shatzmiller 1994, 92. Katalánská vláda vydala roku 1412 na žádost dominikána Vicente Ferrery (1350–1419), usilujícího všemi prostředky o konverzi Židů, zákon, který mimo jiné židovským lékařům a lékárníkům zakazoval léčit křesťanské pacienty a prodávat jim léky (Baer 1965, 324). V židovské literatuře o tomto zákonu hovoří např. dílo Šeloma ibn Vergy (1947, 109–120), který dodává, že Židům zakazuje prodávat potraviny, protože „otravují léky a pokrmy“.

58) Shatzmiller 1994, 88–90.

59) De Goeje 1866, 508–510.

proti „chráněnému obyvatelstvu“ z konce 13. století.⁶⁰ Jejich obsesi fakticky nebo alespoň náznakem zabíjet muslimy ilustruje příběhem o Prorokově druhu al-Miqdádovi, kterého na jedné z jeho cest po celý den provázal Žid. Při rozchodu si al-Miqdád vzpomněl na Prorokova slova:

„„Každý Žid, ocitne-li se s muslimem o samotě, myslí jen na to, jak jej zahubit.“ Al-Miqdád řekl Židovi: „Při Bohu, dříve než se ode mne odloučíš, sděl mi, jakou újmu jsi mi zamýšlel způsobit, sic tě zabiji.“ Žid odpověděl: „Nejprve mi dej záruku, že mi neučiníš nic zlého.“ „Dobrá,“ řekl al-Miqdád a zavázal se přísahou. Žid poté řekl: „Od chvíle naší společné cesty jsem se zaměřil na stín tvé hlavy a šlapal po něm.“⁶¹ „Posel Boží měl pravdu,“ pravil al-Miqdád.“⁶²

Al-Wásití v pamfletu pranýřuje praxi zaměstnávat Židy ve státní správě a činí mimo jiné poznámky o úkladech židovských lékařů. Tvrdí, že nemocný „učený a vznešený židovský lékař Músá“ na výraz díků za návštěvu udělil al-Qádímu al-Fádilovi radu, aby se nikdy nenechal léčit židovským lékařem, jimž údajně víra dovoluje zabít každého znesvěcovatele šabatu. Al-Qádí al-Fádil prý poté zakázal Židům léčit a muslimům užívat jejich služeb.⁶³ Al-Wásitího historku lze označit spíše za projekci zbožného přání do ajjúbovského období než za skutečnou událost. Lékařem Músou totiž autor nemíní nikoho menšího než Maimonida, jehož byl ajjúbovský vezír al-Qádí al-Fádil nejen mecenášem a ochráncem, ale i pacientem; také zprávu o al-Qádí al-Fádilově zákazu bychom v historických pramenech hledali marně.⁶⁴

Táž a podobná nařčení jako al-Džawbarí vznáší proti židovským lékařům ve 14. století hanbalovský teolog Ibn al-Hádždž al-'Abdarí (z. 1336) v knize *Madchal al-šar' al-šarif 'alá al-madháhib* (Úvod do islámského zákonodárství podle právních škol). Hojně zastoupení Židů a křesťanů v obecném (*tibb al-abdán*) i očním lékařství (*takhíl al-'ujún*) a účetnictví (*ma'rifat al-hisáb*) podle něj muslimy nutí vyhledávat jejich pomoc, přestože také mezi nimi se nacházejí praktičtí lékaři.⁶⁵ Co je příčinou tohoto tristního stavu, ptá se al-'Abdarí, vždyť hledat uzdravení u muslimského lékaře je více žádoucí. Současný stav autor odsuzuje mimo jiné proto, že muslimským lékařům brání získat

zkušenosti, jichž lze nabýt pouze praxí – „čím více zkušeností, tím více znalostí“ (což demonstruje na příkladu porodních bab) – a právě časté využívání služeb lékařů z řad „vlastníků Pisma“ zbavuje muslimské lékaře možnosti nabýt zkušeností a specializovat se. Židé a křesťané, konstatuje al-'Abdarí, se ve své lstivosti stali lékaři a účetními proto, aby ovládli životy a majetky muslimů. Je zřejmé, že v pozadí těchto obvinění stojí obořené napětí a konkurenční boj.

Před nařčením z travičství židovské lékaře neuchránila ani konverze k islámu, jak dokládá příklad původem perského Žida Rašíduddína, syna lékárníka, který v určité fázi své lékařské kariéry konvertoval k islámu a proslavil se především jako státník a historik. Roku 1318 byl v zinscenovaném procesu obviněn z otrávení il-chánova otce a odsouzen k smrti jako „Žid, který zneuctil Boží jméno“. Sto let po jeho smrti byly zhanobeny jeho kosti a jeho hrobka zbořena.⁶⁶

Podobně jako kastilský právní kodex Siete Partidas (13. století) dovoluje křesťanu užít lék předepsaný Židem pouze po jeho schválení křesťanským lékařem,⁶⁷ také al-'Abdarí přiznává, že muslimové upřednostňují nemuslimské specialisty, a dodává, že někteří muslimové se obracejí zároveň na muslimského i křesťanského či židovského lékaře, přičemž s muslimským lékařem konzultují lék předepsaný „nevěřícím“ lékařem. Tuto praxi zavrhuje: je neuctivá vůči muslimským lékařům, s nimiž výhradně se má muslimský pacient radit, a prospívá jejich „nevěřícím“ kolegům, kteří se poté mohou pyšnit kontakty se vznešenou klientelou. Al-'Abdarí muslimy důrazně varuje před tím, aby se obraceli na nemuslimské lékaře, a mnoha argumenty a příklady úkladů strojných Židy prokazuje, že pacient se od nich nemůže nadít prospěšné rady. Nemuslimští lékaři navíc pijí víno, a tudíž mohou pacientovi v podroušeném stavu, kdy nevnímají, co dělají, uškodit. Důvěřovat jim však nelze ani za střízliva, neboť za odrodilce považují každého souvěrce, jenž dobře poradí muslimovi; navíc znesvěcovatele šabatu jejich náboženství dovoluje beztrestně zabít. Ba co víc, nevyužití příležitosti zabít muslima je v jejich víře považováno za hřích. Zatímco nemuslimští lékaři se snaží škodit především muslimským učencům a světcům či je zabíjet, protože jim od nich hrozí nebezpečí a konkurence, prostým muslimům neškodí. Naopak, záměrně je léčí účinně, aby se mezi lidmi šířila dobrá pověst o jejich lékařském umu. A pomohou-li přesto učencům a knížatům, jde o lest, jak se vetřít do jejich přízně a zbohatnout. Když chtějí někoho zabít, nedají mu jed, který by jej zabil ihned, nýbrž mu předepíší účinné léky, po nichž se pacient uzdraví. Zároveň mu však naordinují i takové, po nichž opět onemocní, a teprve pak mu podají smrtící látku. Někdy nemuslimští lékaři pacientovi předepíší lék, který mu sice uleví, ale poté, co vstoupí do lázni, padne mrtev. Na důkaz pravdivosti svých slov al-'Abdarí vypráví příhodu o židovském lékaři, který „léčil“ jednu významnou osobu v Egyptě,

60) *Studii o pamfletu spolu s jeho překladem přináší Boušek (2012b, 205–230; 2012a, 263–290).*

61) „Šlapání na stín“ zde má nepochybně magický význam: stín symbolizuje duši a šlapání na ni je druhem zabítí.

62) Boušek 2012a, 273. Ghází patrně čerpal z obsažnější verze, která se nalézá v polemickém pamfletu 'Uthmána ibn Ibráhím al-Nábulusího z ajjúbovského Egypta přibližně z roku 1240 (viz Sadan 1986, 365–369).

63) Sadan 1986, 397.

64) Nemoy 1972, 188–192.

65) Ibn al-Hádždž 1929, sv. 3, 107–115.

66) Fischel 1969, 118–125.

67) Trachtenberg 1945, 97.

ale později vyšlo najevo, že se pomocí škodlivých léků přičinil o její smrt. Proto muslimové využívající služeb křesťanů a Židů špiní čest nejen svou, ale i islámu, a nemuslimy navíc utvrzují v jejich bezvěrectví.

Zvláštní starost si al-'Abdarí dělá o počestnost muslimek, které někdy při vyšetření doktorovi odhalují některou část těla, nebo se jejich obličej dotýká oční lékař. Učinit něco takového před nemuslimským doktorem je ospravedlnitelné pouze v naléhavých případech; vždyť nahotu muslimek nemají spatřit ani nemuslimské ženy v lázních. Muslimové nemají s úctou vzhlížet k diplomům (*idžázát*) nemuslimských lékařů a raději se mají obrátit k muslimskému specialistovi. Autor, zjevně fascinován svou fixní ideou vilnosti židovských lékařů, podrobně líčí událost, jež se přihodila mladému židovskému očnímu doktorovi, který byl spatřen, jak v pokoji obtěžuje mladou pacientku, která jej za trest vypráskala holí a vyhnala. V nebezpečí před židovským lékařem se neocitá jen tělo muslima, ale i jeho duše, jak autor dokládá snem jednoho pacienta, v němž jej židovský lékař vybídí k přijetí náboženství Mojžíšova. Ghází ibn al-Wásití to vyjádřil slovy: „*Prokletí křesťané a Židé; v naší době mezi námi dosáhli svých tužeb. Stali se z nich lékaři a písaři, aby se zmocnili duší a ukradli majetek.*“⁶⁸

Al-'Abdarího výklad se nezastavuje pouze u lékařů, ale varuje také před lékárníky. Muslimy vyzývá, aby nekupovali léky od nemuslimských prodejců nápojů (*šaráb*) z obavy o rituální čistotu. Vždyť křesťané považují jakoukoli nečistotu, dokonce i moč, za rituálně čistou, a Židé věří, že není hřích podvést muslima. Proto kdokoli si u nich koupí nějaký nápoj, musí počítat s hrozcím nebezpečím.

Ke konci mamlúckého období začali autoři těchto a dalších pamfletů sklízet svou setbu. O zákazu křesťanům a Židům vykonávat lékařskou profesi se zmiňují muslimské kroniky již roku 1354, avšak k jeho formálnímu vyhlášení přikročil až sultán Džaqmaq roku 1448.⁶⁹ Účinnost podobných sultánských výnosů byla naštěstí stejně efemérní jako mnoha jiných výnosů zakazujících zaměstnávat *dhimmíje* anebo obdobných zákazů v křesťanských zemích využívat služeb židovských a muslimských lékařů.⁷⁰ Přesto samotná jejich existence nám dává nahlédnout, k jak dramatické proměně v postavení nemuslimů v islámském světě došlo, když jen o dvě a půl století dříve v Egyptě muslimský básník Ibn Saná'mulk mohl o lékaři Maimonidovi pět tyto verše:⁷¹ „*Galénovu medicínu shledávám dobrou pouze pro tělo, zato Abú 'Imránova tj. [Maimonidova] léčí tělo i duši. Kdyby svou moudrostí léčil čas, jistě by jej věděním vyléčil z nemoci nevědomosti.*“

68) Boušek 2012a, 271.

69) Ibn Taghribirdí 1926–1929, sv. 7, 160; srov. Perlmann 1972, 319; Baron 1980, sv. 17, 174–176.

70) Viz např. příklad Kypru ve 13. století (Starr 1949, 102).

71) Ibn Abí Usajbí'a 1998, 538.

Odsudky a propaganda teologů – na sever i na jih od Středozemního moře – každodenní praxi nicméně příliš neovlivnily a na důvěru v kvalifikovanost židovských lékařů mezi prostými lidmi hlubší vliv neměly. V sedmém století hidžry slyšíme, že ženy v Egyptě si doktora považovaly jen tehdy, byl-li jím „*starý Žid s ohnutým hřbetem a poslintanou bradou.*“⁷²

Podobně jako církví sankcionovaný zákaz užívat služeb židovských lékařů přemohla přirozená obava vládců, prostých lidí i církevních hodnostářů všech stupňů včetně papežů o vlastní zdraví, takže odborná literatura referuje o stovkách židovských lékařů o ně pečujících.⁷³ Také v Osmanské říši vzali sultáni a další vysocí představitelé zavděk židovskými lékaři. Již před vyhnáním Židů z Iberského poloostrova (1492 a 1497) zaujímali Židé v této profesi v Turecku prominentní místo, což dosvědčuje příběh italského Žida Giacomu di Gaeta, osobního lékaře sultána Mehmeda II. Dobyvatele, který později konvertoval k islámu a přijal jméno Ja'qúb Paša. Koncem patnáctého a počátkem šestnáctého století přicházeli židovští lékaři iberského nebo italského původu ve stále vzrůstajícím počtu do Osmanské říše, kde nalézali hojně uplatnění. Jejich služeb využívali nejenom sultáni, ale také mnoho jejich poddaných. Svého postavení dosáhli díky modernějšímu lékařskému vzdělání získanému na univerzitách v Salamance, Coimbre, Bologni, Pise a především Padově, které jim v očích jejich zákazníků dávalo profesní převahu nad muslimskými kolegy, jenž se ještě stále řídili radami Avicenny. Ten sice ve své době představoval vrchol lékařských vědomostí, ale od té doby uběhlo několik staletí, během nichž medicína v Evropě značně pokročila. Soudobí cestovatelé z křesťanské Evropy se většinou s nevolí zmiňují o vlivu židovských lékařů na osmanském dvoře. Někteří z těchto návštěvníků se vysmívají židovským doktorům kvůli jejich chabým znalostem latiny a řečtiny a zaostávání za rychle se rozvíjející západní lékařskou vědou. Jiní poznamenávají, že jsou mezi nimi tací, kteří „jsou znalí teorie i praxe“ a sečtělí ve standardní lékařské a příbuzné literatuře v řečtině, arabštině i hebrejštině. Původem granadský Žid Moše Hamon (asi 1490–1574) a jeho potomci díky svému lékařskému umu dokonce zastávali post vrchních lékařů u Sulajmána Nádherného a dalších osmanských sultánů po

72) Tritton 1957, 178.

73) Baron 1967, sv. 12, 80–90, 281–285; Kober 1939, 305–312; Roth 1965, 213–229. Rozšířenosti užívání služeb židovských lékařů papeži se vysmál François Rabelais v knize *Gargantua a Pantagruel* (Rabelais 1953, 90). O skutečnosti, že si křesťanské instituce uvědomovaly překračování litery a ducha vlastních zákonů, vypovídá postesknutí lékaře Arnolda z Villanovy v dopisu králi Friedrichu III. Sicilskému nad tím, že neexistuje jediný mužský či ženský klášter, který by nenajímал výhradně židovské lékaře. Shatzmiller 1994, s. 95. Také z marranů, tj. nuceně konvertovaných Židů, se rekrutovala většina dvorních lékařů a univerzitních profesorů medicíny ve Španělsku a Portugalsku (Roth, 1960, 77–79).

celou první polovinu 16. věku.⁷⁴ V této době byli židovští lékaři u osmanského dvora zastoupeni tak početně, že vedle svých muslimských kolegů tvořili samostatnou jednotku dvorních lékařů. Mnohdy díky své znalosti evropských jazyků a křesťanské i muslimské kultury zároveň plnili funkci tlumočnicků ve službách tureckých vládců a evropských vyslanců, což jim napomáhalo dosáhnout vlivných postů. Někteří byli dokonce vysláni na diplomatické mise do zahraničí. Nicméně od druhé poloviny šestnáctého století s postupnou ztrátou kontaktu s moderní evropskou vědou jejich místo čím dál častěji zaujímali osmanští Řekové s lékařskými diplomaty z italských univerzit.⁷⁵

V období k menšinám pragmaticky tolerantní Osmanské říše bychom patrně marně hledali nějaký pamflet namířený proti židovským lékařům, což ovšem nevylučuje, že na některém z jejich okrajových území teologové dál netradovali stereotypně známá obvinění. Eliyahu Strauss v článku pojednávajícím o sociální izolaci *dhimmi*ů kupříkladu sumarizuje obsah jednoho takového díla, jímž je *Tabjín al-mahárim* (Výklad zakázaných věcí) Sinánuddína Júsufovi al-Amúsiho (z. 1591), kazatele z Mekky, které pojednává o vztazích mezi muslimy a nemuslimy s důrazem na otázku právních aspektů zaměstnávání nemuslimských úředníků a lékařů. Jeho argumenty se nijak podstatně neliší od argumentů výše zmíněných autorů a snad nejvýstižněji je charakterizuje tvrzení, že návštěva u židovského lékaře je hříchem náležejícím do těžké kategorie jako sebevraždy.⁷⁶

5. Původ literárního motivu židovského traviče-lékaře

V příbězích obviňujících Židy z travičství však mezi muslimským a křesťanským světem panuje několik podstatných rozdílů. V křesťanské středověké Evropě byli Židé jednou z několika menšin obviňovaných většinovou populací z travičství a stáli tak po boku prostitutkám, heretikům, žebrákům a malomocným, spolu s kterými se stávali obětmi davových hysterií v dobách epidemií a náboženských krizí, k jakým došlo například roku 1321–1322 na jihu Francie. Tehdy byl „odhalen“ dopis muslimského krále Granady, adresovaný prostřednictvím španělských Židů jejich souvěrcům za Pyrenejemi a nabízející bohatou odměnu za to, že přichystají zločinný projekt ke zničení křesťanstva. Židé, podněcovaní ďáblem, tuto nabídku údajně přijali a vykonání akce svěřili malomocným, kteří měli otravovat studny a fontány. Ale spiknutí bylo odhaleno a vinní malomocní byli upáleni a ostatní pozavíráni. Jen v Chinonu bylo sto šedesát Židů vhozeno do vyhloubeného příkopu a upáleno, nespáchali-li raději dříve sebevraždu.⁷⁷ Hrůzu

těchto událostí později ještě zastínila tragédie černé smrti roku 1348–1349.⁷⁸ Politické a církevní autority orientovaly latentní nepřátelství populace nejprve v případě roku 1321 na malomocné a v letech 1348–1349 na chudinu a žebráky, ale konečným cílem se v obou případech stali Židé. Ze strany většinové křesťanské společnosti nešlo při obvinění z travičství primárně o sentiment výhradně protižidovský, i když jím byli Židé jakožto výrazná menšina postihováni především, nýbrž o netoleranci většinové společnosti k menšinám obecně.

Oproti tomu muslimská polemická literatura mamlúckého období přisoudila stigma travičů – pokud je mi známo – výhradně Židům. Co je důvodem této jejich „jedinčnosti“? Domnívám se, že zárodky tohoto stigmatu tkví již v nejstarší muslimské tradici. Jestliže islámské právo nerozlišuje mezi příslušníky spadajícími do definice *ahl al-dhimma* včetně křesťanů a Židů, teologický pohled má odlišnou perspektivu. Korán obsahuje verše, které kladou mezi Židy a křesťany rovnítko,⁷⁹ avšak také verše, které kladou křesťany nad Židy.⁸⁰ K otázce se vyjadřuje také muslimská tradice a koránská exegeze. Z různých prohrěšků a obmyslů proti muslimům viní svorně křesťany i Židy, ale roli arcinepřátel muslimů, snažících se všemožně jim škodit, v ní ztělesňují výlučně Židé. V rozličných variacích se v ní opakují výroky jako „každý Žid, který zůstane o samotě s muslimem, usiluje o jeho smrt“ nebo „sejdou-li se dva Židé, pak proto, aby snovali úklady, jak zabít muslimy“, obdobně jako se prý dříve mnohokrát pokoušeli zabít Muhammada.⁸¹ Tato a další obvinění budou zaznívat v polemické literatuře mamlúckého období stále častěji a odrážejí a zároveň vytvářejí obraz Žida.

Co vysvětluje tento tón islámské polemiky s Židy a judaismem, jejíž obrazy a slovník jsou mnohem ostřejší než ty užívané v polemice s křesťanstvím? Jak to, že tak nepatrné minoritě, jakou byli Židé (zhruba 1 % populace), byly určeny zcela negativní atributy? Bylo by logické očekávat, že původní negativní postoj k Židům, jehož kořeny tkví v kmenové politice Arábie první poloviny sedmého století, vyprchá během raných výbojů muslimů a v důsledku kontaktu s židovským obyvatelstvem, které v muslimech většinou spatřovalo své osvoboditele od byzantského, sásánovského a vizigótského útlaku. Předpokládali bychom, že s plynoucími roky a staletími rané muslimské tradice, odrážející odpor Židů vůči Prorokovi v arabském Hidžázu, postupně vyblednou a ztratí

78) Baron 1967, 160–164; Cohn 1971, 131–136.

79) „Vy, kteří věříte! Neberte si židy a křesťany jako přátele, neboť oni jsou si přáteli jedni druhým. Kdokoliv z vás se s nimi přátelí, ten stane se jedním z nich“ (5:51).

80) „A věru zjistíš, že lidé, kteří jsou největšími nepřáteli věřících, jsou židé, a ti, kdo k Bohu přidružují; a zjistíš, že lidé, kteří jsou největšími přáteli věřících, jsou ti, kdož říkají: „Jsme křesťané!“ A je to proto, že jsou mezi nimi kněží a mniši a že nejsou pýchou naplněni“ (5:82).

81) Ben-Shammai 1988, 161–170.

74) Hamonův životopis předkládá Heyd (1963, 152–170; srov. Lewis 1984, 129–130).

75) Lewis 2001, 109, 228–231.

76) Ashtor-Strauss 1950, 92–93.

77) Viz Nirenberg 1998, 43–124; Ginzburg 2003, kapitoly „Malomocní, Židé, muslimové“ a „Židé, kacíři, čarodějnice“.

mnoho ze svého emočního náboje, zvláště v oblastech vzdálených místu svého zdroje. To se však nestalo. Protižidovský sentiment byl v povědomí muslimů příliš hluboce zakořeněný, než aby pozbyl své polemické síly i ve změněných historických kulisách. Jako by si muslimští autoři popisující Židy a jejich náboženství nevšimli, že předmět jejich líčení není totožný s Židy v Hidžázu poloviny sedmého století, a bez ohledu na čas a místo Židy stále obviňovali za to, že odmítli uznat Muhammadovu prorockou zvěst, stejně jako dříve činili jejich souvěrci v Mekce. Židé žijící kdekoli v muslimském světě nesli na přiči staletími v představách muslimů odpovědnost za své souvěrce v Medíně a za jejich nařčení ze spřáhnutí se s Muhammadovými nepřáteli. Jak vysvětlit toto zvláštní smísení časů a míst? S tím se pojí také otázka, co se nacházelo v obsahu a přenosu protižidovské polemiky, co muslimy žijící na různých místech a v různých historických souvislostech predisponovalo k přijetí této látky.

Odpovědí na tyto otázky je způsob přenosu narativu o věrolomnosti Židů. Jak jsme ukázali, ten nebyl obsažen v nějaké marginální literatuře určené hrstce vzdělaných čtenářů, nýbrž nalézá se v samotném svatém Písmu muslimů, Koránu, což zde činným výtkám na adresu Židů vtisklo nadčasovou platnost, nehledě na to, že čtenáři svatého textu měli tento narativ dennodenně před očima. Každá generace muslimů, jež četla nebo recitovala Korán, spojovala minulý výklad popisovaných událostí s výkladem současným a neustálým interpretováním tak činila staré protižidovské postoje a výroky součástí současného diskursu. Postoje formulované v náboženské literatuře učenců posléze našly cestu také do jiných druhů literatury, jež tvořily součást teologického kánonu, např. do dějepisných děl, kázání, folkloru a celého spektra *adabové* literatury, která se obrací k širokému okruhu čtenářů a mohla by být přeložena termínem *belles lettres*. Důsledkem všech těchto faktorů se tak raný protižidovský postoj, odrážející politicko-náboženský konflikt v Arábii sedmého století, stal neodmyslitelnou součástí pohledu na dějiny muslimů bez ohledu na místo a dobu. Obraz Židů se v průběhu islámských dějin nijak nelišil od obrazu načrtnutého ranými literárními autory a kazateli. Židé stále vystupovali v roli nedůvěryhodných falšovatelů Písma, kteří se chopí každé příležitosti škodit muslimům. Muhammadův rozkol s Židy v Medíně tak udal tón muslimskému postoji k Židům a polemické literatuře od jejího počátku poskytl široké spektrum protižidovských obrazů a schémat.⁸²

Vrátíme-li se k polemickému motivu židovských lékařů-travičů, jeho kořeny musíme patrně mimo jiné hledat v příběhu o Židovce Zajnab, která se z důvodu msty pokusila otrávit Muhammada, jak jej vypráví Prorokův životopis *al-Síra al-nabawíja* z pera Ibn Isháqa v redakci Ibn Hišáma (z. 833 nebo 828). Podle tradovaného příběhu poté, co Muhammadovo vojsko dobylo Židy obývanou oázu Chajbar (628), pozvala Zajnab Muhammada na hostinu, na níž mu předložila pečené jehně napuštěné jedem.

Muhammad její lest prohlédl a první sousto, které vložil do úst, nespokl, nýbrž vyplivl. Jeho přítel Bišr, který se hostiny účastnil také, už tak prozíravý nebyl a otrávil se. Na Muhammadův dotaz, proč to učinila, Zajnab odvětila, že chtěla zjistit, zda je vskutku prorok, protože skutečný prorok by nástrahu odhalil. Nato ji Muhammad nechal jít. Po několika letech Muhammad na smrtelné posteli prohlásil, že příčinou jeho smrti je ono otrávené sousto, které vzal před lety do úst. Muhammad tedy umřel mučednickou smrtí (*máta šahídan*).⁸³

Zmíněný příběh nese rysy legend o světcích, kteří zpravidla umírají mučednickou smrtí z rukou nepřátel. Proto zbožná tradice o Prorokovi, který zemřel doma v posteli, vypráví, že zemřel na nemoc způsobenou jedem, kterým ho chtěla otrávit mstící se Židovka. Jed si navíc svou daň nevybral ihned, ale až po čtyřech letech; motiv, který bude tak často zaznívat v pozdější polemické literatuře. Přestože tento příběh klasická arabská historiografie opomíná a nikdy se nestal ústředním bodem polemické literatury a dokonce ho ani nezmiňuje, skutečnost, že jej obsahuje Prorokův životopis, který tvoří spolu s Koránem a svatou tradicí hlavní zdroj poznání vztahu mezi Muhammadem a Židy a v islámské tradici zaujímá polokanonický status, nepochybně přispěla k tomu, že vstoupil do všeobecného povědomí muslimů. Židé tak kromě nařčení, že chtěli zabít Muhammada kamenem shozeným ze střechy domu, jak se opět dočteme v Prorokově životopisu,⁸⁴ byli rovněž spojováni s pokusem o jeho otrávení.

Motiv „jedu“ v literatuře mamlúckého období ve spojení s Židy se také objevuje v díle již zmíněného damašského právníka Ibn Qajjima al-Džawzíja, autora knihy *Ahkám ahl al-dhimma (Ustanovení týkající se chráněného lidu)*. V ní předkládá svaté tradice vztahující se k otázce, jak má muslim odpovědět na pozdrav chráněnému obyvatelstvu. Muslim je totiž, podle autora, nemá zdravit jako první, nýbrž má jen odpovídat. Otázce způsobu příslušné odpovědi autor věnoval pět stran a výčet možností začíná tradicemi, kdy nemusim při setkání s Prorokem namísto pozdravu *salám ‘alajkum*, „pokoj vám“, říká *al-sámm ‘alajkum*, „jed na vás“. Přestože nadpis dané kapitoly hovoří o *ahl al-dhimma* obecně, všechny zmíněné tradice přisuzují roli těch, kdo pronášejí tento „pozdrav“, založený na slovní hříčce, vždy Židům.⁸⁵

Lze se domnívat, že uvedené tradice tvoří podhoubí, z něhož vzešel literární obraz židovského lékaře škodícího muslimským pacientům podáváním jedu, který se vyskytuje v muslimské polemické literatuře mamlúckého období. Slovo „literární“ je podstatné. Na rozdíl od středověké Evropy totiž obraz Židů nebo židovských lékařů-travičů v muslimské literatuře zůstal více méně literární a neměl vliv na vztah většinové společnosti k menšinám z období krizí. Výmluvným dokladem toho je osud menšin

83) Ibn Hišám nedat., sv. 2, 597–598, viz také Lassner 1990, 494–496.

84) Ibn Hišám nedat., sv. 1, 1165–1166.

85) Ibn Qajjim al-Džawzíja 2002, sv. 1, 152–157.

82) Viz Lassner 2012, 168–169.

během černé smrti v křesťanské a muslimské společnosti. Zatímco v Evropě v letech 1848 až 1350 Židé padli za obětí nařčení z otravování studní s úmyslem zničit křesťanství, v islámském světě, který černá smrt postihla stejnou měrou, nikdo Židy nevinil, natož aby je napadal. Naopak, majoritní společnost se ve snaze „ránu“ odvrátit semkla spolu s menšinami. V Káhiře podle arabských pramenů v jednu dobu denně umíralo patnáct až dvacet tisíc lidí. Muslimský historik Ibn Kathír (1301–1373) píše, že v době, kdy si náказа v Sýrii vybírala těžkou daň a v Damašku denně umíralo na dvě stě lidí, nechal správce města vyhlásit třídení půst a pouť k mešitě al-Aqdám. K tomuto průvodu, jehož se účastnily všechny vrstvy muslimské společnosti (soudcové, knížete, žebráci, starci i děti) a na výzvu muslimů se také křesťané, Židé a Samaritáni připojili k celodenním modlitbám za odvrácení záhuby.⁸⁶ Cestopisec Ibn Battúta dodává, že muslimové s sebou nesli Korán, křesťané knihy evangelia a Židé svitky Tóry.⁸⁷

Proč se odlišovala reakce křesťanské a muslimské společnosti ke svým „nevěřícím“ menšinám během epidemii? Michael Dols ve své studii o černé smrti na Blízkém východě nalézá na tuto otázku odpověď v křesťanských konceptech „milenialismu, militantnosti vůči cizím komunitám, trestu a viny“, které přispěly k pronásledování Židů v Evropě a které se v muslimské společnosti neuplatňují.⁸⁸ Křesťanskou středověkou společnost R. I. Moore označuje počínaje jedenáctým stoletím za „persecuting society“, pronásledující tři své složky – Židy, heretiky a malomocné.⁸⁹ V křesťanském prostředí rozšířená představa Židů-heretiků coby spojenců ďábla⁹⁰ byla islámu cizí. Muslimové Židy neobviňovali z krvavého zločinu (tvrzení, že Židé zabíjejí křesťany a jejich krev používají k rituálním účelům)⁹¹ a otravování studní. Zatímco tedy motiv Žida-traviče nebo židovského lékaře-traviče a ďáblova spojence nalezl ve středověké Evropě vyjádření v legendách, výtvarném umění,⁹² dramatu, kázáních a stal se bezpočtukrát podnětem

86) Ibn Kathír 1939, sv. 14, 226.

87) Ibn Battúta 199-, 118; viz také Ashtor-Strauss 1944, 296–297.

88) Citováno podle Cohen 1994, 169.

89) Moore 2007, 85, 88, 93.

90) Trachtenberg 1945, 11–52.

91) Yuval 2003, 151–218. Tato antisemitská pověra, která v Evropě téměř pravidelně určovala každoroční rytmus pogromů v době velikonočních svátků, se ve středověkém polemickém diskursu muslimů vůbec nevyskytuje a v islámském světě se s ní výjimečně setkáváme od 15. století a poté ve vzrůstající míře až v 19. století, a to navíc vlivem řeckých křesťanů. Židům příznivě nakloněné osmanské úřady tuto pověru odsuzovaly fermany, jejichž účinnost klesala úměrně s růstem vlivu evropských velmocí (zvláště Francie) v celé Osmanské říši. Barnai 1988, 189–194.

92) Viz např. Blumenkranz 1966, 53, 72.

k rozpoutání pronásledování Židů, v islámských zemích hrál zcela marginální roli a nepodílel se na utváření postoje muslimské společnosti k židovské minoritě.

Použitá zdroje

Literatura

ASHTOR-STRAUSS, Eliyahu (1944–1970): *History of the Jews in Egypt and Syria under the Mamluks* (hebrejsky). 3 sv. Jeruzalém: Mosad Harav Kook.

ASHTOR-STRAUSS, Eliyahu (1950): The Social Isolation of Ahl adh-dhimma. In: Komlós, Otto (ed.): *Etudes orientales a la mémoire de Paul Hirschler*. Budapest: J. Kertész, s. 74–94.

ASHTOR-STRAUSS, Eliyahu (1956): Saladin and the Jews. *Hebrew Union College Annual* 27/1956, s. 305–326.

BAER, Yitzhak F. (1965): *A History of the Jews in Christian Spain* (hebrejsky). Tel Aviv: Am Oved.

BARNAI, Jacob (1988): “Blood Libels” in the Ottoman Empire of the Fifteenth to Nineteenth Centuries. In: Samuel Almog (ed.): *Antisemitism Through the Ages*. Oxford: Publisher for the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, by Pergamon Press, s. 189–194.

BARON, Salo Wittmayer (1952–1983): *A Social and Religious History of the Jews*. 18. sv., New York – London: Columbia University Press; Philadelphia: Jewish Publication Society.

BEN-SHAMMAI, Haggai (1988): Jew-Hatred in the Islamic Tradition and the Koran Exegesis. In: Samuel Almog (ed.): *Antisemitism Through the Ages*. Oxford: Publisher for the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, by Pergamon Press, s. 161–170.

BLUMENKRANZ, Bernard (1966): *Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien*. Paris: Études Augustiniennes.

BONDY, Bohumil a DVORSKÝ, František (1906): *K historii Židů v Čechách, na Moravě a v Slezsku. 906–1620*. Sv. 2, Praha: Gottlieb Bondy.

BOSWORTH, C. E. (1979–1980): „The “Protected People” (Christians and Jews) in Medieval Egypt and Syria. *Bulletin of the John Rylands University Library* 62/1979–1980, s. 11–36.

BOUŠEK, Daniel (2010): Právní postavení Židů v islámských zemích ve středověku. In: Šedinová, Jiřina a kol.: *Dialog myšlenkových proudů středověkého judaismu. Mezi integrací a izolací*. Praha: Academia, s. 90–195.

BOUŠEK, Daniel (2012a): Odpověď chráněnému obyvatelstvu a jeho následovníkům. In: Ženka, Josef a kol.: *Středomoří v dějinách*. Praha: Karolinum, s. 263–290.

BOUŠEK, Daniel (2012b): Propaganda proti „chráněnému obyvatelstvu“ v mamlúckém období: Gāzī ibn al-Wāsiṭi a jeho Odpověď chráněnému obyvatelstvu. In: Ženka, Josef a kol.: *Středomoří v dějinách*. Praha: Karolinum, s. 205–230.

BOUŠEK, Daniel přel. (2004): *Dopis rabi Ovadjí otci a další renesanční cestopisy*. Praha: Argo.

COHEN, Mark R. (1994): *Under Crescent and Cross. The Jews in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press.

COHEN, Mark R. (1999): What was the Pact of 'Umar? A Literary-Historical Study. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 23/1999, s. 100–157.

DE GOEJE, Michael Jan (1866): Gaubari's „entdeckte Geheimnisse“. *Zeitschrift für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 20/1866, s. 485–510.

HOUTSMA, M. Th. (ed.) (1927): *Enzyklopädie des Islam*. Leiden: E. J. Brill, Leipzig: Otto Harrassowitz.

FINKEL, Joshua (1929): A Risāla of Al-Jāhiz. *Journal of the American Oriental Society* 47/1929, s. 311–347

FISCHEL, Walter J. (1969): *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*. New York: Ktav Publishing House.

FU'ĀD SAYYID, Ayman (2000): *Al-Dawla al-fātimīya fī Misr*. Káhira: Al-Dār al-misriya al-lubnáníja.

Obraz židovských lékařů a lékárníků v muslimské polemické literatuře mamlúckého období

Daniel Boušek

GINZBURG, Carlo (2003): *Noční příběh*. Praha: Argo.

GOITEIN, Shelomo Dov (1953): A Jewish Addict to Sufism: In the Time of the Nagid David II Maimonides. *Jewish Quarterly Review* 44/1953, s. 37–49.

GOITEIN, Shelomo Dov (1963): Between Hellenism and Renaissance–Islam, the Intermediate Civilization. *Islamic Studies* 2/1963, s. 217–233.

GOITEIN, Shelomo Dov (1963): The Medical Profession in the Light of the Cairo Geniza Documents. *Hebrew Union College Annual* 34/1963, s. 177–194.

GOITEIN, Shelomo Dov (1968): Jewish Society and Institutions under Islam. *Journal of World History* 11/1968, s. 170–184.

GOITEIN, Shelomo Dov (1974): *Jews and Arabs. Their Contacts Through the Ages*. New York: Schocken Books.

GOITEIN, Shelomo Dov (1999): *A Mediterranean Society*. Sv. 2. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

GOLDZHER, Ignaz (1901): 'Abd al-Sayyid al-Isra'ili. *Revue des études juive* 43/1901, s. 1–2.

GOTTHEIL, Richard (1907): An eleventh-century document concerning a Cairo synagogue. *Jewish Quarterly Review* 19/1907, s. 467–539.

GOTTHEIL, Richard (1921): An Answer to the Dhimmis. *Journal of the American Oriental Society* 41/1921, s. 385–457.

HEYD, Uriel (1963): Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleymān the Magnificent. *Oriens* 16/1963, s. 152–170.

KOBER Adolf Israel (1939): Zur Geschichte der jüdischen Ärzte. *Zeitschrift für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 83/1939, s. 305–312.

LASSNER, Jacob (1990): The Origins of Muslim Attitudes towards the Jews and Judaism. *Judaism* 39/1990, s. 494–507.

LASSNER, Jacob (2012): *Jews, Christians, and the Abode of Islam. Modern Scholarship, Medieval Realities*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

LAZARUS-YAFEH, Hava (1975): *Studies in Al-Ghazzālī*. Jerusalem: Magness Press.

LAZARUS-YAFEH, Hava (1996): Judaism and Jews in the Writing of Al-Ghazzālī. In: Lazarus-Yafeh, Hava (ed.): *Muslim Authors on Jews and Judaism: The Jews among their Muslim Neighbours*. Jerusalem: The Zalman Shazar Center for Jewish History, s. 161–170.

LÉVI-PROVENÇAL, E. (ed.) (1934): Le traité d'Ibn 'Abdūn. *Journal asiatique* 224/1934, s. 177–299.

LEVY-RUBIN, Milka (2005): *Shurūt 'Umar* and its Alternatives: The Legal Debate on the Status of the *Dhimmi*s". Jerusalem Studies in Arabic and Islam 30/2005, s. 170–206.

LEVY-RUBIN, Milka (2012): *Shurūt 'Umar*. From Early Harbingers to Systematic Enforcement. In: Freidenreich, David M. a Goldstein, Miriam (eds.): *Beyond Religious Borders. Interaction and Intellectual Exchange in the Medieval Islamic World*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 30–43.

LEWIS, Bernard (1974): An Anti-Jewish Ode. The Qasida of Abu Ishaq Against Joseph ibn Naghrella. In: Lieberman, Saul (ed.): *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume II*. Jerusalem: American Academy for Jewish Research, s. 657–668.

LEWIS, Bernard (1984): *The Jews of Islam*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

LEWIS, Bernard (2001): *The Muslim Discovery of Europe*. New York a London: W.W. Norton & Company.

MANN, Jacob (1931): *Text and Studies in Jewish History and Literature*. Cincinnati: Hebrew Union College Press.

MEYERHOF, Max (1929): Notes sur quelques médecins juif égyptiens qui se sont illustrés à l'époque arabe. *Isis* 12/1929, s. 113–131.

MEYERHOF, Max (1938): Medieval Jewish Physicians in the Near East, in Arabic Sources. *Isis* 28/1938, s. 432–460.

MEZ, Adam (1995): *The Renaissance of Islam*, New Delhi: Kitab Bhavan.

MOORE, Robert Ian (2007): *The Formation of Persecuting Society: The Power and Deviance in Western Europe*, 950–1250. Malden: Blackwell.

NEMOY, Leon (1972): A Scurrilous Anecdote concerning Maimonides. *Jewish Quarterly Review* 62/1972, s. 188–192.

NIRENBERGER, David (1996): *Communities of Violence. Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

PERLMANN, Moshe (1940–1942): Notes on Anti-Christian Propaganda in the Mamlūk Empire. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10/1940–1942, s. 843–861.

PERLMANN, Moshe (1948–1949): Eleventh-Century Andalusian Authors on the Jews of Granada. *Proceedings of American Academy for Jewish Research* 18/1948–1949, s. 269–290.

PERLMANN, Moshe (1958): Asnawī's Tract against Christian Officials. In: Löwinger, Samuel –Scheiber, Alexander –Somogyi, Joseph (eds.): *Ignace Goldziher Memorial Volume*. Sv. 2. Jerusalem: Rubin Mass, s. 172–208.

PERLMANN, Moshe (1972): Notes on the position of Jewish physicians in Medieval Muslim countries. *Israeli Oriental Studies* 2/1972, s. 315–319.

PORMANN, Peter E. a SAVAGE-SMITH, Emilie (2007): *Medieval Islamic Medicine*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.

RABELAIS, François (1953): *Gargantua a Pantagruel*. Praha: Melantrich.

REIF, Stefan C. (2000): *A Jewish Archive from Old Cairo. The History of Cambridge University's Genizah Collection*. Richmond: Curzon Press.

ROSENTHAL, Franz (1969): The Defense of Medicine in the Medieval Muslim World. *Bulletin of the History of Medicine* 43/1969, s. 519–532.

ROSENTHAL, Franz (1978): The Fielding H. Garrison Lecture: The Physician in Medieval Muslim Society. *Bulletin of the History of Medicine* 52/1978, s. 475–491.

ROTH, Cecil (1960): *A History of the Marranos*. New York: Meridian Books; Philadelphia: Jewish Publication Society of America.

RUDERMAN, David B. (1995): *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*. New Haven a London: Yale University Press.

SADAN, Joseph (1986): Some Literary Problems Concerning Judaism and Jewry in Medieval Arabic Sources. In: Sharon, M. (ed.): *Studies in Honour of David Ayalon*. Leiden: Brill a Hebrew University, s. 353–398.

SHATZMILLER Joseph (1994): *Jews, Medicine, and Medieval Society*. Berkeley: University of California Press.

STARR, Joshua (1949): *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*. Paris: Éditions du Centre.

STEINSCHNEIDER, Moritz (1865): Gaubarī's ‚entdeckte Geheimnisse‘: Eine Quelle für orientalische Sittenschilderung. *Zeitschrift für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 19/1865, s. 562–577.

STEINSCHNEIDER, Moritz (1877): *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden*. Leipzig: F. A. Brockhaus.

STEINSCHNEIDER, Moritz (1986): *Die arabische Literatur der Juden*. Hildesheim, Zürich a New York: Georg Olms.

STILLMAN, Norman A. (1979): *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

ŠEDINOVÁ, Jiřina (2002): *Dva hebrejské cestopisy: Benjamin z Tudely, Petachja z Řezna*. Praha: Argo.

Daniel Boušek

TRACHTENBERG, Joshua (1945): *The Devil and the Jews*. New Haven: Yale University Press.

TRITTON, Arthur Stanley (1957): *Materials on Muslim Education in the Middle Ages*. London: Luzac & Co. Ltd.

YUVAL, Israel Jacob (2003): „Two Nations in Your Womb”. *Perceptions of Jews and Christians*. Tel Aviv: Am Oved.

ZETTERSTÉEN, K. V. (1919): *Beiträge zur Geschichte der Mamlūkensultane in den Jahren 690–741 der Hiğra nach arabischen Handschriften*. Leiden: Brill.

ZIMMELS, H. J. (1966): Science. In: Roth, Cecil (ed.): *The Dark Ages: Jews in Christian Europe 711–1096*. Tel Aviv: Massadah Publishing, s. 297–301.

Prameny

AL-DŽÁHIZ (1926): *Radd ‘alā al-naṣārā*. In: Finkel, Joshua (ed.): Three Essays of Abu ‘Othman Amr ibn Baḥr al-Jahīz. Cairo: The Salafyah Press, s. 9–38.

AL-DŽÁHIZ (1975): *Kniha lakomců*. Přeložil Svetozár Pantiček. Praha: Odeon.

AL-CHAZRADŽÍ (1907): *The Pearl-Strings. A History of the Resúliyy Dynasty of Yemen*. Sv. 2. Leyden: E. J. Brill; London: Luzac.

AL-MAQDISÍ (1906): *Kitáb ahsan al-taqásím fī ma‘rifat al-aqálim*. BGA, 3. de Goeje M. J. (ed.). Leiden: Brill.

AL-MAQRÍZÍ (1998): *Kitáb al-mawá‘iz wa‘l-‘itibár bi-dhikri al-chitat wa‘l-áthár*. Sv. 2. Bejrút: Dár al-kutub al-‘ilmíja.

AL-MAS‘ÚDÍ (1861–1877): *Murúḏḏ al-dhahab wa ma‘ádin al-džawhar. Les paires d’or*, ed. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille, Paris.

IBN ABÍ UŠAJBÍ‘A (1998): *‘Ujún al-anbá‘ fī tabaqát al-atibbá‘*. Bejrút: Dár al-kutub al-‘ilmíja.

IBN AL-HÁDŽDŽ (1929): *Madchal al-šar‘ al-šarif ‘alá al-madháhib*. Sv. 4. Káhira: Maktabat dár al-turáth.

IBN AL-QIFTÍ (1903): *Ta‘rích al-hukamá‘*. Lippert Julius (ed.). Leipzig: Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung.

IBN AL-UCHUWWA (1938): *The Ma‘ālim al-Qurba fī aḥkām al-ḥisba*. Levy Reuben (ed. a přel.). London: Cambridge University Press.

IBN BATTÚTA (199-): *Tuhfat al-nazzár fī ghará‘ib al-amsár*. Bejrút.

IBN HIŠÁM (nedat.): *Al-Síra al-nabawíja*, 2. sv. Káhira: Dár al-fikr.

IBN KATHÍR (1939): *Al-Bidája wa‘l-nihája*. Káhira.

IBN QAJJIM AL-DŽAWZÍJA (2002): *Ahkám ahl al-dhimma*. 2 sv. T. A. Sa‘d (ed.). Bejrút: Dár al-kutub al-‘ilmíja.

IBN QAJJIM AL-DŽAWZÍJA (2003): *Hidájat al-hajárá fī adžwibat al-jahúd wa‘l-nasárá*. Sajjid ‘Imrán (ed.). Káhira: Dár al-hadíth.

IBN TAGHRÍBIRDÍ (1909–1929): *Al-Nudžúm al-záhira*. Sv. 2–7. Popper W. (ed.). Berkeley, California: University of California Press.

ŠELOMO IBN VERGA (1947): *Ševet Jehuda*. A. Shohat (ed.). Jerusalem: Mosad Bialik.

Summary

The aim of the present study is to outline the image of Jewish physicians and pharmacists of the Mamlūk period in Muslim literature. The ample presence and dignified station of Jewish physicians and pharmacists in Islamic society is vividly documented in biographical lexicons of physicians and findings of the Cairo Genizah starting from the 10th century. Their names figure in the classical period of Islam among members of entourages of caliphs, sultans, viziers, generals, or governors. The tolerant attitude has changed in the 13th century. The

worsening of the social and legal position of Jews and Christians during the Mamlūk period in Egypt and Syria is reflected also in the attitude of Muslim society towards non-Muslim and particularly Jewish physicians. The contemporary Muslim literature portrays a Jewish physician as someone whose only aim is to harm Muslims by false or poisonous drugs and who deprives Muslim physicians of work. The paper documents this bias, which has its counterpart in Medieval and Renaissance Christian literature and society, in citations from various Arabic sources with different agendas, and tries to outline its origins and the impact on the attitude of Muslim society towards the Jewish minority in the studied period.

A telling specimen of the change in the position of Jewish physicians is the polemical treatise Kitáb al-Mukhtār fī kashf al-asrār (The best collection disclosing the secrets), by al-Jawbarī (13th century), which, in its fifth chapter, makes extravagant allegations against Jews and “discloses the fraudulence of Jewish men of learning.” The Jews are portrayed by the author as “the most cunning creatures, the vilest, most unbelieving and hypocritical. While ostensibly the most humble and miserable, they are in fact the most vicious of men. [...] If they remain alone with a man, they destroy him. They offer him sleep-inducing food, they slay him.” Al-Jawbarī describes further the way Jewish physicians mix their drugs in order to do harm, overpower and finally kill their patients. “They have secrets unknown to anybody else.” Their poison does not even have to work immediately, but in over a few years, during which the physician reaps a rich harvest from the patient.

The accusations made by al-Jawbarī are in variations repeated time after time in various Muslim polemical treatises of the Mamluk period. Jewish doctors are presented in them not only as molesting Muslim female patients or trying to entice patients, mostly in a dream, to convert to Judaism. Not only is the body not safe from them, but the soul is also affected. Jewish doctors are at liberty to shed the blood of those who desecrate the Shabbat, says Ghānī ibn al-Wāsiṭī in his polemics against the Dhimmīs at the end of the 13th century.

The accusations of poisoning are a recurrent polemical subject matter both in medieval Christian Europe and Muslim countries. But while in medieval Christian Europe the Jews were lumped together with other persecuted minorities, namely heretics, lepers and paupers, who were falsely accused of spreading contaminations and poisoning the wells, the Muslim Koranic exegesis, traditions and polemical literature arrogated a brand of archenemies of Muslims and poisoners particularly to the Jews. This literature in different variations recounts stories about the Jews who “if they stay alone with Muslims, they try to kill them,” or “if two Jews meet, it is only in order to plot to kill Muslims” and so on, likewise they several times sought to assassinate Muhammad.

These and other accusations will be later repeated time after time in Muslim polemical literature of the Mamluk period and thus reflecting, and at the same time fashioning, the image of a Jew. Why is it that Jews, the most impotent of all the minorities enjoying the protective status of Islam, were singled out for such disparaging comments? In my view, the root of it lies in how the dominant narrative of alleged Jewish perfidy was

transmitted. The sharp anti-Jewish polemic was already embedded in Muslim scripture and its commentaries, from which it became an integral part of popular preaching and folklore that filtered down to the general populace. As a result, Jews were always described as earlier Muslim writers and preachers had made them out to be.

Returning back to the accusation of Jews and Jewish physicians of poisoning their patients, its root probably lies in several stories with anti-Jewish sentiments. The first is a story of a Jewish woman, Zaynab from the Khaibar oasis, who tried to poison Muhammad and which is recorded in a semi-sacred Prophet's biography called *Sira*, by Ibn Hishām, and the second case where the Jews and poison are lumped together, are several traditions about the way Jews "greeted" the Prophet, saying *al-sāmm 'alaikum* ("poison on you") instead of the usual *Salām 'alaikum* ("peace on you"). These traditions are broadly expounded by the fourteenth-century jurist Ibn Qayyim al-Jawziyya in his *Aḥkām ahl al-dhimma* (*The Laws Pertaining to the Protected People*).

What should be stressed is that these and similar accusations against the Jews, contrary to Medieval Christian Europe, remained in Muslim countries predominantly literary. The most telling evidence of that is the diverse response of the Christian and Muslim societies to the Black Death, which ravaged both through Europe and the Islamic world between 1348 and 1350. While Europe witnessed massive pogroms against the Jews, who were believed (together with lepers and heretics) to have poisoned the wells in order to destroy Christian civilisation, the Jews and the Christians in Syria were encouraged by the Muslim majority to take part, along with Muslims, in ceremonies praying for averting the plague.

In sum, the polemical motive of a Jewish physician poisoning the Muslim patients played, in Muslim countries, just a marginal role and did not contribute to shaping the popular posture of Muslim society towards the Jewish minority.

Helena Burgrová

Příčiny egyptského povstání¹

Abstract

The study aims to explore the origins of the Egyptian uprising of 2011 that resulted in the fall of Husni Mubarak and his closest circle. The underlying argument of the study is following: neglecting of the structural problems prevalent in the country, for instance, the growing size of population, the increase of poverty or high unemployment among educated youth, led to a growing discontent among Egyptians which was further fed by omnipresent repression of the political opposition, high rates of corruption among the regime representatives, and plans for a dynastical power transition.

Keywords: Egypt, Husni Mubarak, uprising, Arab spring, oppression, gumlukiyya

Aš-šacb juríd isqát an-nizám.
Lid požaduje svržení režimu.

1) Tento článek vznikl v rámci projekt Studentské grantové soutěže Západočeské univerzity v Plzni SGS-2012-30.

1. Úvodem

Toto svolání se neslo na přelomu ledna a února 2011 po několik týdnů ulicemi egyptských měst. Jeho nositelé, kteří se v bezprecedentním množství vydali do ulic, nakonec uspěli. Režim, resp. jeho představitelé počínaje prezidentem Husní Mubárakem, byli donuceni se vzdát a podvolit se požadavkům protestujících. Cíl občanských nepokojů byl zřejmý – svržení režimu. Ovšem důvody, které vyvedly Egyptany do ulic, byly mnohé. Nejednalo se pouze o nesouhlas s politickým stavem panujícím v zemi. Výraznou roli v mobilizaci protestujících sehrála i špatná ekonomická situace. Tyto dvě roviny se na začátku roku 2011 poprvé efektivně spojily a tím integrovaly nejenom střední vrstvu, volající zejména po politických reformách, ale i dělnickou třídu a mladou nezaměstnanou generaci popuzenou ekonomickou stagnací země (srov. Solava 2011, 1348).

Vládnoucí elita postupně selhala ve všech možných sférách. Stát nebyl schopný zajistit dostatečné socioekonomické podmínky a záruky pro rozvoj na lokální úrovni. V politické oblasti se stále více spoléhal na represivní aparát a armádu. Poslední dekáda vlády Mubárakova režimu se nesla ve znamení narůstající korupční činnosti čelních představitelů, upevňování moci a kontroverzních zákonů, z nichž profitovala úzká elita. Tento způsob vládnutí byl dlouhodobě neudržitelný. Egyptský vysokoškolský profesor a politik Usáma al-Ghazalí Harb tento stav věcí výstižně popsal již v roce 2005: *„Nemůžeme žít v prostředí s jednou stranou, státem vlastněným tiskem, byrokratickou a bezpečnostní kontrolou nad občanskou společností a spolky. Všechny tyto věci musí skončit. Tato republika, tato autoritářská republika se již vyčerpala“* (podle Hashim 2011, 113).

Tato studie si primárně klade za cíl identifikaci příčin egyptského povstání, které jsou zde kontextualizovány v širších souvislostech. Egyptské povstání je chápáno jako multikauzální fenomén. Z tohoto důvodu studie neaspiruje na určení jeho jedné „hlavní“ příčiny. Vedle analýzy hlubších strukturálních kořenů povstání je věnována pozornost i faktorům, které lze označit za katalyzátory vedoucí k otevřenému nesouhlasu proti Mubárakovu režimu.

2. Mubárakův policejní stát

V roce 1981 po atentátu na prezidenta Sádáta převzal vedení země vice-prezident Husní Mubárak. Zpočátku se nový prezident jevil jako postava, která může změnit kurz vládnutí a posunout tak zemi k větší politické svobodě. Po převzetí úřadu přislíbil podporu parlamentních voleb, kladl důraz na principy právního státu a propustil část politických vězňů (srov. Lesch 2011, 35; Hashim 2011, 106). Již ve druhé polovině 80. let však bylo zřejmé, že Mubárakova vláda zásadně nevybočí z linie položené předchůdci. Odmítnutí reformy ústavy, opakované prodlužování platnosti výjimečného stavu a systematická centralizace moci v rukou vládní strany se staly prioritou Mubárakova režimu (srov. Lesch 2011, 35). Za cenu represivní vlády se Husní Mubárakovi a okruhu jeho nejblížeji podařilo pokračovat další tři dekády v zachování mocenského statu quo.

Ačkoliv Mubárakův režim striktně kontroloval politický a společenský život v zemi, nebránil se liberalizaci na poli egyptského hospodářství (srov. Lesch 2011, 37). V 80. letech se egyptská ekonomika ocitla v silné recesi. Příčinou byla nejenom nepříznivá regionální situace, ale zejména neschopnost egyptského establishmentu efektivně spravovat hospodářství země. Na konci 80. let tak Egypt čelil obrovskému státnímu dluhu (Kandeel 2011, 37). K překonání této situace režim svolil ke spolupráci s Mezinárodním měnovým fondem (MMF) a Světovou bankou (SB) (Kandeel 2011, 37; Bush 2007, 1604).² Výměnou za poskytnutí půjčky se ovšem země zavázala k prosazení neoliberálních hospodářských reforem (SAPs)³ v duchu tzv. Washingtonského konsensu.⁴ Implementací těchto reforem se podařilo zlepšit makro-ekonomické výsledky země – např. hospodářský růst se pohyboval v průměru okolo 4 % (viz graf č. 1).

Avšak při bližším zkoumání je zřejmé, že z neoliberálních reforem a spojeného ekonomického růstu země profitoval pouze zlomek obyvatel. Valná většina naopak pocítila výrazný propad životní úrovně. Privatizace státních podniků vedla nejenom k propuštění množství pracovníků a následného zvýšení nezaměstnanosti, ale i ke zdražení produktů a služeb.⁵ Na základě přechodu k plovoucímu kurzu egyptské libry (již v roce 1989) se také navýšil růst inflace, který se odrazil v rostoucích cenách spotřebního zboží. Výše výdělků však zůstala bez zásadní změny (Hibbard a Layton 2011, 202; Bush 2007, 1604). Stát selhal ve spravedlivém rozdělení nabytých zisků mezi obyvatele (Kandeel 2011, 37; Solava 2011, 1348ad.). Někteří autoři dokonce tvrdí, že program strukturálních reforem nařízený SB a MMF posloužil režimu jako zástěrka k prosazení

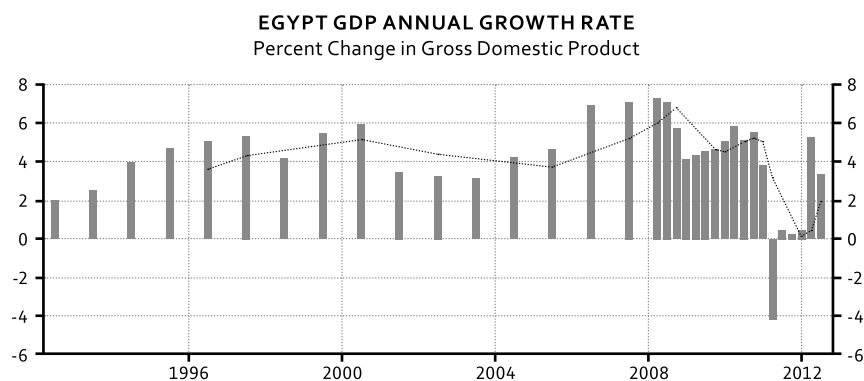
2) Podstatná část egyptského zahraničního dluhu byla odpuštěna díky americké intervenci, která byla „odměnou“ za egyptskou podporu americké vojenské koalice během první války v Zálivu (1990–1991) (viz Kandeel 2011, 37).

3) SAPs odkazuje na režim strukturálních ekonomických reforem určených pro zadlužené rozvojové státy, které se staly podmínkou k poskytnutí půjčky u mezinárodních organizací typu MMF a SB během 80. let. Cílem SAPs tak byla minimalizace státní intervence v národním hospodářství a akcelerace hospodářského růstu země. V praxi to pak znamená privatizace státních podniků, devalvace měny pro zlepšení podmínek exportu (globální konkurenceschopnost), omezení veřejných služeb s cílem snížení státních výdajů (omezení výdajů na zdravotnictví, školství atd.), snížení dovozního cla ad. Viz *Structural Adjustment Programmes (SAPs)*: <http://www.who.int/trade/glossary/story084/en/index.html>, 16. 7. 2012.

4) Washingtonský konsensus odkazuje na podmínky (shrnuté v SAPs), kterými finanční organizace IMF a Světové banky (sídlící ve Washingtonu) podmiňovaly poskytnutí půjček zadluženým státům.

5) Privatizace v sektoru služeb například přinesla výrazné zdražení plateb za vodu, elektřinu či telekomunikační služby (viz Lesch 2011, 38).

legislativy, která byla kompatibilní se zájmy egyptské elity a současně přehlížela potřeby většinové společnosti (srov. Bush 2007, 1606).

Graf č. 1: Roční růst HDP Egypta (1992–2012)
Figure 1: Annual growth of the Egyptian GDP (1992–2012)
Source: www.tradingeconomics.com / Central Bank of Egypt

V 90. letech se navíc země potýkala s nárůstem politického extremismu, který vycházel z islamistických řad. Přestože islamistický aktivismus nebyl v zemi novým fenoménem a oba předchozí prezidenti se s ním střetli, během Mubárovovy vlády se vztah mezi režimem a islamisty rozvinul do otevřeného boje (Hashim 2011, 109ad.). Egypt byl svědkem nejenom množství (ne)úspěšných atentátů na veřejné činitele a jiné další významné osobnosti (viz pokus o atentát na nositele Nobelovy ceny za literaturu Nagíba Mahfúze), ale zároveň i teroristických útoků na turistické cíle (viz útok v Luxoru v r. 1997). Režim odpověděl pomocí rozsáhlých represivních opatření, která však zasáhla i širší politickou opozici. Právě na pozadí konfrontace režimu a militantních islamistů se pak plně rozvinul bezpečnostní aparát, jemuž byla dána „volná ruka“ k potlačení nejenom terorismu, ale i politického disentu (Hashim 2011, 110). Islamisté nakonec pod tlakem protiteroristických opatření ustoupili a v roce 1997, resp. 1999 oficiálně rezignovali na použití násilí proti režimu (Hashim 2011, 111).

Na konci 90. let se tak naskytla jedinečná příležitost pro započetí politické reformace země (Hibbard a Layton 2011, 202ad.). Vládnoucí garnitura ovšem zvolila opačný směr. Opatření přijatá v 90. letech byla institucionalizována a dále prohloubena. Bezpečnostní aparát doznal další expanze. Mučení a vynucené výpovědi se staly běžným nástrojem k eliminaci protirežimních stoupenců. Stát posílil svůj monopol na distribuci informací. Pravidelně intervenoval v médiích, profesních syndikátech a dalších elementech občanské společnosti. Přestože se navenek prezentoval jako garant politické a ekonomické stability země, skutečnost byla jiná (srov. Solava 2011, 1350). Taktika ignorování závažných strukturálních problémů, umlčování kritických hlasů re-

presivními opatřeními a absencí perspektivy pro dorůstající mladou post-Mubárovovu generaci nakonec selhala. Režim ztratil během poslední dekády zbytky legitimacy a tento vývoj pak kulminoval na počátku roku 2011 ve svržení jeho vůdce – Husní Mubáraka a jeho nejbližšího mocenského okolí.⁶

3. Prameny občanské nespokojenosti

Volání protestujících Egyptanů na počátku roku 2011 zcela jasně odkazovalo na rozsah zanedbání správy a odkládání řešení strukturálních problémů země. Velmi zjednodušeně řečeno protestující volali „*po chlebu, svobodě a sociální spravedlnosti*“ (Solava 2011, 1348). V konkrétní rovině se pak jednalo o snížení míry chudoby a nezaměstnanosti, ukončení výjimečného stavu, respektování občanských a politických práv, omezení počtu prezidentských období či změnu ústavy. Podle těchto požadavků je možné zpětně rekonstruovat jednotlivé prameny občanské nespokojenosti, a to ve dvou hlavních sférách – v oblasti týkající se životní úrovně a sociální jistoty; a v otázkách souvisejících s politickou nesvobodou a s absencí základních práv a svobod (srov. Kandeel 2011, 39).

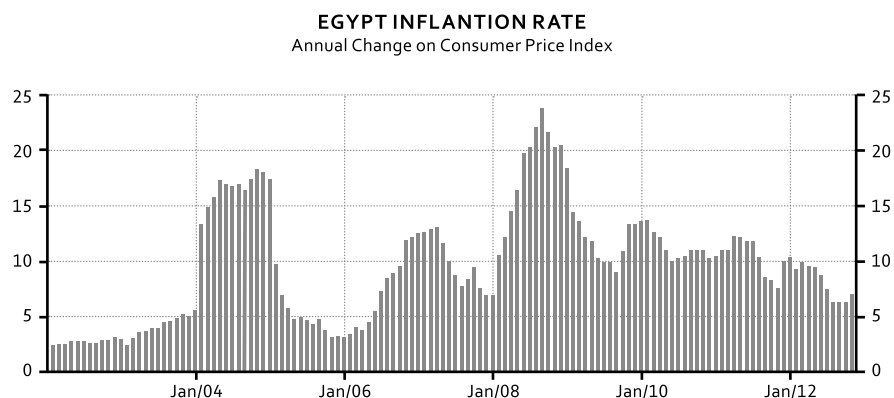
3.1. Ekonomická nejistota

3.1.1. Sociální nůžky

Mezi protestujícími Egyptany hlasitě rezonovala zejména otázka sociální spravedlnosti a s ní spojené chudoby. Navzdory pozitivním makroekonomickým ukazatelům (např. dobrý hospodářský růst, snížení oficiální nezaměstnanosti), kterých Egypt dosáhl za posledních dvacet let, pouze minimální část obyvatel pocítila změny k lepšímu (Kandeel 2011, 37). Spíše naopak. Životní úroveň většiny populace se propadla. Navýšilo se procento Egyptanů žijících pod hranicí chudoby.⁷ Rostoucí počet obyvatel přišel o přístup k finančně dostupné zdravotní péči (Hashim 2011, 113; Solava 2011, 1349). Na základě devalvace egyptské libry se navýšil růst inflace (viz graf č. 2). V praxi to pak znamenalo zvýšení cen spotřebního zboží a služeb, které zasáhlo opět zejména chudší vrstvu lidí (Kandeel 2011, 41).

6) Označit události z počátku roku 2011 za svržení režimu by bylo zavádějící vzhledem k tomu, že k faktickému svržení režimu nedošlo – většina struktur fungování včetně jednotlivých postav z éry ex-prezidenta Husní Mubáraka nadále setrvala na svých místech, či dokonce povýšila.

7) Podle hodnocení OSN se procento obyvatel žijících pod hranicí chudoby od nástupu Husní Mubáraka více než zdvojnásobilo. K roku 2009 v Egyptě žila pětina obyvatel za méně než 2 USD denně. Odhadem čtyři miliony Egyptanů pak musí vyjít s méně než jedním dolarem na den (EHDR 2010, 249). Přitom je nutné si uvědomit, že toto statistické zachycení fenoménu chudoby nezahrnuje obyvatele, kteří balancují pouze nepatrný kousek nad stanovenou hranicí chudoby (Kandeel 2011, 39).

Graf č. 2: Egyptská inflační míra 2002–2012

Figure 2: The Egyptian inflation rate 2002–2012

Source: www.tradingeconomics.com / Central Agency for Public Mobilization & Statistics

Z pozitivního hospodářského růstu se těšil pouze zlomek politické a obchodní elity. V posledních dvaceti letech se zásadně prohloubila bezprecedentní polarizace mezi bohatými Egyptany a jejich extrémně chudými protějšky, přičemž se zároveň výrazně zmenšila střední třída (Kandeel 2011, 39ad.; Hashim 2011, 113). Vizualním indikátorem rozšiřující se chudoby, která nabrala na rychlosti zejména v poslední dekádě, se stala ilegální sídliště v okolí velkých aglomerací (srov. Lesch 2011, 42). Podle Solavy (2011, 1349) v těchto slumech (arabsky *ašwa'ijjat*) bez pitné vody, kanalizace a další základní infrastruktury žije odhadem mezi 5,7 až 21 miliony obyvatel.⁸ Oproti tomu dokladem rostoucí socioekonomické segregace mezi chudými Egyptany a mikrosvětem obchodní a politické elity země se staly tzv. gated communities⁹ (Hashim 2011, 113; Lesch 2011, 142). Gated communities se objevily v podobě luxusních přímořských resortů (např. středomořská Marina), přepychových vilových čtvrtí (např. Palm Hills ne-

8) Mezi nejznámější káhirské slumy patří Manšijat Násir, které se stalo známé jako Město odpadků (Garbage City) a to díky chudým koptům žijícím v Moqattam – jedna z částí Manšijat Násir. Tito lidé (arabsky *zabálín*) se živi sběrem odpadků po celé Káhíře, který nakonec sváží do Moqattam, kde při třídění odpadků hledají věci, které by mohli prodat dále. V celém slumu, který se nachází nedaleko od historického centra Káhíry, žije odhadem mezi 600 tisíci a milionem lidí (viz Collet nedatováno).

9) Jedná se o prostory ohraničené od okolí zdí, jejichž vstupy jsou kontrolovány ochranou. Přístup do těchto prostor je pak ve většině případů striktně omezen pro rezidenty a jejich návštěvy. Příslušníci „nižší sociální třídy“ nejsou vítáni (viz Abdelhamid nedatováno, 2 a 3).

daleko Káhíry) či golfových klubů, jejichž výhod mohla využívat pouze nejbohatší vrstva obyvatel (Salama 2007).¹⁰

3.1.2. Endemická korupce

Gated communities se také staly dokladem rozsáhlých korupčních aktivit nejvyšších představitelů země. V mnohých případech byly státní pozemky prodány hluboko pod tržní cenou developerům, kteří měli přímé vazby na politický establishment, aby posléze mohly být prodány dál s několikanásobně vyšším ziskem.¹¹ Navíc nerovnoměrný urbanistický rozvoj a upřednostňování výstavby luxusních sídel ovlivnilo navýšení cen na trhu s nemovitostmi. Tudíž dosažitelnost koupě či pronájmu i menších bytových jednotek se stala při stagnujícím růstu platů pro stále více Egyptanů nedostupnou záležitostí (srov. Wright 2008).

Korupce vysokých představitelů státu a obchodní elity nabyla v poslední dekádě bezprecedentních rozměrů a stala se předmětem narůstající kritiky. Tento trend dále posílil nedůvěru občanů ve stát a jeho představitele. Nejenom, že režim vedl ambivalentní ekonomickou politiku (např. nerovné daňové podmínky, diskutabilní privatizační kroky), která hovořila ve prospěch velkých magnátů, navíc se objevil trend politizace obchodní elity země (Solava 2011, 1349ad.).

V roce 2004 se uskutečnila výrazná reorganizace vládního kabinetu. Mezi nově jmenovanými ministry se objevilo množství obchodních magnátů země. Tímto způsobem se stal například významný hoteliér Ahmad al-Maghrabí ministrem pro bydlení, finančník a obchodník v automobilovém průmyslu Muhammad Mansúr ministrem dopravy, největší producent bavlny v zemi Amín Abaza ministrem zemědělství, hoteliér Zuhajr Garan ministrem turismu či majitel soukromé nemocnice Hátim al-Gabalí minis-

10) Jenom na předměstí Káhíry a v jejím bezprostředním okolí za posledních dvacet let vyrostlo více než sto takových komplexů (viz Yousry nedatováno, 1).

11) Ilustrativním příkladem je postava bývalého ministra pro bydlení a urbanistický rozvoj Ahmada al-Maghrabího. V květnu 2011 byl odsouzen za zpronevěru veřejných financí k pěti letům odnětí svobody. Avšak byl záhy zproštěn viny. V současnosti čelí dalšímu obvinění za zpronevěru při prodeji státních pozemků. Mimo jiné se obvinění vztahují na prodej pozemků pod tržní cenou, které byly následně prodány dále společnosti Palm Hills, ve které al-Maghrabí figuruje jako člen vedení. Viz AL-MASRY AL-YOUM (2012): Court Adjourns Trial of Former Housing Minister and Businessman (<http://www.egyptindependent.com/news/court-adjourns-trial-former-housing-minister-and-businessman>, 17. 7. 2012); také na: Al Jazeera (2011): Egypt Court Acquits Three Mubarak Ministers, (<http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/07/201175111239347361.html>, 17. 7. 2012).

trem zdravotnictví (Lesch 2011, 39).¹² Vedle absence vyvození důsledků a odpovědnosti za přijetí politických rozhodnutí se příznačným rysem tohoto období stal prodej značného objemu veřejného majetku s cílem navýšení vlastních zisků (Lesch 2011, 40; Solava 2011, 1349ad.). Kroky a rozhodnutí vládnoucí garnitury, které úzce souvisely s posílením vlastního kapitálu, se neobešly bez hlubokých dopadů na egyptskou společnost. V kombinaci s přehlížením zásadních problémů se tak režimu podařilo postupně popudit proti sobě širší vrstvy obyvatel.

3.1.3. Felláhové bez budoucnosti

V rámci neoliberálních reforem se vedení země zavázalo k prosazení rozsáhlé privatizace státního majetku. V roce 1992 tak egyptská vláda přijala zákon (v platnosti od r. 1997), který anuloval principy Násirovy agrární reformy.¹³ V praxi to znamenalo, že farmáři, kteří měli pozemek pronajatý, a jehož pronájem měl zákonem garantovaný trvalý status (tedy dědil se z generace na generaci), změnou zákona přišli o veškerá práva. Majitelé pozemků mohli po této legislativní změně získat půdu zpět a navíc uvalit tržní (tzn. jakoukoli) výši nájemného (Lesch 2011, 37; Bush 2007, 1605). Stanovení vysokého nájemného ze strany majitele často doprovázelo uzavření krátkodobých nájemních smluv, které snížily ochotu drobných nájemníků investovat do obhospodařování polí. V některých případech došlo na násilné vystěhování nájemníků bez nároků na kompenzaci (Bush 2007, 1606).¹⁴ Nakonec, aby rodiny rolníků přežily, uchýlily se k práci na velkostatkách s denně vyplácenou mzdou (Lesch 2011, 37).

Liberalizace v oblasti zemědělství tak zasáhla okolo milionu rolníků, kteří ztratili jistotu obživy. Pokud však tyto rodiny započteme, pak se jednalo až o 10 % obyvatel, kteří byly negativně postiženy touto legislativní změnou (Bush 2007, 1606). Jak

12) Vývoj byl navíc podtržen vytvořením absolutní klientelistické sítě na základě příbuzenských či obchodních vztahů. Tento aspekt ilustruje trio ministrů: al-Maghrabí, Gara-na a Mansúr. Al-Maghrabí je bratrancem obou zmíněných mužů, zároveň jeden z jeho bratranců, Mansúr, byl také jeho obchodním partnerem (Lesch 2011, 40).

13) Cílem Násirovy agrární reformy bylo nejenom přerozdělení půdy mezi méně majetné, ale zároveň zlomení ekonomické moci velkostatkářů. V rámci reformy pozemky větší jak 200 feddánů (84 ha) zanikly – byly znárodněny. Násirovy agrární reformy tak redistribovaly mezi felláhy (drobné zemědělce) 12 % celkové zemědělské půdy. Reforma navíc garantovala široké záruky pro nájemníky. Poprvé tak felláhové získali nájemní smlouvu s danou cenou nájmu a zárukou dědičnosti nájemní smlouvy (viz Bush 2007, 1601ad.).

14) Další ranou se pak pro drobné rolníky stalo ukončení státního dotování hnojiv. Toto rozhodnutí bylo opět v souladu se SAPs a snahou omezit státní intervence v národním hospodářství. Množství rolníků si vzalo půjčku, ale posléze nedokázalo úvěr splatit. Banka tak zabavila jejich majetek a farmáři se ocitli ve vězení (viz Lesch 2011, 37).

poukazuje Lesch (2011, 38), následkem této reformy se na venkově zvýšilo procento pracujících dětí a zároveň snížil počet zapsaných dětí do první třídy. Navíc na základě denně vyplácené mzdy rodiny zemědělců ztratily ekonomickou jistotu a staly se zcela závislé na velkostatkáři (Bush 2007, 1600, 1606).

3.1.4. Dělnická třída

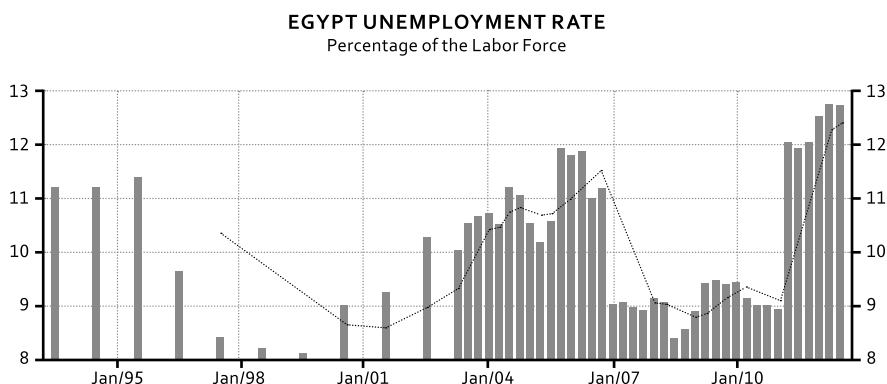
Další skupinou obyvatel zasaženou negativními dopady privatizace a neochotou režimu řešit dlouhodobé problémy představovala dělnická vrstva. Vlnu privatizace státních firem provázelo nejenom masivní propouštění, ale i kontroverzní změna zákoníku práce (v roce 2003), která zřetelně stranila zaměstnavatelům. Stát naprosto selhal v regulaci a garanci pracovních podmínek, které by zohledňovaly práva zaměstnanců. Egyptský režim ignoroval požadavky na navýšení hodnoty minimální mzdy, která zůstala zmražená na měsíční hodnotě 35 LE z roku 1984 (v roce 2011 ekvivalent 6 USD). Upravený zákoník neposkytl žádné záruky ve věci délky pracovní smlouvy, výše platu, počtu pracovních hodin, příplatků za přesčasy, nároku na dovolenou či přestávek na jídlo. Navíc umožnil zaměstnavatelům dát pracovníkům výpověď na místě bez udání důvodu a vyplacení náhrady (Lesch 2011, 37). Tyto legislativní kroky posílily postavení zaměstnavatelů a zároveň s sebou přinesly nejistotu výdělku a obavy ze ztráty práce na straně zaměstnanců.

Na rozdíl od felláhů byla dělnická vrstva daleko hlasitější ve vyjádření nespokojenosti nad tímto vývojem. Protestní aktivita dělníků se výrazně projevila již v roce 2004. Dali najevo nesouhlas s další vlnou privatizace a tím i hrozby ztráty zaměstnání. Nespokojenost s ekonomickou politikou země se projevila ve výrazném nárůstu stávek a protestů (Hibbard a Layton 2011, 206). Mezi lety 2004 až 2010 se tak více jak dva miliony dělníků zúčastnilo organizovaných protestů ve více jak třech tisících továrnách nebo dokonce před budovou dolní komory egyptského parlamentu (Lesch 2011, 45). V roce 2010 bylo zaznamenáno na 300 stávek a dělnických protestů (Hibbard a Layton 2011, 206).

3.1.5. Mladá generace bez perspektivy

Mubarakův režim selhal také v poskytnutí zázemí pro početnou mladou generaci. Nedokázal zajistit dostatečný počet pracovních míst a s tím spojené socioekonomické jistoty. Při zpětném ohlédnutí je potřeba si uvědomit, že to byla právě tato skupina obyvatel – tedy mladá, vzdělaná a nezaměstnaná generace – která se stala hybnou silou egyptského povstání.

Přestože v makroekonomickém měřítku se míra nezaměstnanosti držela pod 12% hranicí (viz graf č. 3), tyto hodnoty pramálo vypovídaly o skutečné situaci mezi mladou generací Egyptčanů.

Graf č. 3: Egyptská míra nezaměstnanosti mezi lety 1993 a začátkem 2012
Figure 3: The Egyptian unemployment rate between 1993 and beginning 2012
 Source: www.tradingeconomics.com / Central Agency for Public Mobilization & Statistics

Rychlý nárůst obyvatel, jenž se za posledních třicet let zdvojnásobil (v roce 1980 – cca 40 milionů; v roce 2012 – 80 milionů), s sebou přinesl zásadní růst počtu mladého obyvatelstva (polovina obyvatel je mladších 25 let). Tento trend se pak nevyhnutelně odrazil i na pracovním trhu, který nebyl schopný absorbovat takový objem žadatelů o práci (Roudi-Fahimi et al. 2011).

Navíc se ukázalo, že vysokoškolské vzdělání nezvyšuje šance na pracovní uplatnění. Podle EHDR (2010, 50) je příčinou nedostatečné a nekvalitní vzdělání. Navzdory růstu počtu zapsaných dětí do prvního a druhého stupně vzdělání, žádaný efekt v podobě vyšší zaměstnanosti a platů mladé generace se nedostavil. Na vině jsou nejenom zastaralé metody a obsah výuky, ale i absence důrazu na kritické myšlení (Roudi-Fahimi et al. 2011). Přestože egyptská vláda v posledních dvou dekáдах vyčlenila na vzdělání okolo 5 % HDP (srovnatelné s evropskými státy), na kvalitě vzdělání se to příliš neprojevovalo. A to zejména na základě neefektivního rozdělení zdrojů – na jednoho učitele připadá minimálně jeden administrativní pracovník (Solava 2011, 1356).

S nezaměstnaností mezi mladou generací se pojí další socioekonomické problémy, kterým mladí Egypťané museli a stále musí čelit. V konzervativní společnosti, ve které je nemyslitelné, aby svobodní lidé žili mimo byt rodičů, je prakticky jedinou cestou osamostatnění se uzavření sňatku. To však vyžaduje dostatek finančních prostředků, které nejsou s ohledem na míru nezaměstnanosti lehce dosažitelné. Z tohoto důvodu množství mladých lidí sňatek z ekonomických důvodů odkládá a jejich nespokojenost s nemožností naplnění pracovních a rodinných plánů roste (Roudi-Fahimi et al. 2011).

3.2. Politická nesvoboda

3.2.1. Výjimečný stav a bezpečnostní aparát

Efektivním nástrojem k potlačení kritických a nespokojených hlasů obyvatel Egypta se stal výjimečný stav uvedený v platnost po atentátu na Sádáta. Navzdory pomnutí bezprostředního nebezpečí výjimečný stav nebyl zrušen a zůstal v platnosti po celou dobu Mubarakovy vlády. Výjimečného stavu bylo použito jako prostředku k likvidaci nepohodlných skupin a jednotlivců (Hibbard a Layton 2011, 201). Sloužilo tak jako nástroj pro neustálou konsolidaci moci režimu. Umožnilo bezprostřední kontrolu pohybu a jednání nepohodlných osob, prohledávání objektů bez soudního příkazu, odposlech hovorů, předvolání civilistů před vojenské soudy bez práva na odvolání, uvalení administrativní vazby, cenzuru médií či zákaz shromažďování více jak pěti lidí (Lesch 2011, 36).

Při prosazování výše zmíněných principů výjimečného stavu se režim opíral o rozsáhlý bezpečnostní aparát. Souběžně s postupnou ztrátou legitimacy vládnoucího establishmentu se navyšovala jeho závislost na represivním aparátu (Solava 2011, 1349; Lesch 2011, 36). Ilustrujícím dokladem tohoto trendu byla činnost policie. Množství policejních stanic užívalo značně autonomního postavení. Absence odpovědnosti a hrozby trestu pak v mnohých případech vedlo k „zvrácené“ náplni její práce. Místo zajištění všeobecné bezpečnosti obyvatel se část policie angažovala ve vymáhání výpalného za poskytnutí ochrany, mučení zadržených či požadování úplatků za běžné administrativní úkony, vynucování svědectví či rekrutování informátorů¹⁵ (Hibbard a Layton 2011, 205; Lesch 2011, 36).¹⁶

Brutalita bezpečnostních složek (nejenom policie) byla natolik rozšířená, že i režimem dosazená Národní komise pro lidská práva ve své první výroční zprávě (v roce 2004) vyjádřila znepokojení nad 74 případy mučení vyslýchaných a 34 případy úmrtí v policejní či DSSI¹⁷ vazbě. Zjištění této komise ovšem poukázalo pouze na zlomek případů. Ve skutečnosti drastické metody mučení a následná úmrtí za zdm bezpečnostních institucí představovaly zcela rutinní záležitost (Solava 2011, 1362). Oběťmi represivního

15) Ministerstvo vnitra mělo zaměstnávat ke konci Mubarakovy éry až 1, 5 milionů lidí jako informátorů ke kontrole opozice a monitoringu protirežimních aktivistů (Hibbard a Layton 2011, 204).

16) Autoři Hibbard a Layton (2011, 205) hovoří dokonce o napojení policie na organizovaný zločin a „outsourcingu násilí“. Policisté měli spolupracovat se zločinci, kteří odváděli „špinavou práci“. Tito lidé (ar. baltagija) měli být zodpovědní za narušování veřejného pořádku, vyhrožování nepohodlným osobám či fyzická napadení. Baltagija se zapojili i do potlačení demonstrací během egyptského povstání (zejména v rámci tzv. bitvy velbloudů).

17) Ředitelství pro vyšetřování státní bezpečnosti (DSSI) představovalo hlavní orgán zodpovědný za potlačování opozice (viz Hashim 2011, 111).

aparátu nebyli pouze opoziční a protirežimní aktivisté (viz např. stoupenci ilegální organizace Muslimského bratrstva; stoupenci společenského hnutí Kifája), ale také běžní občané bez přímého napojení na protirežimní aktivity.

Úloha bezpečnostních orgánů se zakládala spíše na ochraně režimu a jeho představitelů před nespokojenými obyvateli. Tento aspekt se plně projevil při snaze potlačit povstání v lednu a únoru 2011 a to pomocí policejních a pořádkových sil. Je celkem symbolické, že hlavní část nepokojů vypukla 25. ledna, tedy na Den egyptské policie (srov. Solava 2011, 1362).

3.2.2. Společnost pod drobnohledem

Vládnoucí garnitura se také snažila upevnit svou moc skrze kontrolu společnosti, resp. prostředí, ve kterých se stalo nezbytné umlčet kritické hlasy. V případě Egypta se jednalo zejména o média, univerzity a občanskou společnost zastoupenou nevládními organizacemi. Všechny tyto sféry se Mubárakův systém snažil ovládnout, zastrašit a usměrnit, a to zejména pomocí svého represivního aparátu tak, aby nemohly podlomit mocenský monopol. Dohled nad těmito oblastmi se znatelně prohloubil zejména během poslední dekády přijetím striktnějších (často legislativních) opatření, které dále umožnily větší dohled nad činností v těchto sférách. Přes veškerá opatření režimu však kritické hlasy dále zesílily a povědomí o sociálních a politických problémech díky těmto hlasům rostlo.¹⁸

3.2.3. Média

Množství novin a televizních kanálů bylo vlastněných státem a tudíž režim mohl přímo určovat i obsah jejich sdělení. Relativně nezávislá média (tzn. bez přímé vazby na režim) pak byla ve své činnosti výrazně omezena skrze nespočet legálních opatření, která umožňovala uvěznit „příliš zvědavé a kritické“ novináře a ukončit činnost daného periodika či televizního kanálu. Trestní čin představovalo např. slovní napadení prezidenta republiky, šíření a publikování nepravdivých zpráv či zveřejnění materiálu, který by hanil důstojnost a čest jednotlivců či pobuřoval pověst rodin (Hussein 2008).¹⁹ To vše doplnilo pronásledování a policejní kontroly investigativních novinářů, kteří se zajímali

o příliš „citlivá témata“ jako korupce, policejní brutalita či kritika vládní politiky (Lesch 2011, 40).

Navzdory přísné kontrole byla úloha nezávislých médií důležitá. Podle Hussein (2008) to byl právě nezávislý tisk, který volal v poslední dekádě opatrně po reformách. Přičemž tak zaujal významnou roli vzhledem k omezenému a dále upadajícímu vlivu legální opozice. Tento vývoj doložila i snaha režimu v posledních několika letech tvrdě zakročit proti těmto médiím. Byl tak zvýšen tlak na propuštění „prostořekých“ novinářů a šéfredaktorů, uzavření množství televizních kanálů, blokování či napadení webových portálů (Stanford 2008).

3.2.4. Univerzity

Vysokoškolské prostředí vždy platilo za potenciální zdroj kritiky a tím i ohrožení režimu. Není proto překvapením, že bezpečnostní orgán ministerstva vnitra DSSI měl zajištěno právo výrazně intervenovat na půdě vysokých škol. Do jeho kompetencí spadalo např. schvalování jmenování představitelů univerzit a vědeckých pracovníků, možnost zásahu do obsahu výzkumu či výběru výukových materiálů. Nadto agenti DSSI měli garantován přístup na univerzitní kampusy a monitorovali aktivity jednotlivých studentů. Následně zadržovali a vyslýchali „problémové“ protirežimně naladěné studenty (Lesch 2011, 40).

Proti přítomnosti agentů DSSI na půdě univerzit s požadavkem dodržení akademické svobody a nezávislosti vystoupilo Hnutí 9. Března.²⁰ To se v pravidelných ročních demonstracích snažilo na tento problém upozornit (Lesch 2011, 43). Nakonec se přítomnost DSSI na univerzitní půdě dokonce stala předmětem právního sporu. V říjnu 2010, v předvečer povstání, egyptský Nejvyšší správní soud svým rozhodnutím zakázal setrvávání agentů DSSI uvnitř univerzitních kampusů. Odpovědí však bylo další represivní opatření – tentokrát znemožnění kandidatury protirežimních studentů ve volbách do studentských unií (Lesch 2011, 40).

3.2.5. Nevládní organizace (NGOs)

Omezení panující v oblasti svobody slova, názoru, shromažďování či politické aktivity, která byla zavedena po revoluci v roce 1952 a dále pak prohlubována, nevyhnutelně zasáhla i možnosti a působení „třetího sektoru“ egyptské společnosti. Podle zákona z roku 1964 všechny nevládní organizace podléhaly přímé kontrole vlády, resp. jejího byrokratického aparátu. Tudíž vládnoucí režim mohl kontrolovat a zároveň určovat hranice a obsah činnosti NGOs. V tomto ohledu poznamenává zpráva Human Rights Watch

18) Důležitou roli kritiků režimu sehrálo i prostředí kultury, které skrze romány či filmy upozornilo na opomíjené problémy egyptské společnosti (např. bída, život ve slumech, sexuální obtěžování apod.). Mezi nejvýznamnější zástupce se zařadil spisovatel a sloupkař Alá al-Aswání ve svém románu *Jakubínská budova*, Jusúf Šáhín a Chálid Jusúf ve filmu *To je chaos*, či Muhammad Diab ve filmu *678*. Viz Lesch (2011, 43).

19) Zpráva Freedom House (2009): *Freedom of the Press 2008 – Egypt* (http://expresion.freedomhouse.org/reports/freedom_of_the_press/2008/egypt, 17. 7. 2012).

20) Jméno hnutí obsahuje symbolické sdělení. Odkazuje na historickou událost, která se odehrála 9. března 1932. Tehdy rezignoval rektor dnešní Káhirské univerzity v reakci na protesty, které iniciovalo rozhodnutí o odvolání děkana Filozofické fakulty, intelektuála Tahá Husajna (viz Lesch 2011, 43).

(2005, 7), že pokud nevládní organizace chtěla být úspěšnou, musela mít „dobré“ vztahy s byrokratickým aparátem a jeho jednotlivými pracovníky.

V roce 2002 byl přijat zákon regulující činnost občanské společnosti, který dále přitvrdil v kontrole režimu nad tímto prostorem. Podle nového zákona vládní úředníci schvalovali prakticky veškeré záležitosti nutné k běžné činnosti NGOs (např. schvalování interních směrnic, personálního obsazení, rozpočtu, donorů). Ministerští úředníci měli právo kdykoliv nevládní organizaci nechat uzavřít, nahradit členy výkonné rady či přesunout finanční zdroje z jedné struktury do druhé (Lesch 2011, 37). Navíc umožňoval uvěznit pracovníky organizace, pokud by svou prací ohrozili „národní jednotu“ (Keillor 2010). Široké možnosti intervencí do činnosti nevládních institucí, striktní tresty a vágně definované prohršky pak umožnily režimu omezit či alespoň znepříjemnit činnost egyptských nevládních organizací. Zákonu padlo za oběť množství nevládních organizací a jejich představitelů (McGann 2008). Mezi jinými také Sa'ddín Ibráhím, čelný kritik režimu a představitel nevládního centra Ibn Chaldúna pro rozvojové studie, který byl v nepřítomnosti odsouzen k třem letům odnětí svobody za poškození pověsti Egypta ve svých prohlášeních a veřejných zprávách.²¹

3.2.6. „Džumlukija“²²

Odmítání politického pluralismu, manipulace průběhu voleb a rostoucí centralizace moci Mubárakova okruhu se odrazily na nespokojenosti Egyptanů. Avšak silným impulsem pro vyjádření nesouhlasu se stávající politickou scénou se stal mocenský nástup Gamala, syna Husní Mubáraka, který se postupně vypracoval (s pomocí otce) na jednu z vedoucích pozic v rámci vládní Národně-demokratické strany (NDP) (srov. Solava 2011, 1363).

Gamalova hvězda začala strmě stoupat po jeho návratu z Velké Británie v roce 2000. Rychle se integroval do vedoucích struktur NDP. Navíc s sebou přinesl mladou generaci, která se rekrutovala zejména z egyptské obchodní vrstvy (viz ocelářský magnát Ahmad 'Azz). Již v roce 2004 se podařilo prosadit zásadní obměnu ministerských pozic, ve kterých byla nahrazena stará garda mladší generací blízkou právě Gamalovi (Lesch 2011, 39). Stále viditelnější Gamalovy politické aktivity a zároveň odmítnutí jeho otce jmenovat vice-prezidenta²³ posílilo nejenom obavy, ale i odpor množství

Egyptanů, že otec chce předat vládu synovi (Hashim 2011, 113). V negativním hodnocení Gamala Mubáraka se odrazily i dopady jím propagované neoliberální politiky, jejímž projevem se stala inflace a rostoucí náklady na živobytí (Solava 2011, 1363). V tomto ohledu obava z přechodu na *džumlukiji* bezesporu hrála jistou roli v mobilizaci obyvatel proti režimu (The Strategic Survey 2011, 62).

4. Mobilizace egyptské společnosti

Faktorů, které urychlily přerod nahromaděné egyptské frustrace do otevřeného povstání, je možné identifikovat velké množství. Přesto lze vyzdvihnout několik zcela zásadních, které měly podstatný vliv na mobilizaci obyvatel proti režimu a sehrály tak roli důležitých katalyzátorů.

4.1. Technologický pokrok a „Kullná Chálid Sa'íd“

Rozvoj moderních komunikačních technologií zásadně ovlivnilo možnost otevřeně kritizovat poměry v Egyptě. Technologická inovace a její zpřístupnění širším masám lidí vytvořilo prostor, který bylo pro režim velmi nesnadné kontrolovat. Monopol režimu na zprostředkování a interpretaci informací byl narušen (srov. Hibbard a Layton 2011, 206). Navíc technologický pokrok umožnil prakticky nekontrolovatelné šíření nejenom informací, ale i audio/vizuálních záznamů. Právě fotografie či krátká videa se staly velmi silnou zbraní proti režimu, pro který bylo stále složitější čelit jednotlivým incidentům. Ilustrativní ukázkou síly tzv. chytrých telefonů a sociálních sítí se stalo zavraždění alexandrijského blogaře Chálida Sa'ída.

V červnu 2010 byl Sa'íd, který se mimo jiné angažoval v kritice korupce veřejných činitelů, napaden dvěma policisty a v postranní alexandrijské uličce brutálně zmlácen a usmrčen. Jeho mrtvé tělo vyfotografovali jeho známí a umístili na sociální síť. Oficiální zpráva o „pravé“ příčině smrti (udušení se na následky spolknutí balíčku marihuany) nebyla veřejností přijata. Naopak egyptskou veřejnost konfrontovanou se snímky ze sociálních sítí událost pobouřila. Chálid Sa'íd se stal symbolem. Bezprostřední vizuální ukáзка policejní brutality mobilizovala značné množství mladých Egyptanů, kteří se otevřeně identifikovali se Sa'idovým osudem. Na Facebooku byla vytvořena profilová stránka „Kullná Chálid Sa'íd“ („Všichni jsme Chálid Sa'íd“), která nejenom, že během půl roku získala přes milión virtuálních stoupců, ale také sehrála významnou roli v organizaci protestů a demonstrací v lednu a únoru 2011 (srov. Hibbard a Layton 2011, 206ad.; Lesch 2011, 45ad.).

21) Al Jazeera (2008): *Exiled Egyptian Activist Sentenced* (<http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2008/08/20088211650154352.html>, 13. 7. 2012).

22) Termín „džumlukija“ je kombinací dvou arabských výrazů: *džumhúrija* (republika) a *mamlaka* (království). Naráží tak na dědičnou linii vladařů, která je tradičně zakotvena v instituci království.

23) Husní Mubárak po celou dobu výkonu prezidentského úřadu na rozdíl od svých předchůdců nejmenoval vice-prezidenta, který by ho v případě nenažalé situace mohl nahra-

dit. Odmítání jmenovat vice-prezidenta bylo vysvětlováno snahou Husní Mubáraka předat moc jeho synovi. Husní Mubárak nakonec jmenoval vice-prezidenta až v průběhu demonstrací na začátku roku 2011. Stal se jím 'Umar Sulajmán.

4.2. Společenská hnutí

V posledních několika letech se v Egyptě zformovalo několik výrazných hnutí, která ve většině případů spojoval požadavek po politických a ekonomických reformách. Díky tomu, že se tato hnutí organizovala jako hnutí společenská, nemohla být omezena či potlačena jako formalizované NGOs nebo politické strany. Další výhodou bylo využívání sociálních sítí k organizaci, výměně informací a plánování dalších aktivit. Takto se postupně etablovala např. výrazná Kifája²⁴ či doposud vlivné Hnutí 6. dubna (*Harakat sitta abril*). Tato volně organizovaná hnutí bez pevně dané hierarchie se často soustředila na „citlivá“ témata policejní brutality, mučení, korupce apod. a skrze virtuální prostor tyto náměty dále diskutovala a přispívala tak ke zvýšení všeobecné povědomosti o těchto aspektech Mubárakova režimu (Lesch 2011, 45).

4.3. Muhammad al-Barádaʿj

Děni v roce 2010 poznamenalo několik událostí, které v kombinaci s výše jmenovanými faktory urychlily již započatý proces vedoucí k otevřenému povstání. Mezi těmito událostmi měl bezesporu důležitou roli návrat nositele Nobelovy ceny a bývalého šéfa Mezinárodní energetické agentury (IEA), Muhammada al-Barádaʿj, do vlasti v únoru 2010. Ještě před návratem al-Barádaʿj přednesl záměr kandidovat na egyptského prezidenta v plánovaných volbách v roce 2011. Množství mladých aktivistů se k němu záhy připojilo (srov. Lesch 2011, 45). Spojenými silami založili Národní asociaci pro změnu, která se stala platformou pro diskusi o potřebných politických reformách s cílem demokratizovat zemi. Jednalo se tak o další hnutí, které požadovalo zásadní reformy a tím i nepřímo kritizovalo stávající stav v zemi a její vedení.

4.4. Zmanipulované volby

Parlamentní volby, které proběhly na podzim 2010, „pohřbily“ poslední zbytky naděje na možnou postupnou politickou reformaci země. Po preventivních policejních zátažích na kandidáty opozice, manipulacích s volebními lístky a bráněním ve volbě nepohodlným osobám, se část opozice (Muslimské bratrstvo, al-Wafd) rozhodla bojkotovat druhé kolo voleb. Volby nakonec vyhrála vládní strana se ziskem 97 % křesel. Bezprecedentní počet křesel získaných NDP a úspěch Gamalova stranického křídla představovaly pověstnou „poslední kapku“ (Hibbard a Layton 2011, 208). Současně se ke konci roku markantně zvýšila inflační míra a tudíž i cena základních potravin (Lesch 2011,

46). Tento vývoj spojený s manipulací voleb a seznamem korupčních skandálů elity země představil zásadní kombinaci, která pouze čekala na vhodný moment k tomu, aby mohla plně explodovat. Tím impulsem se ukázal být pád Ben ʿAlího režimu v Tunisku.

5. Závěrem

Egypt v předvečer povstání je možné hodnotit jako zemi, ve které její obyvatelé ztratili víru ve stát. Jako zemi, ve které byla povolena nulová politická soutěž a ve které legální opozice hrála pouze omezenou roli. Jako zemi, jejíž ekonomický potenciál nebyl a ani nemohl být plně rozvinut, protože navzdory hospodářskému růstu během posledních let byla většina výnosů distribuována mezi úzkou skupinu obchodních oligarchů napojených na nejvyšší politické kruhy. A především jako zemi obývanou lidmi, kteří čekali na vhodný impuls, aby konečně řekli „dost“.

Egyptské povstání je nutné hodnotit jako multikauzální fenomén, přičemž platí, že není možné určit jeho hlavní příčinu. Jak bylo výše ukázáno, povstání Egyptanů proti vládnoucímu establishmentu Husního Mubáraka bylo motivováno množstvím velmi různorodých důvodů. Zjednodušeně je možné rozdělit kořeny egyptské nespokojenosti do dvou hlavních kategorií – ekonomické a politické. Nespokojenost obyvatel pramenící ze špatné ekonomické situace či z absence politických práv nepředstavovala žádnou novinku. Již delší dobu se vedení země se střídavě potýkalo s ekonomickými i politickými požadavky obyvatel, na které reagovalo ovšem pouze „kosmetickými“ politickými kroky. Na počátku roku 2011 a to na pozadí událostí v Tunisku se však poprvé efektivně propojily oba hlavní prameny nespokojenosti a frustrace Egyptanů a tím i jejich stoupenců do jednoho tábora. Přestože na začátku demonstrací vyšli lidé do ulic s rozličnými požadavky, během dalších dnů se jejich hlasy spojily do jednotného a velmi jasného provolání: *aš-šaʿb juríd isqât an-nizám* – lid požaduje svržení režimu.

Použité zdroje

Literatura

ABDELHAMID, Hatem Touman (nedatováno): *Gated Communities: Physical Construction or Social Destruction* (<http://aesop2005.scix.net/data/papers/att/177.fullTextPrint.pdf>, 13. 7. 2012).

BUSH, Ray (2007): Politics, Power and Poverty. Twenty Years of Agricultural Reform and Market Liberalisation in Egypt. *Third World Quarterly*, roč. 28, č. 8, s. 1599–1615.

COLLET, Michel (nedatováno): *Manshiet Nasser. The Secret Shame of Cairo's Mega Slum* (<http://www.environmentalgraffiti.com/news-nanshiet-nasser-cairos-slum-city>, 17. 7. 2012).

HASHIM, Ahmed (2011): The Egyptian Military, Part Two. From Mubarak Onward. *Middle East Policy*, roč. 18, č. 4, s. 106–128.

HIBBARD, Scott a LAYTON, Azza Salama (2010): The Origins and Future of Egypt's Revolt. *Journal of Islamic Law and Culture*, roč. 12, č. 3, s. 197–214.

HUSSEIN, Amira Abdel Fattah (2008): *Press Freedom in Egypt*. M. A. Thesis at the American University in Cairo (<http://www.anhri.net/en/reports/pressfreedom/03.shtml> 10. 7. 2012).

24) Hnutí Kifája („Dost“) bylo založeno intelektuály a politickými aktivisty v roce 2004. Soustředilo se zejména na diskusi o korupci, výjimečném stavu či dynastickém předání moci. Postupně získalo množství příznivců napříč politickým spektrem. Jeho vliv kulminoval během parlamentních a prezidentských voleb v roce 2005. Pak ovšem vnitřní ne-shody a napětí oslabilo efektivitu hnutí v setrvání v dalších protestech.

KANDEEL, Amal A. (2011): Egypt at a Crossroads. *Middle East Policy*, roč. 18, č. 2, s. 37–45.

KEILLOR, Doug (2010): *Human Rights Council Universal Periodic Review Prompts Egypt to Promise NGO Reform* (<http://hrbrief.org/2010/03/human-rights-council-universal-periodic-review-prompts-egypt-to-promise-ngo-reform/>, 14. 7. 2012).

KORANY, Bahgat (2006): Egypt's Overdue Reform. A Prototype of the Middle East Come? *Mediterranean Politics*, roč. 11, č. 1, s. 83–89.

LESCH, Ann M. (2011): Egypt's Spring: Causes of the Revolution. *Middle East Policy*, roč. 18, č. 3, s. 35–48.

McGANN, James G. (2008): Pushback against NGOs in Egypt. *The International Journal of Not-for-Profit Law*, roč. 10, č. 4.

ROUDI-FAHIMI, Farzaneh, EL FEKI, Shereen a TSAI, Tyjen (2011): *Youth Revolt in Egypt, a Country at the Turning Point* (<http://www.prb.org/Articles/2011/youth-egypt-revolt.aspx>, 9. 7. 2012).

SALAMA A SALAMA (2007): Gated Communities. *Al-Ahram Weekly Online* (<http://weekly.ahram.org.eg/2007/857/op4.htm>, 16. 7. 2012).

SOLAVA, Ibrahim (2011): A Tale of Two Egypts: Contrasting State-Reported Macro-Trends with Micro-Voices of the Poor. *Third World Quarterly*, roč. 32, č. 7, s. 1347–1368.

STANFORD, David (2008): Egypt Faces New Media Censorship. *Al Jazeera* (<http://www.aljazeera.com/fo-cus/2008/08/20088791952617974.html>, 14. 7. 2012).

The Strategic Survey (2011): *The Arab Awakening*. London: The International Institute for Strategic Studies, s. 43–94.

WRIGHT, Jonathan (2008): Cairo's Gated Compounds Show Rich-Poor Gulf (<http://www.reuters.com/article/2008/07/03/us-egypt-suburbs-idUSL2929352120080703>, 17. 7. 2012).

YOUSRY, Ahmed M. (nedatováno): *The Privatization of Urban Development in Cairo: Lessons Learned from the Development Experience of Al Rehab Gated Community* (<http://i3.makcdn.com/wp-content/blogs.dir/231013/files/2012/03/privatization-of-urban-development-ahmed-yousry.pdf>, 16. 7. 2012).

Internetové zdroje

Al Jazeera (2008): *Exiled Egyptian Activist Sentenced* (<http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2008/08/20088211650154352.html>, 13. 7. 2012).

Al Jazeera (2011): *Egypt Court Acquits Three Mubarak Ministers*, (<http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/07/20117511239347361.html>, 17. 7. 2012).

AL-MASRY AL-YOUM (2012): *Court Adjourns Trial of Former Housing Minister and Businessman* (<http://www.egyptindependent.com/news/court-adjourns-trial-former-housing-minister-and-businessman>, 17. 7. 2012).

EHDR – Egypt Human Development Report (2010): (http://hdr.undp.org/en/reports/national/arabstates/egypt/Egypt_2010_en.pdf, 17. 7. 2012).

Freedom House (2009): *Freedom of the Press 2008 – Egypt* (http://expression.freedomhouse.org/reports/freedom_of_the_press/2008/egypt, 17. 7. 2012).

Human Rights Watch (2005): *Egypt: Margins of Repression. State Limits on Nongovernmental Organization Activism* (<http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/egypt0705.pdf>, 14. 7. 2012).

Structural Adjustment Programmes (SAPs): <http://www.who.int/trade/glossary/storyo84/en/index.html>, 16. 7. 2012.

Trading Economics, <http://www.tradingeconomics.com>, 17. 7. 2012.

Summary

The study "Origins of the Egyptian Uprising" clearly demonstrates that there was no single cause of the 2011 popular uprising. It identifies several sources that fed the discontent of the Egyptian population. These are classified into two main categories – economic and po-

litical origins – both playing a significant role in bringing people into the streets. The high rates of unemployment among educated youth, increasing rates of inflation and poverty belonged to the main rationales identified in the economic causes of the uprising. As shown in the study, the government proved a tendency to neglect these structural economic problems and rather resorted to "cosmetic" adjustments, often in favor of the Egyptian business elite closely tied to the regime. Moreover, the close cooperation of the regime and the business tycoons was cemented by corruption. The gravity of corruption illustrates the fact that business tycoons become ministers in the respective fields of their business. Along with the requirements to change the economic policy, the demand to change the political status quo was also raised. The lack of democracy and freedom was rather a source of discontent for the Egyptian middle and upper urban class. During the last decade, there was an increase in public pressure on suspending the emergency law which was perceived as one of the regime's important tools to suppress political activists. Moreover, the plans for the dynastic power transition (from father to son), that emerged in the last couple of years, raised concerns about the future of the country.

All these developments, which were underlined by continuous slump of the living standards of the majority of Egyptians vis-à-vis the rich privileged elite, led over the past decade to a significant increase of particular expressions of discontent with the Egyptian government's performance. In this respect, the last decade of Mubarak's reign appears as decisive. It witnessed an increased activity of various social movements that openly voiced disagreement with the political, economic and social status quo. Among these groups were, for instance, the labor movement calling for a social justice and better work conditions; or people of all-political-spectrums encompassing Kefaya's demands for political liberalization. Although particular movements posed a challenge to the regime, they did not mount enough gravity to vitally jeopardize the regime.

The tipping point came later, at the beginning of 2011. It was the first time both motivations of discontent – economic and political – united Egyptians to openly express their discontent with the regime. It is noteworthy to mention that several important events played the role of catalyst to the 2011 uprising. Among these events were, for instance, the comeback of el-Baradei, the publicized police brutality in the case of Khaled Said, blatantly manipulated elections on the eve of the uprising in autumn 2010 and, last, but not least importantly, the successful fall of Ben Ali's regime in Tunisia.

Zbyněk Tarant

Analýza sociálních a politických příčin nepokojů v Bahrajnu na jaře roku 2011¹

Abstract

This article attempts to explain causes and events that led to the 2011 Bahraini protests at the Pearl Roundabout. In this article, I argue that the most common explanation – i.e.: the Sunni-Shiite rivalry – has to be understood in a wider historical and geopolitical context that has been determining the actions of the regime. Where the opposition calls for domestic democratic reforms, the regime thinks in the framework of an Arab-Irani/Sunni-Shiite strife over the dominance in the Persian Gulf and treats its Shiite majority as possible "Iranian agents", even though it is unable to present any real evidence proving the alleged Iranian influence on the Bahraini opposition since the late 1990s. This article is based on secondary literature and media as well as on government statistics and reports by human rights NGOs, together with US diplomatic cables. The article briefly explains the history of Bahrain, the characteristics of the current regime, significant changes in the demography in the last ten years, caused by the policy of "political naturalization" (at-tajnis as-siyyasi), and the sequence of events that caused the tension of the late 2000s, which developed into the political and social eruption of 2011.

1) Tato studie je dílčím výsledkem projektu Studentské grantové soutěže Západočeské univerzity v Plzni SGS-2012-030

Key words: Bahrain, the Arab Spring, Sunnis, Shiites, Iran, Saudi Arabia, Persian Gulf, 2011, at-tajnis as-siyyasi, Pearl Roundabout

1. Úvod

Rozlohou nepatrný, kosmopolitní ostrovní stát Bahrajn zažil na jaře roku 2011 největší protesty ve své novodobé historii. Ačkoliv byly tyto protesty částečně inspirovány událostmi Arabského jara v Tunisku a Egyptě, jejich kořeny sahají hluboko do dějin Bahrajnu. Základní příčina se možná zdá být zřejmá na první pohled: Bahrajn se nachází na hranicích sunnitského a ší'itského světa. Ačkoliv většina obyvatelstva Bahrajnu je ší'itská, vládnoucí rodina je sunnitská. Zatímco kulturně je většina populace Bahrajnu spíše blíže ší'itskému světu, politicky je Bahrajn vládnoucím klanem al-Chalífa směřován výrazně do světa sunnitského. Jakkoliv je ale v kontextu Bahrajnu sunnitsko-ší'itská rivalita často zmiňována a jakkoliv je režimem samotným využívána k ospravedlnění represivních kroků, ve skutečnosti je pouze jedním z dílčích faktorů. Nejde totiž jen o pouhou existenci této rivality, ale především o způsob, jakým determinuje některé kroky bahrajnského establishmentu, které v důsledku vedou k nárůstu celospolečenského sociálního a politického napětí. Cílem tohoto článku je tedy poukázat na hlubší – náboženské, sociální, politické a ekonomické – příčiny nespokojenosti bahrajnského obyvatelstva, kvůli nimž se občané Bahrajnu, sunnitě i ší'ité, vydali v únoru roku 2011 do ulic ve statisíkových shromážděních. Tento článek si tudíž neklade za cíl rozbor samotných událostí roku 2011: zajímá se spíše o jejich příčiny a snaží se poukázat na fakt, že to, co je svými příznivci nazýváno Protestní hnutí 14. února, je pouze pokračováním a vyvrcholením déle trvajících trendů.

2. Historické kořeny a specifika bahrajnského politického systému

Bahrajn je tvořen soustavou 33 ostrovů v Perském zálivu, které se nachází přibližně 25 km od pobřeží dnešní Saúdské Arábie a přibližně 40 km severozápadně od Kataru. Se svou celkovou rozlohou 760 km² je vlastně jen o necelou polovinu větší než území Prahy. Formální nezávislost na Británii získala tato bývalá kolonie roku 1971. Moc v Bahrajnu zůstala v rukou rodiny al-Chalífa, která tyto ostrovy ovládá od konce 18. století, kdy je dobyla na Persii. Vyhlášení nezávislosti bylo možné teprve poté, co se v roce 1970 iránský šáh Muhammad Rezá Pahlaví definitivně vzdal územních nároků své země vůči Bahrajnu. Šajch 'Ísá bin Salmán al-Chalífa, vládnoucí od roku 1961, byl po vyhlášení nezávislosti v roce 1971 potvrzen coby panovník. V reakci na protesty levicových hnutí z 50. a 60. let měla být připravena ústava a nastolena cesta směrem ke konstituční monarchii britského typu. V prosinci roku 1972 se konaly volby do ústavodárného shromáždění. Volební právo však bylo přiznáno pouze mužům starším dvaceti let (navzdory původním příslibům ženy volit nesměly). Ústava byla schválena roku 1973 a dne 12. prosince 1973 se konaly první volby do nově ustaveného parlamentu. Volit mohli opět pouze mužští občané Bahrajnu starší dvaceti let, což v praxi znamenalo, že v Bah-

rajnu, který měl tehdy 227 000 obyvatel, mohlo volit pouze 24 883 voličů, a ani při účasti přesahující 78 % tak o výsledku nerozhodovalo více než 19 500 hlasů, tj. méně než desetina tehdejší populace. Tato desetina populace zvolila 30 poslanců s tím, že dalších 14 poslanců bylo dosazeno panovníkem a vznikl tak parlament o 44 členech. Zasedal pouze dva roky a jeho funkce byla značně omezená.²

Zatímco v parlamentní demokracii či konstituční monarchii „západního typu“ prezident či panovník předsedu vlády formálně jmenuje na základě doporučení parlamentu v souladu s rozložením sil vzešlých z voleb, v Bahrajnu je premiér dodnes určován panovníkem, jenž má jedinou rozhodovací pravomoc v této věci a nemusí k výsledkům voleb vůbec přihlížet. Tímto premiérem sestavený kabinet pak rovněž nemusí žádat o důvěru parlament, nýbrž je opět pouze jmenován panovníkem. Možná však není ale nutno zacházet do takto podrobných procesních otázek, neboť premiér byl v novodobé historii Bahrajnu jmenován pouze jednou. Je jím Chalífa bin Salmán al-Chalífa, strýc současného panovníka. Ve funkci působí už od vyhlášení nezávislosti v roce 1971, tj. téměř 42 let. Podobným způsobem je omezena i zákonodárná moc již tak slabého parlamentu. Panovník může kterýkoliv zákon (i ten, který byl již dříve parlamentem zamítnut) vydat jako královský dekret s platností zákona. Takto to učinil například v roce 1975 s takzvaným *Zákonem o bezpečnosti státu*, který – ve snaze o potlačení pokračujících protestů levicové opozice a dělnických hnutí – umožňoval například vzít podezřelého do vazby až na dobu tří let bez sdělení obvinění, přičemž tato tříletá lhůta mohla být opakovaně prodlužována.³ Parlament tento zákon odmítl, a tak jej panovník vydal 25. srpna 1975 jako dekret, rozpustil parlament a pozastavil platnost ústavy z roku 1973. V roce 1974 byl navíc ustaven tzv. Státní bezpečnostní soud, proti jehož rozsudkům nebylo odvolání. Žádné další volby se již po dobu vlády 'Ísy bin Salmána al-Chalífy nekonaly a stát byl až do roku 2002 řízen pomocí královských dekretů. Selhání ústavního experimentu bylo provázeno masovými protesty a následně i masovým zatýkáním. Na potlačení opozice se tehdy podíleli i britští poradci: nejznámější z nich, Ian Henderson, již dříve nechvalně proslul svým podílem na potlačení povstání Mau Mau v Keni v 60. letech.⁴

Zásadní zlom v dějinách Bahrajnu a vůbec celého Perského zálivu přišel v souvislosti s iránskou islámskou revolucí v roce 1979. Slova Ájatolláha Chomejního o ší'itských komunitách v zahraničí jakožto hrotech pro vývoz islámské revoluce jen dále posilovala obavy bahrajnského režimu. Představitelé iránského režimu navíc znovu

2) *Union Interparlementaire: Bahrain 1973 Elections*, http://www.ipu.org/parline-e/reports/arc/BAHRAIN_1973_E.PDF, 24. 7. 2012.

3) *Crystal 2007*, 168.

4) *Human Rights Watch: U.K. Should Open Files on Bahrain Torture - Role of U.K. National Seen as Pivotal*, <http://www.hrw.org/news/2000/01/10/uk-should-open-files-bahrain-torture>, 27. 7. 2012.

obnovili teritoriální nároky na bahrajnské území, které se od roku 1970 zdály být vyřešeny.⁵ Obavy bahrajnského režimu se pak ještě více prohloubily na podzim roku 1979, kdy ve východních a na ropu bohatých provinciích Saúdské Arábie propukly nepokoje vyvolané místní početnou ší'itskou menšinou, etnicky příbuznou s bahrajnskými ší'ity.⁶ Bahrajnští ší'ité k Íránu do určité míry skutečně vzhlíželi nejen proto, že byl ší'itský, ale i proto, že situace před íránskou islámskou revolucí – totiž autoritativní režim podporovaný Velkou Británií a Spojenými státy – nepostrádala paralely s bahrajnskou situací. Írán pak současně dodnes chápe Bahrajn jako své misijní území a dodnes si ve své propagandě neodpustí jedinou příležitost k ostré kritice bahrajnského režimu.⁷

Vládnoucí rodina al-Chalífa se v minulosti snažila bahrajnskou ší'itskou populaci uklidnit jmenováním členů významných ší'itských rodů na některé z méně důležitých administrativních pozic a ministerstev. Už od 70. let se tak bylo možné v Bahrajnu setkat se ší'itským ministrem zdravotnictví, spravedlnosti, financí a zemědělství, veřejných staveb, energetiky a vodního hospodářství, dopravy a komunikací. Avšak klíčové posty jako například funkce premiéra, předsedy parlamentu, ministra obrany a ministra zahraničí jsou dodnes obsazovány výhradně sunnity. Ačkoliv ší'ité představují přibližně 60–70 % bahrajnského muslimského obyvatelstva, jsou dodnes zastoupeni pouze přibližně ve 20 % klíčových vládních, politických a vysokých úřednických postů.⁸

Vliv Íránu se na území Bahrajnu začal projevovat téměř okamžitě po událostech íránské islámské revoluce, a to prostřednictvím činnosti takzvané *Islámské fronty za osvobození Bahrajnu* (*al-Džabha al-Islámíja li at-tahrír al-Bahrajn*), která vystupovala jako domácí opoziční organizace, ačkoliv byla výrazně podporována právě z Íránu. Jak se později ukázalo, řada členů této organizace byla ve skutečnosti příslušníky íránských revolučních gard. Toto hnutí, které mělo vedle svých íránských zakladatelů jen velmi málo příznivců v místní bahrajnské ší'itské komunitě, se mělo pokusit o likvidaci čelných představitelů režimu a nastolení teokratického autoritativního režimu podle íránského vzoru. Dne 13. prosince 1981 bylo 75 členů tohoto hnutí zatčeno. O násilný puč se toto hnutí, opět s podporou Íránu, pokusilo ještě jednou roku 1987. Každé další ší'itské opoziční hnutí se od té doby musí vyrovnávat s obviněním z pokusu o puč po vzoru *Islámské fronty*. Většina bahrajnských ší'itů přitom podobné pokusy o násilný převrat odmítla a *Islámská fronta za osvobození Bahrajnu* neměla větší podporu ší'itské veřejnosti.⁹

5) Rabi a Kostiner 1999, 121.

6) Rabi a Kostiner 1999, 120.

7) Ze současné rétoriky viz například výroky o Bahrajnu na <http://www.presstv.ir/> a <http://www.alalam.ir/>, které jsou „hláskými troubami“ íránského režimu v angličtině a arabštině.

8) Crystal 2007, 167.

9) Rabi a Kostiner 1999, 121.

Vedle írácko-íránské války byl pokus o ozbrojený převrat v roce 1981 důvodem pro založení *Rady pro spolupráci zemí Zálivu* (*Gulf Cooperation Council – GCC*). Sunnitské státy Perského zálivu se v této organizaci spojily, aby vytvořily hradbu rozrůstání íránského vlivu.¹⁰ K tomu jim měly dopomáhat zbrojní kontrakty s Velkou Británií a Spojenými státy, které v bahrajnském přístavu zakotvily svou Pátou flotilu. Při příležitosti konference zemí GCC v roce 1982 byl v bahrajnské metropoli Manáma odhalen monument na nově vybudované kruhové křižovatce, tzv. Perlovém náměstí. Tento *Památník GCC* odkazoval k dávné minulosti Bahrajnu jakožto zemi lovců perel a skládal se ze šesti pilířů ve tvaru vzdušných lodních plachet, reprezentujících šest členů GCC, které podbíraly obří perlu symbolizující samotný Bahrajn. V době svého odhalení to byla nejvyšší stavba v zemi a byl to paradoxně tento monument, nacházející se na kruhovém objezdu v centru hlavního města, nedaleko nejvýznamnějších finančních center a institucí, ale i na dosah od chudinských ší'itských čtvrtí Sanábis a Džidd Hafs, který se v roce 2011 stal „bahrajnským Tahrírem“. Po revolučních událostech se pomník změnil v zapovězený symbol a byl zbořen, nicméně před rokem 2011 se běžně objevoval například i v turistických průvodcích jako místní chloub a jedna z ikon Bahrajnu. Do roku 2011 figuroval například i na půldinárové minci.

3. Boj o demokracii, boj s demokracií

Počátkem 90. let byl Bahrajn zasažen hlubokou recesí. Zásoby ropy se začaly tenčit. Okolní ropné státy omezily své zakázky vůči Bahrajnu z důvodu poklesu cen ropy na světových trzích. Saúdská a kuvajtská finanční pomoc ochabla v důsledku války v Perském zálivu. Hrubý domácí produkt klesl o téměř 2,5 %, došlo ke zvyšování nepřímých daní a nárůstu nezaměstnanosti na více než 30 %. Sociální nůžky se ještě více rozevřely, což vedlo k dalším sériím protestů.¹¹ V roce 1992 sice panovník oznámil založení poradního sboru, jehož členové měli být vybráni z čelných ekonomických, náboženských a akademických elit, ovšem tento krok nemohl požadavky veřejnosti na větší participaci ve správě věcí veřejných uspokojit. Opozice vůči režimu již v této době měla výrazné náboženskou profilaci, což ale nebylo dáno pouze vnitřními proměnami – vládě se totiž v 70. letech podařilo oslabit sekulární levicová hnutí identifikující se na základě třídní příslušnosti a vzniklé vakuum vyplnila hnutí uvažující více v etnických a sektářských kategoriích.¹²

Významnou tvář opozice v této době se stal bývalý člen rozpuštěného parlamentu ze 70. let a soudce nejvyššího náboženského soudu Abdulamir al-Džamrí. Po sérii násilných střetů se opozice obrátila k umírněnější formě protestu a snažila se svou

10) Habeeb 2012, 19.

11) Rabi a Kostiner 1999, 124.

12) Rabi a Kostiner 1999, 123.

nespokojenost vyjádřit sérií petic. Pod jednu z nich, volající po obnovení parlamentu, se jí podařilo získat více než 20 000 podpisů: a to nejen mezi ší'ity, ale i mezi sunnity a zbývajících levicovými aktivisty.¹³ Demonstrace proti narůstající míře nezaměstnanosti a korupci probíhaly po celou první polovinu 90. let a vyvrcholily v listopadu 1995 tím, co někteří pozorovatelé nazývali *bahrajnskou intifádou*.¹⁴ Protesty byly provázeny vandálistem, zapalováním odpadků, pouličními šarvátkami s policií a dokonce i bombovými útoky namířenými proti zahraničním pracovníkům.¹⁵ Režim odpověděl tvrdě – zatčením několika stovek opozičních představitelů včetně al-Džamrího, který byl původně odsouzen k 10 letům vězení a vysoké pokutě, ovšem nakonec během 24 hodin od vynesení rozsudku byl omilostněn.¹⁶ Reportáž na britském *BBC Channel Four* z roku 1999 obsahuje potají vynesené záběry desetitisícových demonstrací a hovoří o věznění a mučení žen a nezletilých.¹⁷

V roce 1999 nastoupil na trůn Hamad bin 'Isá al-Chalífa. S jeho nástupem byly zpočátku spojovány velké naděje. Nový král zrušil platnost výše zmíněného *Zákona o bezpečnosti státu* z r. 1975. Rovněž propustil politické vězně, přislíbil reformy a návrat k ústavě z roku 1973, a tedy i ke konstituční monarchii. Dne 14. února 2001 – a toto datum bude pro události roku 2011 klíčové – se konalo referendum o takzvané *Národní akční chartě*, klíčovém reformním dokumentu, který měl vést k sepsání ústavy. Dokument byl schválen 98,4 % voličů.¹⁸ Král následně oznámil vytvoření ústavy podle vzoru z roku 1973. Nově měl být ustaven parlament o dvou stejně velkých komorách: vyšší volená komora se zákonodárnou pravomocí a nižší komora s poradní funkcí jmenovaná panovníkem. Ústavními dodatky z roku 2002 byl ale tento příslib obrácen naruby. Formálně byl dvoukomorový parlament zachován, avšak zatímco je dolní komora (*Madžlis an-Nawwáb*) volená, horní komora (*Madžlis aš-Šúrá*) je jmenována panovníkem. Zákonodárnou moc přitom mají podle těchto ústavních dodatků obě komory, přičemž horní komora jmenovaná panovníkem navíc disponuje právem veta. Výsledkem je parlament, jehož jedna komora může být do určité míry výsledkem relativně svobodných voleb a mohou v ní teoreticky zasedat i opoziční a ší'itští zástupci, ovšem skutečná moc této

komory je v podstatě symbolická až poradní, neboť může být kdykoliv přehlasována komorou druhou, složenou z králových věrných.¹⁹ A zatímco do volené komory se zástupci opozice mohou dostat (za předpokladu, že se jim podaří vyhrát ve volebních okrscích důmyslně ohraničených tak, aby ty sunnitské byly menší a měly ve výsledku více zástupců – tzv. *gerrymandering*), ve druhé komoře disponující právem veta zasedají pouze lidé loajální panovníkovi a zástupci opozice (nejen té ší'itské) tak mohou být efektivně obcházeni. A kdyby i tento mechanismus kontroly selhal, má panovník vždy možnost vydat jakýkoliv zákon jako královský dekret. Opoziční strany v čele s největší ší'itskou stranou *al-Wifáq* v reakci na tyto dodatky vyzvaly k bojkotu voleb v roce 2002, byť uvnitř samotné opozice zaznívaly i názory, že by ústava samotná měla být akceptována coby základ pro další politický vývoj. Zveřejněná diplomatická depeše z ambasády Spojených států z roku 2004 se o výzvách k bojkotu ústavy vyjadřuje velmi negativně a argumentuje tím, že volby z roku 2002, které *al-Wifáq* a další opoziční hnutí prohlásily za referendum o ústavě, přilákaly 53 % voličů, což je prý podle autora depeše „*vítězství pro krále a ústavu podle všech demokratických měřítek*“.²⁰

V roce 2004 se čtyři opoziční organizace (ší'itský *Al-Wifáq*, arabsko-socialistická *Společnost národně-demokratické akce*, nacionalistické *Vlastenecké shromáždění* a ší'itsko-islamistický *Amal*, přímý nástupce *Islámské fronty za osvobození Bahrajnu*) pokusily o zvrácení všech těchto ústavních dodatků, ovšem nejvyšší soud dal za pravdu panovníkovi a ve svém rozhodnutí konstatoval, že „*navrhovat změny v ústavě smí pouze král a parlament*“.²¹ Soud se tímto uchýlil k argumentaci kruhem – panovník nastaví nespravedlivý způsob sestavování parlamentu s tím, že námitky vůči tomuto procesu smí navrhopvat pouze panovník nebo parlament takto nespravedlivě sestavený. Opoziční skupiny začaly sbírat podpisy pod protestní petice, na což ovšem režim odpověděl zatčením 19 čelných opozičních představitelů, kteří se tak stali prvními politickými vězni od nástupu krále Hamada bin 'Isá al-Chalífy v roce 1999. Tato vlna represí pak znamenala zklamání nadějí vkládaných do reforem slibovaných novým panovníkem a vedla k sérii pouličních nepokojů na jaře roku 2005.²²

Na druhé straně si ale formálně slabý parlament dokázal v této době vybojovat určitou míru nezávislosti. Doložit to lze na konkrétních příkladech z roku 2004. Jedním z nich je kauza selhání systému bahrajnských penzijních fondů ohrožující celoživotní úspory obyvatelstva. Parlament tehdy sestavil vyšetřovací komisi, která proti vůli

13) Crystal 2007, 169.

14) Rabi a Kostiner 1999, 126.

15) Human Rights Watch: Human Rights Watch World Report 1998 – BAHRAIN, <http://www.hrw.org/legacy/worldreport/Mideast-02.htm>, 3.12.2012.

16) K rozsudku nad al-Džamrí viz: Human Rights Watch: Harsh Sentence Against al-Jamri Condemned – Bahrain Security Courts Unfair, Should Be Abolished, <http://www.hrw.org/news/1999/07/07/harsh-sentence-against-al-jamri-condemned>, 27. 7. 2012.

17) BBC – Channel 4: Channel 4 report on human rights abuses in Bahrain, <http://video.google.com/videoplay?docid=1407567243827985805>, 27. 7. 2012

18) Quilliam 2011, 83.

19) Quilliam 2011, 84

20) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (4. ledna 2004, sign.: 04MANAMA7), NDI Tackles the 2002 Constitution (<http://wikileaks.org/cable/2004/01/04MANAMA7.html>, 27. 7. 2012).

21) Quilliam 2011, 87.

22) Quilliam 2011, 87.

vlády skutečně provedla nezávislé vyšetřování a odhalila rozsáhlá pochybení ve správě těchto fondů a vnesla sérii obvinění ze zpronevěry veřejných prostředků. Komise tehdy vyzvala k interpelacím klíčových ministrů. Vláda pak musela pod tlakem výsledků vyšetřování a v obavě před dalšími politickými dopady tohoto skandálu uvolnit více než 40 milionů amerických dolarů k záchraně systému důchodového pojištění jako takového.²³ Další příklady nacházíme v diplomatické korespondenci zveřejněné v rámci Wikileaks. Ve svých komentářích z roku 2004 si zástupci americké ambasády v Manámě opakovaně „stěžují“ na to, že prosazení právních úprav klíčových pro americké zájmy v zemi již není zdaleka tak snadné jako dříve a že nejen ší'itští, ale nyní stále častěji i sunnitští poslanci jsou čím dál tím asertivnější. Například ve věci dohod o 98. dodatku k *Římské chartě* (statutu *Mezinárodního trestního tribunálu* – ICC), na jehož základě by bylo možné vyjímát americké občany z požadavku na vydávání osob ke stíhání podle Římské charty ze států, které v této věci uzavrou s USA bilaterální dohodu, si americký velvyslanec Robert Stephen Ford téměř stěžuje, že „*parlament je daleko více asertivní a dokázal již mocným ministerstvům, jako je ministerstvo financí, způsobit pořádné bolení hlavy, když se postavil proti jejich politice.*“²⁴ V jiné depeši čteme shrnutí diskuzí kolem *Zákona o zločinném spolčení* (*Conspiracy Law*), za který USA v Bahrajnu lobbovaly v rámci boje proti terorismu. Ambasáda shrnuje, jak bahrajnské straně opakovaně předávala americkou a marockou verzi tohoto zákona jako případnou inspiraci a že začlenění podobné právní normy se jeví jako problematické, zejména kvůli odporu sunnitských islamistických poslanců parlamentu, kteří se opět dokázali vládě postavit. Robert Stephen Ford pak píše, že: „*prognóza ministra o tom, že Zákon o zločinném spolčení bude v parlamentu pěkně tvrdým oříškem, je patrně správná. Někteří sunnitští islamisté v parlamentu, ale i příslušníci ší'itské sekulární opozice chovají sympatie k těm, kdož byli v loňském roce krátkodobě zadržováni pro podezření ze zločinného spolčení za účelem páchání kriminálních deliktů.*“²⁵

V jiné téměř aforistické depeši Ford píše: „*Demokracie je tvrdá řehole [...] dokonce i v Bahrajnu.*“²⁶ Ford si všímá toho, že snad vůbec poprvé v dějinách země uvažuje některý vysoký politický představitel o dobrovolné rezignaci v reakci na tvrdou kritiku

své osoby po skandálu s penzijními fondy. V téže depeši ale Ford upozorňuje, že se vláda tohoto reformního tempa začíná obávat, neboť parlament (a to dokonce i jeho horní, panovníkem jmenovaná komora) se začíná stále častěji stavět proti panovníkově linii. „*Je bahrajnská vláda Jekylllem, nebo Hydem? A který z nich vládne zrovna teď?*“ ptá se americký velvyslanec v narážce na to, co vnímá jako určitou schizofrenii bahrajnské politiky, a vedle příkladů pozitivních reforem vyjmenovává i sérii incidentů poukazujících na to, že se vláda narůstajícího sebevědomí parlamentu a emancipace opozičních hnutí zalekla a začala světu nastavovat, abychom navázali na Fordovo přirovnání, spíše tvář pana Hyde. V roce 2005 tak byla například schválena série zákonů, jimiž byla zvýšena věková hranice pro účast v politických stranách a hnutích, a které rovněž výrazně zkomplikovaly přijímání darů ze zahraničí pro nevládní organizace.²⁸

4. Populační politika „at-tadžnis as-sijásí“ a její demografické dopady

Jak může vypadat ona hydeovská tvář bahrajnského režimu, se ukázalo v září roku 2006, kdy vysoký státní úředník súdánského původu s přístupem k utajovaným skutečnostem, Dr. Saláh al-Bandar, vynesl na veřejnost informace o údajném systematickém programu radikálního sunnitského křídla režimu na zvýšení sektářského napětí a další marginalizaci ší'itské většiny. Zpráva je souborem dokladů o konkrétních vládních opatřeních, mezi něž mělo patřit zakládání nenávisných webových stránek podněcujících sektářské násilí, nasazování informátorů do ší'itských organizací, sledování ší'itských aktivistů tajnými službami, organizace protidemonstrací v období ší'itských nepokojů, objednané články do prestižních blízkovýchodních médií, zakládání virtuálních hnutí, jež by byla ve skutečnosti řízena vládou a která by publikovala zprávy systematicky vyvracející informace bojovníků za lidská práva. Součástí měla být také manipulace voleb a dokonce i program konverze ší'itů k sunnitskému islámu. Za toto vše prý měla bahrajnská vláda utratit přibližně 6 milionů amerických dolarů.²⁹ Zpráva obsahuje výčet konkrétních osob, popis jejich zapojení v údajném spiknutí a je podložena desítkami dokumentů, jako jsou např. dopisy, směnky, výpisy z účtů, stvrzenky, účty za hotel apod. Tvrzení v této zprávě však není možné ověřit a i při interpretaci předložených dokumentů

23) Crystal 2007, 170.

24) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (4. března 2004, sign.: 04MANAMA368), Bahrain and Article 98: Slow Motion (<http://wikileaks.org/cable/2004/03/04MANAMA368.html#>, 27. 7. 2012).

25) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (24. února 2004, sign.: 04MANAMA264), Conspiracy Law Possibilities – Meeting with MOJ (<http://wikileaks.org/cable/2004/02/04MANAMA264.html#>, 27. 7. 2012).

26) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (1. března 2004, sign.: 04MANAMA252), Democracy is Hard Work ... Even in Bahrain (<http://wikileaks.org/cable/2004/03/04MANAMA252.html#>, 27. 7. 2012).

27) Tamtéž.

28) Human Rights Watch: Letter to His Majesty Shaikh Hamad bin Isa Al Khalifa on the Amendments to Law 18 (1973) on Public Gatherings, <http://www.hrw.org/news/2006/06/07/letter-his-majesty-shaikh-hamad-bin-isa-al-khalifa-amendments-law-18-1973-public-gat>, 27. 7. 2012.

29) Zpráva pod názvem „Bahrajn – demokratická volba a proces vylučování“ je dostupná v arabštině (Bandar, S. (2006): al-Bahrajn: al-Chijáru'd-Dimoqrátí wa-Áliját'l-Iqsá' (http://wikileaks.org/wiki/Censored_Bahrain_Bandargate_report_2006, 27. 7. 2012). V anglickém diskurzu je zpráva běžně známa pod názvem „Bandargate report“.

je opatrnost na místě. Představitelé opozice o pravdivosti zprávy nepochybuji. Jak jeden z nich prohlásil: „*I kdyby ty podepsané šeky ukazovaly jenom to, že členové kabinetu mají obchodní zájmy v zahraničí, tak by to bylo porušením ústavy.*“³⁰ Ať už je tedy Banda-rova zpráva pravdivá či nikoliv, její zveřejnění znamenalo další z mnoha zklamání pro všechny ty, kdož s nadějí vzhlíželi k reformním příslibům.

A zatímco se bahrajnská vláda plně soustředila na svůj hon na ší'ity, v zemi narůstal i sunnitský radikalismus a celá společnost se stále více polarizovala. Ambasáda USA na jaře roku 2004 podávala pravidelnou zprávu o přítomnosti teroristických organizací v zemi a mezi nimi vedle ší'itského Hizballáhu, jehož vlajky prý „*vlají na každém protestu před americkou ambasádou*“, a domácí *Fronty za osvobození Bahrajnu*, zmiňovala i sunnitskou *al-Qá'idu*.³¹ V dalších zprávách, souhrnně informujících o stavu terorismu v zemi, se pak daleko častěji hovořilo o aktivitách sunnitských organizací a o zatčení téměř 50 osob podezřelých z napojení na *al-Qá'idu*.

Většina příznivců ší'itské opozice je sice umírněná a odmítá projevy násilí, avšak minimálně od poloviny 90. let se v ulicích Bahrajnu objevovaly malé skupinky ší'itských výtržníků vyvolávajících šarvátky s policií. Kolem roku 2004 se tyto šarvátky začaly stávat téměř folklórem a „*pravidelnými událostmi.*“³² Na druhou stranu byly takovéto násilné střety záležitostí několika desítek, maximálně stovek jedinců, zatímco mainstreamová nenásilná opozice dokázala do ulic přivést desetitisíce lidí, jak se ukázalo například v rámci do té doby největší demonstrace v Bahrajnu, kterou uspořádala ší'itská hnutí v únoru roku 2006 v reakci na teroristický útok na ší'itskou mešitu al-Askarí v iráckém městě Sámarrá. Demonstrace se tehdy zúčastnilo téměř 100 000 osob. Síla této ší'itské odpovědi opět přispěla k posílení obav z emancipace ší'itů v zemi.³³

Ší'ité samotní se ve své většině radikalizaci bránili a dodnes brání, ovšem jak píše Jill Crystal v roce 2007, tj. čtyři roky před událostmi z jara roku 2011: „*Ší'itští klerikové, jako například Šajch 'Isá Qásim, vyzývají k poklidným protestům, avšak míra frustrace narůstá.*“³⁴ V diplomatické depeši americké ambasády v Manámě z dubna roku 2008 čteme: „*Malé, leč násilné skupinky ší'itské chudiny, frustrované pokračující diskriminací a tím, co vnímají jako příliš pomalý postup reformem, se téměř každý týden střetávají s policií. Sunnit-*

ská minorita, která ovládá zemi a kontroluje většinu bezpečnostních složek, zatím reaguje zdrženlivě, ovšem jediná chyba by [za současné situace – pozn. Z. T.] stačila k nebezpečné eskalaci.“³⁵ V jiné depeši z roku 2009 hovořil americký chargé d'affaires Christopher Henzel o pouličních šarvátkách jakožto o každodenním jevu v ší'itských čtvrtích, který se prakticky stal „volnočasovou aktivitou“ některých jejich mladých obyvatel: „*Napětí mezi bahrajnskou vládnoucí sunnitskou minoritou a ší'itskou majoritou je už mnoho let na bodu varu. Značná část tohoto napětí se pak projevuje na půdě parlamentu, v místních médiích, jakož i v soukromých půtkách mezi vůdci ší'itské komunity a vládou. Projevuje se rovněž v omezených projevech pouličního násilí, které čas od času přitáhnou pozornost světových médií. [...] Důvěryhodné kontakty uvnitř ší'itské komunity nám sdělily, že pouze malá menšina podporuje tyto bandy ší'itských mladíků, kteří se po většinu víkendových večerů pouštějí do šarvátek s policií. Tyto šarvátky se odehrávají už celá léta a jsou častější za chladnějšího počasí. Postupně se pro ně ustálil nepsaný scénář, kterého se obě strany zpravidla drží: přibližně tucet mladíků začne pálit odpadky a házet kamení na pořádkovou policii, která odpovídá slzným plynem a gumovými projektily. Policie poté protestující pronásleduje, leč málokdy někoho chytí. Ve většině případů není nikdo zraněn.*“³⁶

V téže depeši si však Henzel všímá toho, že po zatčení vůdce opoziční strany *al-Haqq* Hasana Mušajm'y do „*standardního scénáře*“ v té době již „*pravidelných*“ pouličních šarvátek v ší'itských čtvrtích s vzrůstající frekvencí vstupuje nový nebezpečný fenomén: totiž útoky na asijské přistěhovalce. Strana *al-Haqq* je radikálnějším křídlem ší'itského mainstreamového hnutí *al-Wifáq*, od něhož se oddělila roku 2005. Příčinou rozkolu byla účast *al-Wifáqu* ve volbách, s čímž se radikálové kolem Mušajm'y odmítali smířit. Henzel tehdy varoval: „*Mladí příznivci Mušajm'y se minimálně ve třech případech obrátili proti jihoasijským gastarbeiterům; jeden Pákistánec byl dokonce upálen zaživa. Všechny bahrajnské politické strany tyto útoky odsoudily s jednou důležitou výjimkou hnutí al-Haqq a jeho uvězněného vůdce Hasana Mušajm'y. Jeho vyznavači nesnášejí jihoasijské migranty, neboť velké množství policistů nižších šarží se rekrutuje právě mezi Pákistánci [...] Útoky na Jihoasijce zvyšují riziko, že rozzlobení či vyděšení policisté by mohli při budoucích konfrontacích se ší'itskou mládeží reagovat přehnaně. Tyto útoky by rovněž mohly poskytnout vládě záminku ke změně dosavadních pravidel hry.*“³⁷

30) The New York Times: Report cites bid by Sunnis in Bahrain to rig elections, http://www.nytimes.com/2006/10/02/world/middleeast/02bahrain.html?pagewanted=print&_r=0, 27. 7. 2012

31) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (17. dubna 2008, sign.: 08MANAMA252), Scen setter for Secretary Rice's Visit to Bahrain (<http://wikileaks.org/cable/2008/04/08MANAMA252.html>, 27. 7. 2012).

32) Crystal 2007, 171.

33) Crystal 2007, 171.

34) Crystal 2007, 171.

35) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (17. dubna 2008, sign.: 08MANAMA252), Scen setter for Secretary Rice's Visit to Bahrain (<http://wikileaks.org/cable/2008/04/08MANAMA252.html>, 27. 7. 2012).

36) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (1. dubna 2009, sign.: 09MANAMA190), Bahrain Street Clashes: The Rules, and Breaking (<http://wikileaks.org/cable/2009/04/09MANAMA190.html#>, 27. 7. 2012).

37) Tamtéž.

Nárůst sektářského napětí a odporu vůči zahraničním státním příslušníkům na území původně kosmopolitního a tolerantního Bahrajnu je třeba zasadit do širšího kontextu, neboť se lze domnívat, že se právě zde nachází jedna z klíčových rozbušek současných událostí. Na území Bahrajnu žilo v roce 2010 něco přes 1,2 milionu obyvatel. Z tohoto počtu se drtivá většina hlásí k některé z větví islámu, zbytek v řádech jednotek procent připadá na náboženské minority (judaismus, hinduismus, křesťanství). Jablem sváru je především vzájemný poměr sunnitů a šíitů z celkového počtu muslimského obyvatelstva. Přesná čísla nejsou známa, neboť sunnitská vláda od vyhlášení nezávislosti Bahrajnu žádný census podle náboženského vyznání neprovedla.³⁸ Všechny odhady jsou tak pouze rámcové nebo odvozené pomocí vypočtených populačních křivek od jediného průzkumu tohoto typu provedeného britskou správou v roce 1941. Tehdy měl poměr šíitů k sunnitům činit 48 % ku 52 %.³⁹

Soudobé odhady nejčastěji uvádějí, že z celkového počtu muslimských obyvatel Bahrajnu se jich 65–70 % hlásí k šíitské větvi islámu a 30 % k větvi sunnitské.⁴⁰ Bahrajnská vládnoucí rodina si velmi dobře uvědomuje rizika plynoucí z této situace a podle tvrzení opozice usiluje o cílenou populační politiku s cílem získat pro sunnitské obyvatelstvo většinu.⁴¹ Na internetu, na blozích odpůrců režimu a na sociálních sítích se lze v kontextu této populační politiky setkat s označením *at-tadžnís as-sijásí*, což je možno volně přeložit jako *politická naturalizace*. Důsledky této politiky činí z výsledků místního sčítání lidu a dalších demografických statistik překvapivě napínavé čtení.

Bahrajn prožívá nebyvalou populační explozi. Od roku 1980 do roku 2002 se populace tohoto ostrovního království zdvojnásobila (z 347 000 na 700 000 obyvatel).⁴² Vysoké zastoupení cizinců, kteří mohou, zejména v malých státech Zálivu, jako je např. Katar, Spojené arabské emiráty nebo Kuvajt, tvořit většinu populace, je pro tuto oblast do určité míry typické – ropný průmysl přitahuje jak levnou pracovní sílu, tak zaměstnání nadnárodních korporací. Bahrajnská vláda však těmto cizincům, pocházejícím zejména ze sunnitských zemí, hromadně uděluje občanství ve zjednodušeném řízení: například v roce 2005 bylo občanství tímto způsobem uděleno 50 až 60 tisícům saúdskoarabských občanů, což znamenalo skokový nárůst populace o 5 % se všemi demografickými důsledky s tím spojenými. V jiném případě zase bylo občanství uděleno při-

bližně 8 000 příslušníků kmene Dawásir, který nyní žije na území Saúdské Arábie, ovšem historicky údajně pochází z Bahrajnu. Vláda pak měla v roce 2002 tyto osoby ze Saúdské Arábie hromadně svázat na hraniční přechod na Mostu krále Fahda, aby se mohly zúčastnit bahrajnských voleb.⁴³

Ještě v roce 2007 se hovořilo o tom, že Bahrajn je mezi státy Perského zálivu (tehdy spolu s Ománem) výjimečný tím, že počet cizinců nepřekračuje počet rodilých Bahrajnců.⁴⁴ To již ale neplatí, neboť v posledních letech došlo k dalšímu prudkému vzestupu. V roce 2008 měl Bahrajn již 775 000 obyvatel a v následujících dvou letech tento počet, především v důsledku imigrace, narostl o téměř další polovinu na 1 100 000 obyvatel, přičemž většinu tohoto nárůstu tvoří naturalizovaní cizinci, kteří do země přišli teprve v posledních třech letech. V roce 2010 už v zemi žilo více cizinců (666 000) než bahrajnských občanů (568 000), přičemž i nárůst počtu bahrajnských občanů dalece přesahoval přirozený přírůstek populace.⁴⁵ Většina těchto migrantů byla do země přizvána vládou ze sunnitských zemí – vedle ostatních států Zálivu zejména ze Sýrie, Jordánska, Jemenu, Pákistánu, Indie, Bangladéše či Indonésie. Každý druhý obyvatel Bahrajnu je dnes v důsledku této politiky přistěhovalcem a tento trend dále pokračuje. Jedním z projevů vysoké míry migrace, při níž mladí mužští migranti zanechávají své rodiny ve své původní vlasti, je fakt, že ve věkové kategorii 15–64 let připadají téměř dva muži na jednu ženu,⁴⁶ ačkoliv ve stabilní populaci by měl být tento poměr přibližně 1:1. Tento výkyv přitom začíná kolem roku 2006 a s prudkým nárůstem počtu obyvatel téměř přesně koreluje.⁴⁷ Nejdůležitějším důsledkem této imigrační politiky je však fakt, že nejčastěji uváděný poměr procent šíitů vůči sunnitům (70:30) již dnes nemusí vůbec platit. Když se například Justin Gengler ve své disertační práci pokusil o jeden z vůbec prvních výzkumů veřejného mínění obyvatelstva Bahrajnu, který by reflektoval i náboženské zázemí respondentů, zjistil mimo jiné, že soudě dle náhodně vybraného vzorku (při započítání statistické chyby a s možnými rozptyly danými velikostí vzorku

38) Rabi a Kostiner 1999, 121.

39) Cherif 2011

40) Rabi a Kostiner 1999, 121; Crystal 2007, 167.

41) Crisis Group Middle East Report: Bahrain's Sectarian Challenge, <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrains%20sectarian%20challenge.pdf>, 27. 7. 2012, s. 7.

42) Index mundi: Bahrain – population, <http://www.indexmundi.com/facts/bahrain/population#SP.POP.TOTL>, 27. 7. 2012.

43) Crisis Group Middle East Report: Bahrain's Sectarian Challenge, <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrains%20sectarian%20challenge.pdf>, 27. 7. 2012, s. 8.

44) Crystal 2007, 167.

45) Census 2010 – General tables, http://www.census2010.gov.bh/results_en.php, 27. 7. 2012.

46) Tamtéž.

47) Index mundi: Bahrain – population, <http://www.indexmundi.com/facts/bahrain/population#SP.POP.TOTL>, 27. 7. 2012.

500 respondentů) by sunnitě museli tvořit přibližně mezi 37 až 47 % a ší'ité mezi 52 až 62 % celkové muslimské populace.⁴⁸

5. Rozevírání sociálních nůžek

Výrazná imigrace sice může pomáhat sunnitům vyrovnat poměr sil, avšak současně činí z Bahrajnu jednu ze zemí s nejvyšší hustotou obyvatelstva na kilometr čtvereční (1660 obyvatel na km² v roce 2011).⁴⁹ To má své důsledky nejen v oblasti bydlení, ale především pro beztak omezený trh pracovních příležitostí, kde jsou sunnitě a zahraniční pracovníci systematicky upřednostňováni.⁵⁰ Získat představu o bahrajnském trhu práce přitom není jednoduché, neboť veřejně dostupné údaje si na první pohled výrazně protirečí.

Oficiální míra nezaměstnanosti se v roce 2005 měla pohybovat kolem 15 % a mezinárodní organizace tehdy varovaly, že bez podstatných stimulů pracovního trhu by mohla do roku 2013 vzrůst až na 35 %.⁵¹ Koncem roku 2010 měla nezaměstnanost podle vládních zdrojů údajně činit přibližně 4 %, ⁵² podle vnějších pozorovatelů měla stále zůstat na úrovni přibližně 15 %.⁵³ Příčiny těchto disparit nejsou jasné, ovšem patrně budou způsobeny odlišnými metodikami, resp. odlišnými definicemi nezaměstnaného.

Podle odhadů vypracovaných samotným korunním princem Bahrajnu Salmánem bin Hamad al-Chalífou v roce 2005 se očekávalo, že do roku 2013 se bude o 40 000 volných pracovních míst ucházet až 100 000 osob. V téže studii se upozorňuje na fakt, že valnou většinu nových pracovních míst vytvořených před rokem 2005 před-

stavovaly nekvalifikované a málo placené profese, navíc určené především pro levnou pracovní sílu ze zahraničí. Přes 80 % pracovních míst vytvořených v letech 1990–2002 bylo obsazeno cizinci.⁵⁴ Studie, z níž je stále ještě cítit určitý závan dobové reformní atmosféry, byla na svou dobu „prorocká“, neboť již v roce 2005 citovala slova předsedy Světového ekonomického fóra Augusta Lopeze Clarose: „*Nakonec vám zůstane obrovské množství velmi vzdělaných mladých lidí, kteří budou velmi frustrování, neboť v ekonomice země není místo, kde by mohli uplatnit své schopnosti a rozvinout svůj potenciál.*“⁵⁵

Příslušníci ší'itské většiny sice mohou být vzdělaní, pocházejí ze střední vrstvy a mohou být připraveni tvrdě pracovat, ovšem ve veřejném sektoru a státem vlastněných podnicích, které jsou stále nejvýznamnějším zaměstnavatelem (v roce 2005 tvořil veřejný sektor přes 90 % pracovních míst⁵⁶), jsou ší'ité přesto nuceni vykonávat méně kvalifikované práce, zatímco naturalizovaní cizinci z Pákistánu a Saúdské Arábie získávají nejlepší místa, včetně postů ve státní službě. Tento trend platí pro bahrajnské obyvatelstvo obecně – zaměstnat gastarbeitery je levnější než platit státní občany. Ovšem když už dojde na zaměstnání státních občanů, mají být preferováni sunnitě.⁵⁷ Většina ší'itů pak spadá do střední a nižší třídy a obývá přelidněné, venkovské a periferní čtvrti, často proti své vůli – v důsledku vyvlastňování půdy pro průmyslové a developerské projekty.⁵⁸ Oproti tomu privilegované sunnitské rodiny sídlí ve výstavných centrech měst a pečlivě izolovaných rezidenčních čtvrtích.⁵⁹ Právě k tomuto tématu odkazovali demonstranti, kteří v únoru a březnu roku 2011 mávali jednodinárovými bankovkami: poukazovali tím na fakt, že čelní představitelé režimu získali lukrativní pozemky za symbolickou cenu jednoho bahrajnského dináru.⁶⁰

48) Gengler 2009. Autor zveřejnil některé ze svých závěrů na osobním blogu, jehož kvalita umožňuje přímou citaci. Viz Bahrainpolitisc: Facts on the Ground: A Reliable Estimate of Bahrain's Sunni-Shi'i Balance, and Evidence of Demographic Engineering, <http://bahrainipolitics.blogspot.cz/2011/04/facts-on-ground-reliable-estimate-of.html>, 27. 7. 2012.

49) The World Bank: Population density (people per sq. km of land area), <http://data.worldbank.org/indicator/EN.POP.DNST>, 3. 12. 2012.

50) Rabi a Kostiner 1999, 121.

51) Crisis Group Middle East Report: Bahrain's Sectarian Challenge, <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrain%20sectarian%20challenge.pdf>, 27. 7. 2012, s. 9.

52) Bahrain Economic Development Board: Bahrain Economic Quarterly 4/2010, <http://www.bahrainedb.com/uploadedFiles/Bahraincom/BahrainForBusiness/BEQ%20Q4%202010%20v13.pdf>, 3. 12. 2012, s. 26.

53) Al Masah capital Management Limited: MENA: The Great Job Rush - The 'unemployment' ticking time bomb and how to fix it, http://almasahcapital.com/uploads/report/pdf/report_23.pdf, 6. 12. 2012, s. 7.

54) Crown Prince's Court and the Economic Development Board: Reforming Bahrain's Labour Market, <http://www.google.cz/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fbahrainonline.org%2Fattachment.php%3Fattachementid%3D11072%26d%3D1101846103&ei=WVN9UJNXkIWzBqyDglAB&usg=AFQjCNHY4xyIO1jPAGuaQcgN2KERhVZSA>, 27. 7. 2012.

55) Tamtéž.

56) Al Masah capital Management Limited: MENA: The Great Job Rush - The 'unemployment' ticking time bomb and how to fix it, http://almasahcapital.com/uploads/report/pdf/report_23.pdf, 6. 12. 2012, s. 7.

57) Crisis Group Middle East Report: Bahrain's Sectarian Challenge, <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrain%20sectarian%20challenge.pdf>, 27. 7. 2012, s. 10.

58) Rabi a Kostiner 1999, 121.

59) Rabi a Kostiner 1999, 121.

60) Cherif 2011, 117.

Zpráva organizace International Crisis Group, která prováděla terénní výzkum v ší'itských čtvrtích, hovoří velmi explicitně o výrazných sociálních rozdílech, přičemž následující popis pochází z roku 2005, tj. ještě z období před populační explozí: „Vesnice v okolí Manámy byly tvořeny zchátralými domy, často i s deseti a vícečlennými rodinami obývajícími tutéž hliněnou chatrč se třemi místnostmi. V některých případech sdílejí členové rodiny vnitřní prostory s domácími zvířecími, což jen prohlubuje žalostné podmínky a představuje jasná zdravotní rizika. Přes 40 000 rodin marně čeká na nějakou formu sociálního bydlení. Ulice zaplněné nezaměstnanými nebo podzaměstnanými⁶¹ mladými muži nejsou výjimkou. Mnozí z nich jsou přitom nadšení pro jakoukoliv práci, avšak jsou rozzlobení tím, že nemohou najít místo, které by je uživilo, případně tím, že tuto práci ztrácejí kvůli zahraničním zaměstnancům. Obtíže a frustraci dovršuje naprostá absence jakékoliv záchranné sociální sítě. Státem garantovaný systém [zdravotního a sociálního – pozn. Z. T.] pojištění neexistuje a lékařskou péči těm obyvatelům, kteří si ji nemohou dovolat, poskytuje pouze několik ubohých zdravotních středisek. Ceny bytů a nemovitostí mezitím dramaticky vzrostly a ze ší'itských vesnic se staly předměstské slumy, jejichž obyvatelé nemají šanci na únik.“⁶²

Systematické zaměstnávání sunnitských cizinců ve státním a veřejném sektoru, který zůstává největším zaměstnavatelem, je předmětem kritiky především v bezpečnostních složkách, kam je ší'itům přístup údajně zcela zapovězen. Příslušníci ší'itské většiny kvůli tomu získávají dojem, že jsou občany druhého řádu a že si vláda na jejich zvládání najímá zahraniční „žoldáky“. Tento pocit se pak projevoval i při protestech v roce 2011, při nichž zaznívala hesla jako: „Policie z Pákistánu: jak chcete mít bezpečnost?“⁶³

Ačkoliv měla být podle vlády oficiální míra nezaměstnanosti počátkem roku 2009 cca 4 %, míra nezaměstnanosti ve věkové kategorii 15–24 let dosahovala až 25 %, tj. většinu nezaměstnaných tvořili mladí lidé.⁶⁴ Statistiky trhu práce, které by rozlišovaly

mezi sunnitskou a ší'itskou pracovní silou, neexistují, ovšem s ohledem na výše uvedené skutečnosti se předpokládá, že ší'ité obecně a zejména ší'itská mládež jsou nezaměstnaností a z ní plynoucí chudobou a frustrací ohroženi více než sunnitě. Výše uvedené skupinky radikální mládeže zapalující pneumatiky a vyvolávající pravidelné potyčky s policií pocházejí právě z přelidněných ší'itských čtvrtí a vesnic jako jsou Sanábis, Džidd Hafs, Sitra, Dajh či Nuwajdrát.

Jedna z diplomatických depeší USA obsahuje výsledky průzkumu, který si zastupitelství nechalo provést mezi mladými sunnity a ší'ity. Výsledky poukazují na značný pesimismus ší'itské mládeže ve vztahu k pracovním příležitostem. Autor depeše dochází k závěru, že ačkoliv se pracovní příležitosti pro ší'itskou mládež od roku 2005 možná rozšířily, narážejí na nezáměr a absenci pracovních návyků, případně neochotu pracovat za nízkou mzdou. Předchozí diskriminace na trhu práce a nutnost konkurovat levné pracovní síle ze zahraničí vedla do jisté míry k současnému nedostatku motivace a *de facto* ke vzniku bludného kruhu sociálního vyloučení. Respondenti přiznávali, že ani oni sami by samozřejmě nezaměstnali někoho, kdo zapaluje pneumatiky v ulicích.⁶⁵ Sociální znevýhodnění ší'itské mládeže tím do určité míry ze setrvačnosti replikuje samo sebe.

Ší'ité se snaží si pocitovanou diskriminaci v přístupu k zaměstnání ve veřejné sféře do určité míry vynahrazovat podnikáním. Až 70 % všech bahrajnských živnostníků údajně tvoří ší'ité⁶⁶ a do jisté míry si právě v tomto sektoru mohou alespoň někteří vykompenzovat svůj jinak podřízený status. Výsledkem je zajímavý paradox, kdy se sice vládě daří zamezit přístupu ší'itů do bezpečnostních složek a klíčových postů veřejné správy, ovšem nad některými klíčovými segmenty průmyslu a obchodu kontrolu spíše ztrácí. Zpráva organizace *International Crisis Group* z roku 2005 tak cituje místního novináře, loajálního k opozici, který vysvětluje, že „sunnité drží politickou moc, ovšem ší'ité zase mají vliv v komerční sféře.“⁶⁷ Ší'ité pak podle téže zprávy dominují ropnému průmyslu a výrobě hliníku. Současně je ale pracovní trh nastaven tak, že se ani ší'itským podnikatelům nevyplatí zaměstnávat domácí obyvatelstvo. V roce 2010 bylo soukromými podniky zaměstnáno pouze necelých 50 000 Bahrajnců a více než 350 000 cizinců. A zatímco počet zahraničních zaměstnanců v soukromém sektoru výrazně rostl, beztak malý počet bahrajnských státních občanů zaměstnaných v soukromém sektoru

61) Termínem podzaměstnanost standardně používaným i v České republice se označuje situace, kdy uchazeči o zaměstnání musejí z důvodu přetlaku na trhu práce přijímat místa neodpovídající jejich vzdělání a schopnostem, pracovat pouze na částečný úvazek nebo za příliš nízkou mzdou.

62) Crisis Group Middle East Report: Bahrain's Sectarian Challenge, <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrain%20sectarian%20challenge.pdf>, 27. 7. 2012, s. 10.

63) Al-Džazíra: Bahrain: shouting in the dark, <http://www.youtube.com/watch?v=xaTKDMY> OBOU, 29. 7. 2012 (dokumentární film, režisér: Welsh, May Ying, 18. minuta filmu).

64) Carnegie Endowment for International Peace: Impact of the Global Crisis on Bahraini Labor, <http://carnegieendowment.org/sada/2009/07/07/impact%20of%20global%20crisis%20on%20bahraini%20labor/33z8>, 6. 12. 2012.

65) Diplomatská depeše velvyslanectví USA v Manámě (28. prosince 2009, sign.:09MANAMA737), Bahrain's Youth: Worried about Jobs, Skeptical of Political Authority and Open to America (<http://wikileaks.org/cable/2009/12/09MANAMA737.html>, 3. 12. 2012).

66) Crisis Group Middle East Report: Bahrain's Sectarian Challenge, <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrain%20sectarian%20challenge.pdf>, 27. 7. 2012, s. 10.

67) Tamtéž.

stagnoval.⁶⁸ Tento fenomén není typický jen pro Bahrajn a například v Kuvajtu a Saúdské Arábii už byla přijata opatření k posílení pozic domácího obyvatelstva na trhu práce spočívající v několikaletém moratoriu na vydávání pracovních povolení cizím státním příslušníkům, podpoře vzdělávání a daňových úlevách.⁶⁹ Například snahy o zavedení alespoň minimální formy podpory v nezaměstnanosti formou jednocentního odvodu na sociální pojištění ale zase narazily v Bahrajnu na odpor jak mezi zaměstnavateli, pro něž *de facto* znamenaly plošný nárůst daní, tak mezi ší'itskými duchovními. Ti sice připustili jejich možný sociální přínos, ovšem jakožto formu pojištění (na které islámské právo nahlíží jako na formu hazardu) je odmítli jako neislámské.⁷⁰

6. Závěr

V říjnu roku 2010 se v Bahrajnu konaly v pořadí třetí parlamentní volby. Jeden ze vzácných pohledů na tuto událost z pera západního komentátora, publikovaný na stránkách deníku *The Guardian*, o nich píše jako o volbách konaných ve stínu „*rostoucího napětí a obav z návratu k autoritářství*“.⁷¹ Volby byly provázeny zatýkáním opozičních představitelů a pokračujícími násilnými protesty v ulicích. Avšak ani *gerrymandering*, ani zatčení více než 20 opozičních vůdců a dalších přibližně 400 jejich příznivců nemohlo zabránit *al-Wifáqu* ve vítězství a zisku 18 ze 40 křesel.⁷² Ačkoliv *al-Wifáq* volby v podstatě vyhrál, musel zůstat i nadále v opozici proti silnější koalici sunnitských stran a nezávislých kandidátů.

Počátkem roku 2011, u příležitosti 10 let od referenda o Národní akční chartě z roku 2001, které je považováno za počátek reformního experimentu, se na sociálních sítích začaly objevovat výzvy k protestům přímo inspirované událostmi v Tunisku a Egyptě. 14. únor 2011 byl v těchto výzvách po vzoru Egypta nazýván „Dnem hněvu“.

68) Bahrain Economic Development Board: Bahrain Economic Quarterly 4/2010, <http://www.bahrainedb.com/uploadedFiles/Bahraincom/BahrainForBusiness/BEQ%20Q4%202010%20v13.pdf>, 3. 12. 2012, s. 25.

69) Al Masah capital Management Limited: MENA: The Great Job Rush - The 'unemployment' ticking time bomb and how to fix it, http://almasahcapital.com/uploads/report/pdf/report_23.pdf, 6. 12. 2012.

70) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (28. prosince 2009, sign.: 09MANAMA737), Bahrain's Youth: Worried about Jobs, Skeptical of Political Authority and Open to America (<http://wikileaks.org/cable/2009/12/09MANAMA737.html>, 3. 12. 2012).

71) Guardian: Bahrain's elections overshadowed by crackdown on Shia protesters, <http://www.guardian.co.uk/world/2010/oct/22/bahrain-elections-overshadowed-crackdown>, 22. 7. 2012.

72) Gulf Daily News: Independents the biggest winners, <http://www.gulf-daily-news.com/NewsDetails.aspx?storyid=290557>, 29. 7. 2012.

Požadavky předkládané protestujícími byly formulovány výrazně sociálně: zaznívala v nich témata jako korupce, svoboda projevu, nezaměstnanost či sociální rozdíly. Sunnitsko-ší'itské napětí se v nich projevovalo voláním po rovnosti a jednotě sunnitů a ší'itů. Nejvýraznějšími politickými tématy byly požadavky na odstoupení premiéra a na spravedlivější rozdělení volebních obvodů. K účasti na protestech byli zváni příslušníci obou komunit. Ještě v předvečer „Dne hněvu“ se vláda pokoušela obyvatelstvo „uplatit“ jednorázovou finanční dávkou ve výši 1000 bahrajnských dinárů (přes 50 tisíc korun českých podle aktuálního kurzu).⁷³ Ovšem tento populistický krok již na připravovaných protestních akcích nic nezměnil.

Samotný „Dne hněvu“ byl sice provázen potyčkami s policií a vyžádal si desítky zraněných na obou stranách, ovšem během samotných protestů nedošlo k žádným ztrátám na životech. První oběť nepokojů nezahynula přímo při demonstracích. K úmrtí jedenadvacetiletého mladíka jménem Alí 'Abdu'l-hádí Sálíh Džafar al-Mušajm-⁷⁴ došlo mimo hlavní vřavu a přes několikrát vyšetřování jej dodnes obestírá řada nejasností. Mušajm-⁷⁴ byl postřelen do zad z bezprostřední vzdálenosti policejní brokovnicí nedaleko svého bydliště v době, kdy se již v daném místě žádné protesty nekonaly. Nezávislá vyšetřovací komise založená panovníkem k vyšetření události jara roku 2011 později došla k závěru, že Mušajm-⁷⁴ova smrt byla důsledkem neadekvátního použití síly policejní hlídkou, jejímž jediným úkolem bylo dohlížet na klid v ulicích po rozchodu demonstrantů.⁷⁵

V reakci na Mušajm-⁷⁴ovu smrt se k protestům přidalo i největší ze ší'itských hnutí – *al-Wifáq*. Demonstranti se sešli 15. února na Perlovém náměstí, kde zahájili okupační protest. Někteří si přinesli stany a deky, odhodláni trávit na náměstí i noci. V noci ze 16. na 17. února zaútočila policie na spící demonstranty, a to nejen obušky a slzným plynem, nýbrž i brokovnicemi s ostrou municí. Terčem útoku se stali i přítomní lékaři, ženy a děti. Na místě zůstali čtyři mrtví a stovky zraněných.⁷⁶ Všichni poslanci *al-Wifáqu*

73) Bahrain News Agency: Cabinet hails BD 1000 royal donation for every Bahraini family, <http://www.bna.bh/portal/en/news/447128>, 30. 11. 2012.

74) Džafar al-Mušajm-⁷⁴ nebyl v žádném příbuzenském vztahu s Hasanem al-Mušajm-⁷⁴em, vůdcem strany al-Haqq. Jde o shodu jmen.

75) Cherif 2011, 228-229.

76) Sestřih záběrů z těchto událostí viz v: Al-Džazíra: Bahrain: shouting in the dark, <http://www.youtube.com/watch?v=xaTKDMYOB0U>, 29. 7. 2012 (dokumentární film, režisér: Welsh).

na protest ještě tentýž den složili mandáty. V následujících dnech se do ulic vydalo 100 000 – 300 000 příznivců opozice,⁷⁷ ale také přibližně 300 000 příznivců režimu.⁷⁸

V „Manámském jaru“ se do značné míry střetly touhy obyčejných občanů země po politických, společenských a hospodářských reformách s představami autoritativního režimu, přičemž obě strany na celý problém nahlíží ze zcela neslučitelných perspektiv. Protestující na Perlovém náměstí zpočátku požadovali jakousi „monarchii s lidskou tvář“ a zachování reformního kurzu a teprve později, po zklamání svých nadějí, přešli k požadavku na úplné svržení režimu. Představitelé režimu a okolních sunnitských arabských zemí se ale domnívali a domnívají, že jakákoliv demokratizace Bahrajnu by znamenala další emancipaci ší'itské většiny, kterou – v rámci boje o kontrolu nad Perským zálivem – vnímají jako „pátou kolonu“ Íránu. Výsledkem je bludný kruh: obava z možné podvrtné činnosti ší'itů vede k udržování autoritářského systému a perzekuci ší'itů, které plodí radikalizaci bahrajnských ší'itů, posílení jejich skupinové identity a nárůst opozičních aktivit ší'itů, které jsou pro převážně sunnitský režim dokladem toho, že ší'itů je třeba se obávat a bránit se vládou tvrdé ruky.

Například depeše amerického velvyslanectví v Manámě ze srpna roku 2008, publikovaná na Wikileaks,⁷⁹ přitom ono časté tvrzení bahrajnské vlády o napojení ší'itské opozice na Írán staví do poněkud nelichotivého světla: „Vždy, když se toto tvrzení objeví, žádáme bahrajnskou vládu, aby se s námi podělila o své důkazy. Dodnes [depeše pochází z roku 2008 – pozn. Z. T.] jsme žádné přesvědčivé důkazy o íránských zbraních nebo o finanční podpoře íránské vlády neviděli a to minimálně od poloviny 90. let, kdy byli zatčeni příznivci Ajatolláha Širázího [...]“⁸⁰ Tatáž depeše pak poukazuje na fakt, že bahrajnská vláda na jedné straně sice oficiálně zastává protiíránské stano-

visko a neváhá kdykoliv použít „íránskou kartu“ proti opozici, ovšem tatáž bahrajnská vláda současně udržuje s Íránem obchodní i diplomatické styky a íránské banky působí na bahrajnském území.⁸¹ V otázce vztahů ší'itské opozice k Íránu či vztahu řadových ší'itů k íránským duchovním a jejich žákům pak autor depeše připouští, že řada čelných představitelů opozice studovala v íránském Qomu, ovšem na druhé straně je to do značné míry i proto, že za vlády Saddáma Husajna byla írácká centra ší'itského duchovního života pro Bahrajnce nedostupná. Ší'itské duchovní s vazbami na íránská duchovní centra údajně následuje asi jen 30 % bahrajnských ší'itů a ideje íránské islámské revoluce a konceptu *velájat-e faqíh* prý ve skutečnosti oslovují pouze velmi malou část bahrajnské ší'itské populace.⁸² William Habeeb ve své studii o příčinách současného napětí v Bahrajnu uvažuje, že by to překvapivě mohl být spíše vývoj v Iráku, než-li vliv Íránu, který by mohl sehrát rozhodující roli v dalším směřování událostí v Bahrajnu.⁸³ Činí to v odkazu na fakt, že i v Iráku Saddáma Husajna vládla sunnitská minorita ší'itské majoritě.

Úvaha o příčinách soudobých nepokojů v Bahrajnu tak vede k paradoxnímu závěru. Nejčastěji zmiňovaná sunnitsko-ší'itská rivalita je sice významným zdrojem současných nepokojů, ovšem současně je to tentýž způsob dualistického uvažování – „sunnité vs. ší'ité“, „GCC vs. Írán“ – který způsobuje prohlubování a replikaci sociálních nerovností a politické nesvobody zasahující celé obyvatelstvo. Nahlížení sociálních problémů striktně sektářským prizmatem pak vedlo k dalšímu prohlubování polarizace bahrajnské společnosti, která se naplno projevila během nepokojů na jaře roku 2011.

Použité zdroje

Literatura

CRYSTAL, J. (2007): Eastern Arab States. In: Long, David E., Reich, Bernard a Gasiorowski, Mark: *The Government and Politics in the Middle East and North Africa*. Colorado: Westview Press.

DORAN, Michael Scott a SHAIKH, Salman (2011): Bahrain – Island of Troubles. In: Pollack, Kenneth M. a Byman, Daniel L.: *The Arab Awakening: America and the Transformation of the Middle East*. Washington: Brookings.

HABEEB, William Mark (2012): *The Middle East in Turmoil: Conflict, Revolution and Change*. Santa Barbara: Greenwood.

77) Záznam demonstrace „Pochod za mučedníky“: YouTube: *More than 600 Thousands protesters hit streets in Bahrain – Masíratu'l-wifá' li's-šuhadá'*, <http://www.youtube.com/watch?v=CqPoeLIHnjc>, 3. 12. 2012.

78) Záznam demonstrace „Za národní jednotu“: YouTube: *Mulchisu't-tadžammuci'-Wahdat'il-Watanija – Šabáb li-Adžli'l-Bahrain*, <http://www.youtube.com/watch?v=qDcIUymuPws>; <http://www.youtube.com/watch?v=SNshYDfEpME> 3. 12. 2012 (dvě části).

79) Na tutéž depeši odkazují i Doran a Shaikh (2011, 192).

80) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (5. srpna 2008, sign.: 08MANAMA528), *Bahrain's Relations with Iran* REF: A. 07 MANAMA 1045 B. 07 MANAMA 1070 C. 07 MANAMA 1016 D. MANAMA 22 E. MANAMA 220 F. MANAMA 430 G. MANAMA 442 (<http://wikileaks.org/cable/2008/08/08MANAMA528.html#>, 22. 7. 2012). Tuto depeši zveřejnil například britský deník *Guardian* 15. února 2011, tj. měsíc, před prohlášením Saúdského ambasadora: *Guardian: WikiLeaks cables show no evidence of Iran's hand in Bahrain unrest*, <http://www.guardian.co.uk/world/2011/feb/15/wikileaks-no-evidence-iran-bahrain>, 22. 7. 2012.

81) Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (5. srpna 2008, sign.: 08MANAMA528), *Bahrain's Relations with Iran* REF: A. 07 MANAMA 1045 B. 07 MANAMA 1070 C. 07 MANAMA 1016 D. MANAMA 22 E. MANAMA 220 F. MANAMA 430 G. MANAMA 442 (<http://wikileaks.org/cable/2008/08/08MANAMA528.html#>, 22. 7. 2012).

82) Tamtéž.

83) Habeeb 2012, 23.

CHERIF, Mahmoud a kol. (2011): *Report of the Bahrain Independent Commission of Inquiry* (<http://www.bici.org.bh/BICIreportEN.pdf>, 29. 11. 2012).

QUILLIAM, Neil (2011): Political Reform in Bahrain: The Turning Tide. In: Ehteshami, Anoushiravan a Wright, Steven: *Reform in the Middle East Oil Monarchies*. Reading: Ithaca press.

RABI, Uzi a KOSTINER, Joseph (1999): The Shi'is in Bahrain: Class and Religious Protest. In: Bengio, Oofra a Ben-Dor, Gabriel: *Minorities and the State in the Arab World*. Lynne Rienner Publishers, Inc.

Prameny

Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (4. ledna 2004, sign.: 04MANAMA7), *NDI Tackles the 2002 Constitution* (<http://wikileaks.org/cable/2004/01/04MANAMA7.html>, 27. 7. 2012).

Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (28. prosince 2009, sign.: 09MANAMA737), *Bahrain's Youth: Worried about Jobs, Skeptical of Political Authority and Open to America* (<http://wikileaks.org/cable/2009/12/09MANAMA737.html>, 3. 12. 2012).

Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (24. února 2004, sign.: 04MANAMA264), *Conspiracy Law Possibilities – Meeting with MOJ* (<http://wikileaks.org/cable/2004/02/04MANAMA264.html#>, 27. 7. 2012).

Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (1. března 2004, sign.: 04MANAMA252), *Democracy is Hard Work ... Even in Bahrain* (<http://wikileaks.org/cable/2004/03/04MANAMA283.html#>, 27. 7. 2012).

Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (4. března 2004, sign.: 04MANAMA368), *Bahrain and Article 98: Slow Motion* (<http://wikileaks.org/cable/2004/03/04MANAMA368.html#>, 27. 7. 2012).

Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (17. dubna 2008, sign.: 08MANAMA252), *Scenesetter for Secretary Rice's Visit to Bahrain* (<http://wikileaks.org/cable/2008/04/08MANAMA252.html>, 27. 7. 2012).

Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (5. srpna 2008, sign.: 08MANAMA528), *Bahrain's Relations with Iran REF: A. 07 MANAMA 1045 B. 07 MANAMA 1070 C. 07 MANAMA 1016 D. MANAMA 22 E. MANAMA 220 F. MANAMA 430 G. MANAMA 442* (<http://wikileaks.org/cable/2008/08/08MANAMA528.html#>, 22. 7. 2012).

Diplomatická depeše velvyslanectví USA v Manámě (1. dubna 2009, sign.: 09MANAMA190), *Bahrain Street Clashes: The Rules, and Breaking* (<http://wikileaks.org/cable/2009/04/09MANAMA190.html#>, 27. 7. 2012).

Audiovizuální díla

Al-Džázíra: *Bahrain: shouting in the dark*, <http://www.youtube.com/watch?v=xaTKDMYOB0U>, 29. 7. 2012 (dokumentární film, režisér: Welsh, May Ying, 18. minuta filmu).

BBC – Channel 4: *Channel 4 report on human rights abuses in Bahrain* (<http://video.google.com/videoplay?docid=1407567243827985805>, 27. 7. 2012).

YouTube: *More than 600 Thousands protesters hit streets in Bahrain – Masíratu'l-wifá' li'š-šuhadá'*, <http://www.youtube.com/watch?v=CqPoeLIHnjc>, 3. 12. 2012.

YouTube: *Mulchisu't-tadžammuci'-Wahdat'il-Wataníja – Šabáb li-Adžli'l-Bahrajn*, <http://www.youtube.com/watch?v=qDclUymuPws> a <http://www.youtube.com/watch?v=SNshYDfEpME> 3. 12. 2012 (dvě části).

Internetové zdroje

Al Masah capital Management Limited: *MENA: The Great Job Rush - The 'unemployment' ticking time bomb and how to fix it*, http://almasahcapital.com/uploads/report/pdf/report_23.pdf, 6. 12. 2012.

Bahrain Economic Development Board: *Bahrain Economic Quarterly 4/2010*, <http://www.bahrainedb.com/uploadedFiles/Bahraincom/BahrainForBusiness/BEQ%20Q4%202010%20v13.pdf>, 3. 12. 2012.

Bahrainpolitics: *Facts on the Ground: A Reliable Estimate of Bahrain's Sunni-Shi'i Balance, and Evidence of Demographic Engineering*, <http://bahrainipolitics.blogspot.cz/2011/04/facts-on-ground-reliable-estimate-of.html>, 27. 7. 2012.

Bahrain News Agency: *Cabinet hails BD 1000 royal donation for every Bahraini family*, <http://www.bna.bh/portal/en/news/447128>, 30. 11. 2012.

Bandar, S. (2006): *al-Bahrajn: al-Chijáru'd-Dimoqrátí wa-Álijáti'l-Iqsá'* (http://wikileaks.org/wiki/Censored_Bahrain_Bandargate_report_2006, 27. 7. 2012).

Census 2010 – General tables, http://www.census2010.gov.bh/results_en.php, 27. 7. 2012.

Carnegie Endowment for International Peace: *Impact of the Global Crisis on Bahraini Labor*, <http://carne-gieendowment.org/sada/2009/07/07/impact%2Dof%2Dglobal%2Dcrisis%2Don%2Dbahraini%2Dlabor/3328>, 6. 12. 2012.

Crisis Group Middle East Report: *Bahrain's Sectarian Challenge*, <http://www.crisisgroup.org/~media/files/middle%20east%20north%20africa/iran%20gulf/bahrain/bahrain%20sectarian%20challenge.pdf>, 27. 7. 2012.

Crown Prince's Court and the Economic Development Board: *Reforming Bahrain's Labour Market*, <http://www.google.cz/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fbahrainonline.org%2Fattachment.php%3Fattachmentid%3D11072%26d%3D1101846103&ei=WVN9UJNXkJWzBqyDglAB&usg=A-FQjCNHY4xyIO1ifPAGuaQcgN2KERhVZSA>, 27. 7. 2012.

Guardian: *WikiLeaks cables show no evidence of Iran's hand in Bahrain unrest*, <http://www.guardian.co.uk/world/2011/feb/15/wikileaks-no-evidence-iran-bahrain>, 22. 7. 2012.

Guardian: *Bahrain's elections overshadowed by crackdown on Shia protesters*, <http://www.guardian.co.uk/world/2010/oct/22/bahrain-elections-overshadowed-crackdown>, 22. 7. 2012.

Guardian: *Britain silent on, Butcher of Bahrain'*, <http://www.guardian.co.uk/politics/2002/jun/30/uk.world>, 24. 7. 2012.

Gulf Daily News: *Independents the biggest winners*, <http://www.gulf-daily-news.com/NewsDetails.aspx?s-toryid=290557>, 29. 7. 2012.

Human Rights Watch: *Harsh Sentence Against al-Jamri Condemned - Bahrain Security Courts Unfair, Should Be Abolished*, <http://www.hrw.org/news/1999/07/07/harsh-sentence-against-al-jamri-condemned>, 27. 7. 2012.

Human Rights Watch: *Letter to His Majesty Shaikh Hamad bin Isa Al Khalifa on the Amendments to Law 18 (1973) on Public Gatherings*, <http://www.hrw.org/news/2006/06/07/letter-his-majesty-shaikh-hamad-bin-isa-al-khalifa-amendments-law-18-1973-public-gat>, 27. 7. 2012.

Human Rights Watch: *U.K. Should Open Files on Bahrain Torture - Role of U.K. National Seen as Pivotal*, <http://www.hrw.org/news/2000/01/10/uk-should-open-files-bahrain-torture>, 27. 7. 2012.

Human Rights Watch: *Human Rights Watch World Report 1998 – BAHRAIN*, <http://www.hrw.org/legacy/worldreport/Mideast-02.htm>, 3. 12. 2012.

Index mundi: *Bahrain – population*, <http://www.indexmundi.com/facts/bahrain/population#SP.POP.TOTL>, 27. 7. 2012.

Memri.org: *Cartoon In Saudi Paper: Iranian Tentacles Wave Protest Banner In Bahrain*, <http://www.memri.org/gallery/en/anti-american/0/1847.htm>, 22. 7. 2012.

Memri.org: *Saudi Ambassador to Egypt Ahmad Al-Qattan: Iran Should Not Test Our Power, We Are Capable of Confronting It Militarily*, <http://www.memri.org/report/en/0/0/0/0/0/5198.htm>, 22. 7. 2012.

The New York Times: *Report cites bid by Sunnis in Bahrain to rig elections*, http://www.nytimes.com/2006/10/02/world/middleeast/02bahrain.html?pagewanted=print&_r=0, 27. 7. 2012

The World Bank: *Population density (people per sq. km of land area)*, <http://data.worldbank.org/indicator/EN.POP.DNST>, 3. 12. 2012.

Union Interparlementaire: *Bahrain 1973 Elections*, http://www.ipu.org/parline-e/reports/arc/BAHRAIN_1973_E.PDF, 24. 7. 2012

Summary

This article attempts to explain the causes of the 2011 Bahraini uprising at the Pearl Roundabout by the means of analyzing the chain of historical events as well as social and demographical statistics, reports of various domestic and foreign NGOs and leaked US Embassy cables. In the first part of this article, a brief historical overview of modern Bahrain is presented, starting with its declaration of independence in 1971 and failure of a "constitutional experiment" in 1973. Islamic revolution in Iran is seen here as one of the breaking points, from which the sectarian Sunni-Shiite strife is becoming more acute. However, contrary to popular explanation, I claim that the "Sunni-Shiite strife" in Bahrain is a self-fulfilling prophecy sui generis. Since the Islamic revolution in Iran and a series of violent incidents, committed by Iran-backed movements (Islamic front for Liberation of Bahrain, for example), the Bahraini government became so much concerned about the "Shiite threat" in its policies that it actually helped to foster tension and to introduce sectarian strife even to those areas, where it was not present before. Whereas the notion of Irani interference into Bahraini matters might be true in the early 1980s, it is becoming problematic since late 1990s. US Embassy cables from the 2000s show that, since late 1990s, the government is unable to support its claims about Shiite ties with Iran by any concrete evidence at all. While Irani moral support to Bahraini opposition is clear, there is currently no evidence of direct cooperation.

However unfounded the claims of Iran's influence on today's Bahraini Shiites might be, the government's actions against the country's Shiite majority are strongly influenced by it. Due to security concerns of the ruling Sunni minority, Shiites are prevented from equality in decision making, employment, conscription, housing etc. The opposition even accuses the government of perpetrating an organized policy of so-called "political naturalization" (at-tajnis as-siyassi) in order to reverse the Sunni-Shiite ratio and make the Sunnis a majority. Unfortunately, affairs like the infamous 2006 "Bandargate" and reports about distribution of Bahraini citizenship to certain Saudi tribes en masse only helped to support these accusations in the eyes of the opposition.

Be it caused by the tajnis or by ordinary economic immigration, typical for the other Gulf states as well, Bahrain's population has nearly doubled in the last four years. I quote the demographical statistics to show the impacts of this population explosion. I quote the US diplomacy cables from 2006-2009 to show that the American diplomats reported many times about the increasing street violence and its causes and that since 2008, they warned that the street mobs turn against foreign nationals, that the policemen (many of whom are foreign nationals) are under too much pressure and that any mistake on either side can lead to much more serious eruptions of violence. I argue that when talking about the Sunni-Shiite tensions in Bahrain, one must understand that the group identity of Bahraini Shiites contains a strong class and social aspects as well.

While the sectarian themes do resonate in the protest, the scope of themes in the 14th February protest movement is much wider. The opposition protests against gerrymandering of electoral districts and against hiring of foreign nationals for security service,

while excluding the Shiites from participation. But they also protest against widespread corruption, appalling housing conditions in the Shiite villages caused by land expropriations for development projects, etc. In the end, I come to a conclusion that the 2011 Bahraini uprising had multiple causes and that while the Sunni-Shiite strife is an important part of these events, putting too much focus on the sectarian dimension of the Bahraini protest only helps to maintain the status quo that caused the protest in the first place.

Lukáš Dirga

Fenomén bezdomovectví: Případová studie klientů organizace Naděje¹

Abstract

In this article the author contributes to a sociological perspective of the unemployment of the people without a home. He postulates that education has the strongest effect on the level of unemployment of people without a home. This relationship between unemployment of this specific social group and the education is controlled by a set of independent variables. Assumptions are focused on the influence of sex, age, marital status, family background, education and a number of children. Six hypotheses are tested using OLS regression and logistic regression. Results are compared and generalized to a population of clients of the Naděje organization, which provides help and support for homeless people. This analysis uses a data set collected by the organization. Results confirm some hypotheses and contribute to a point of view regarding unemployment of homeless people influenced by the same factors as in the majority population, but there are also several exceptions in specific populations of the Naděje organization's clients, especially in the case of education.

Keywords: Homelessness, Unemployment, Statistical Analysis, OLS regression, Logistic regression

1) Rád bych poděkoval recenzentům za jejich připomínky, které přispěly k výsledné podobě předkládaného textu.

1. Úvod

Předkládaná stať se zabývá problematikou fenoménu bezdomovectví, který se stává ve vyspělých společnostech (nejen) „Západu“ velkým sociálním problémem. Na tento jev je potřeba nahlížet v perspektivě strukturálních tlaků, protože jen těžko budeme obhajovat dobrovolnou volbu jako primární důvod výskytu bezdomovců. Někteří autoři uvádějí, že dobrovolné bezdomovectví je pojem velmi problematický, protože může sloužit jako vlastní legitimizace a odůvodnění si této nepříznivé životní situace z perspektivy samotných bezdomovců, než jako opravdový důvod bezdomoveckého života (Kosová, Omelková a Sedláček 2004, 25) - stále však není možné dobrovolné bezdomovectví zcela vyloučit a ignorovat). Je to však spíše otázkou tlaků moderní společnosti, jež vytváří takové struktury, které ve svém důsledku plodí jako nezamýšlený efekt právě výskyt bezdomovectví. I přes tento fakt je výzkum bezdomovectví v českém kontextu do určité míry poddimenzovaný, i když v současné době jsou již publikovány některé studie, které se tímto fenoménem zabývají z různých pozic, např. z perspektivy adaptace bezdomovců na urbánní prostředí (Hejnal 2011), či jako specifický způsob života daných jedinců (Holpuch 2011) nebo z pohledu historie (Vašát 2012). Tyto výzkumy dávají příslib komplexnějšímu výzkumu situace bezdomovců v České republice v následujících letech. Poddimenzovanost však tkví v metodologickém přístupu ke studiu bezdomovectví v českém kontextu. Většina výzkumů, které se již touto problematikou zabývají, využívá kvalitativní metodologický aparát. V zásadě tedy existují dva hlavní způsoby, jak získávat informace o fenoménu bezdomovectví: kvantitativní a kvalitativní. Kvantitativní výzkum nabízí možnost získat data o poměrně velkém množství jedinců (například skrze dotazníkové šetření) a na těchto datech poté testovat předpokládané příčinné souvislosti vzniku bezdomovectví. Kvalitativní výzkum naopak nabízí hlubší vhled do situace konkrétních jedinců a možnost pochopení konkrétních faktorů ovlivňujících jednotlivé bezdomovce, jejich životní trajektorie, význam, jenž danému jevu přiřkládají apod. – tedy získáme jejich vnitřní perspektivu. V současné době převládá kvalitativní přístup k výzkumu bezdomovců reprezentovaný mimo jiné výše uvedenými výzkumy. Z mého pohledu je však také zajímavý a přínosný kvantitativní směr bádání na poli reality bezdomovců v České republice (nedostatek kvantitativních výzkumů je do značné míry způsoben nedostatkem vhodných dat). Mnohé zahraniční studie se tématu bezdomovectví věnují při využití kvantitativních metod zpracování dat (Entner Wright 1998; Kemp, Mackay a Lynch 2001; Yanos, Felton a Tsemberis 2007), kdežto v České republice je sociálně-vědní kvantitativní výzkum tohoto fenoménu stále poměrně málo využívanou technikou. Pokud už nějaké takové výzkumy jsou, tak se často provádějí v rámci smíšeného designu spolu s využitím kvalitativních technik (např. Toušek 2009).

Obecné upozadění tohoto fenoménu jiným sociálním tématům může být způsobeno vztahem k historii českých zemí. Za bývalého režimu bylo bezdomovectví „zneviditelňováno“ a plně se projevovalo až po změně režimu v roce 1989 ve spojitosti

s příchodem nového společensko-politického klimatu. Ten, kdo nepracoval či se nevyšketoval v místě svého bydliště, byl za komunismu stíhán pro trestný čin příživnictví a posléze umístěn v některém z nápravných zařízení (Štěchová, Luptáková a Kopoldová 2008, 4). Bezdomovectví je problémem jednak sociální segregace a exkluze, což může negativně ovlivňovat společenskou kohezi, ale také je to častý zdroj kriminálního jednání, kdy jsou bezdomovci z důvodu jejich situačního kontextu nuceni páchat trestné činy či se uchýlovat k žebrotě. Fenomén bezdomovectví je problémem zejména na velkých městech, kdy je považován za černou kaňku na jinak perfektním profilu metropole.

Z důvodu výše nastíněné společenské významnosti tohoto tématu je tento text zaměřen právě na problematiku bezdomovectví, konkrétně na specifickou situaci nezaměstnanosti v této sociální skupině. Nezaměstnanost je obecně považována za jeden z klíčových spouštěčů či příčin vzniku bezdomovectví spolu s chudobou, zdravotním stavem (zejména psychické poruchy), narušením rodinných a sociálních vazeb, nebo různými druhy závislostí (Štěchová 2009, 2). Je tedy relevantní zajímat se o to, které faktory mají jaký vliv na dobu strávenou bez zaměstnání v případě bezdomovců. Oba uvedené fenomény (bezdomovectví a nezaměstnanost) se nyní dostávají do středu sociálních politik mnoha vyspělých států, které se snaží tyto problémy analyzovat/řešit a redukovat všech forem nezaměstnanosti (včetně nezaměstnanosti sociálně vyloučených, mezi které můžeme řadit skupinu bezdomovců) se stává politickou prioritou (Mareš 2002, 113). Nezaměstnanost je sociálním problémem číslo jedna v mnoha vyspělých státech, což je jen umocněno současnou ekonomickou krizí, která může nabývat (a také nabývá) nejen státního rozměru, ale také rozměru globálního, kdy se často hovoří o globální ekonomické krizi. Poměrně zásadní v řešení krize (v souvislosti s nezaměstnaností) je otázka schopnosti státu regulovat trh práce, kdy se právě úloha a působení státu v této oblasti ukázalo jako nedostatečné (Lisá 2010, 27). Jedním z důsledků zkušenosti s nezaměstnaností je produkce specifického subtypu nezaměstnanosti – nezaměstnanosti dlouhodobé – která výrazně snižuje možnost jedince, jenž se v ní ocitne, aby se znovu zapojil do pracovního trhu. Výzkumným cílem předkládané práce je tedy objasnit faktory, které ovlivňují nezaměstnanost v této specifické populaci bezdomovců. Teorie, jež jsou pro danou problematiku nezaměstnanosti postulovány, se zaměřují zejména na střední třídu, ale budou stejné principy, které platí pro střední třídu, platit i pro populaci bezdomovců? V této stati se autor snaží aplikovat tyto teorie na specifickou populaci bezdomovců a ukázat, zda i v tomto specifickém kontextu budou platit. Snaží se vymezit hranice platnosti těchto teorií a ukázat, za jakých okolností platí a za jakých již svou výpovědní hodnotu ztrácí.

Empirická část vychází z kvantitativní analýzy provedené při využití dat Českého datového archivu týkajících se klientů organizace Naděje² (data jsou získána za období 1993–2004), jež je jednou z největších organizací poskytující pomoc a sdružující bezdomovce v České republice. Statistická analýza je provedena ve dvou krocích. V prvním kroku je použita OLS regrese k prověření vztahu mezi dobou strávenou bez zaměstnání a hlavní vysvětlující proměnnou, kterou je v tomto případě nejvyšší ukončené vzdělání. Tento vztah je poté prověřen při kontrole vlivu ostatních vybraných nezávislých proměnných. V druhém kroku jsou výsledky zjištěné pomocí OLS regrese porovnány s výsledky plynoucími z logistické regrese, jež pracuje se stejnou sadou vysvětlujících proměnných. Cílem je rozšířit jednu analytickou metodu o poznatky z metody druhé a vykreslit tak ucelený obraz o zkoumané problematice. Pomocí statistické analýzy budou potvrzeny, či vyvráceny pracovní hypotézy vycházející z teoretického ukotvení výzkumu.

2. Kdo je to bezdomovec a z jakých příčin se jím jedinec může stát?

Z hlediska právního vymezení můžeme za bezdomovce považovat člověka, který je označen jako „osoba bez přístřeší“ či jako „osoba v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou bydlení“ (zák. č. 108/2006 Sbírky o sociálních službách). Již takovéto samotné označení způsobuje u dotyčného stigmatizaci, jež mu následně znesnadňuje plnohodnotné zapojení do společenského života. Za této situace je bezdomovec považován za společensky nepřizpůsobivého a tudíž také deviantního. Stručnou a jasně vymezenou definici přináší také Varga, jenž definuje bezdomovectví jako stav extrémní segregace, kdy jedinci, kteří jej zažívají, nemají možnost tento stav změnit (Varga 2005, 101). Evropská federace národních sdružení pracujících s bezdomovci FEANTSA vytvořila komplexní typologii bezdomovectví ETHOS (European Typology of Homelessness and Housing Exclusion), jež má za cíl přispět k lepšímu porozumění tohoto fenoménu na evropské i národní úrovni. Základem této typologie je rozlišení mezi sedmi kategoriemi bezdomovců, kterými jsou lidé bez střechy, lidé bez domova, lidé s nejistým a nevyhovujícím bydlením, lidé s nevyhovujícím bydlením a sociální izolací v legálně obývaném obydlí, lidé s nevyhovujícím bydlením (jisté užívací právo), lidé s nejistým bydlením vhodným k užívání, ale bez užívacího práva a lidé zažívající sociální izolaci v kontextu jistého a vhodného bydlení (Hradecký 2007, 9–10). Klienty organizace Naděje lze označit za osoby bez domova, jež mají místo vhodné k obývání (azylový dům), ale nemají žádné užívací právo, žádný právní nárok na jeho obývání. Pokud je tedy v následujícím

textu pracováno se zkoumanou populací bezdomovců, tak se tím rozumí právě skupina lidí bez domova (klienti organizace Naděje). Interpretace a výsledky je tedy nutné číst a nahlížet v perspektivě této skupiny, která je do značné míry odlišná od ostatních výše uvedených typů bezdomovectví. Není proto možná generalizace na celou populaci bezdomovců v České republice. Definice lidí bez domova jako specifického subtypu bezdomovectví tvoří kontury zkoumané populace.

Zásadním problémem bezdomovců je nezaměstnanost, jež je jednou z hlavních příčin výskytu tohoto fenoménu (Štěchová, Luptáková a Kopoldová 2008; Štěchová 2009). Ztráta zaměstnání a s tím se pojící ekonomická nouze (ve smyslu nedostatku finančních zdrojů) přispívá ke špatné situaci bezdomovců, potažmo znesnadňuje nalezení práce nové, což v důsledku vytváří uzavřený kruh nezaměstnanosti bezdomovců, ze které se tito jedinci jen těžko dostávají. Problematickou situaci ohledně nezaměstnanosti bezdomovců spolu-produkuje také česká legislativa, kdy může o dávky podpory v nezaměstnanosti žádat pouze jedinec, jenž za poslední tři roky odpracoval alespoň dvanáct měsíců. Právě tuto podmínku bezdomovci často nesplňují a nemají tak nárok na minimální příspěvek, který by jim mohl pomoci se z jejich nelehké situace dostat (Hradecký 2006a, 15). Úzká spojitost mezi bezdomovectvím a nezaměstnaností byla také jedním z důvodů, proč nebylo bezdomovectví za minulého režimu v kontextu Československa vidět. Do roku 1989 byla uměle udržována téměř nulová nezaměstnanost a také byl v platnosti zákon o příživnictví, což dohromady eliminovalo výskyt problematiky života jedinců bez domova. Po roce 1989 však tato státem garantovaná zaměstnanost přestala existovat a negativa spojená s bezdomovectvím se začala naplno projevovat (Hradecký 2008, 180).

V odborné literatuře je často diskutováno téma spouštěčů bezdomovectví, protože znalost těchto jednotlivých faktorů, které k výskytu tohoto jevu napomáhají, je nezbytnou součástí efektivní prevence. Nejčastěji jmenovanými faktory jsou: nezaměstnanost, nízká úroveň vzdělání, problémy v oblasti partnerských vztahů, závislost na návykových látkách či zdravotní postižení (Štěchová, Luptáková a Kopoldová 2008, 34; Štěchová 2009, 2). Debata ohledně možných příčin bezdomovectví je vedena ze dvou různých úhlů pohledu. Jednak jako důsledek vlivu strukturních tlaků, kde je primární důraz kladen na sociálně-ekonomické faktory jako sociální politika státu, nezaměstnanost, chudoba a ekonomický blahobyt dané společnosti apod. Druhý protipól této debaty tvoří perspektiva vyzdvihující zejména osobní selhání jednotlivce, kam jsou řazeny faktory jako závislosti (gamblerství, alkoholismus, narkomanie apod.), špatné vzdělání a kvalifikace, zdravotní stav apod. (Kosová, Omelková a Sedláček 2004). Předkládaná studie nemá ambice být komplexní analýzou všech možných vlivů, či faktorů způsobujících bezdomovectví. Důraz je kladen především na vztah mezi nezaměstnaností (jako faktorem strukturním) a vzděláním (jako faktorem individuálním). Celá tato debata je však rámována významným trendem, který ke vzniku bezdomovectví přispívá – tímto trendem je sociální exkluze či sociální vyloučení. Za základ sociálního vyloučení

2) Organizace Naděje je občanským sdružením registrovaným u Ministerstva vnitra České republiky od 21. 8. 1990. Ve svých zařízeních i mimo ně poskytuje Naděje lidem v nouzi pomoc duchovní, morální, sociální, zdravotní, lékařskou, hygienickou, stravovací, ubytovací, hmotnou, právní, poradenskou, osvětovou, vzdělávací, výchovnou apod.

je často považována zejména ztráta placeného zaměstnání, která je důsledkem nedostatku kvalifikace - vzdělání, (Mareš 2006, 19). Mnozí autoři uvádí jako jednu ze současných forem vyloučení právě bezdomovectví (Mareš 2000; Musil 2008). Pod pojmem vyloučení je nutné si představit mechanismus, kterým je jedinec či určitá skupina jedinců izolována od většinové společnosti. Izolace je nejvíce viditelná ve formě prostorové segregace, kdy jsou tyto skupiny vytlačovány do určitých městských oblastí. Jakou roli zde hraje nezaměstnanost? Jelikož jsou tyto jedinci chyceni v „pasti chudoby“, tak se vytváří tzv. kultura chudoby (jako ekvivalent lze použít pojem underclass), která je tvořena jedinci, kteří jsou vytlačeni z trhu práce, jsou nezaměstnaní (často dlouhodobě) a stávají se závislími na dávkách sociálního státu (Mareš 2000, 291–292). Sociální exkluze přitom může mít mnoho dimenzí, jako je ekonomická (dlouhodobá nezaměstnanost apod.), sociální (rozpad sociálních vazeb, socio-patologické jevy apod.), politická (např. nemožnost participace na politickém rozhodování), komunitní (degradované prostředí), individuální (např. fyzický, či psychický handicap), skupinová či prostorová (Mareš a Sirovátka 2008, 274–275).

Spolu se ztrátou zaměstnání jako nejdůležitějšího faktoru ovlivňujícího situaci bezdomovců, je nutné zaměřit svou pozornost i na ostatní vedlejší faktory. Tyto faktory ve většině případů nepůsobí samostatně, ale jsou ve vzájemné závislosti. V analýze není pracováno se všemi možnými faktory, které ovlivňují bezdomovectví či ztrátu zaměstnání. Toto je omezení výzkumu, které je nutné při hodnocení validity získaných výsledků brát v potaz. Vybrané faktory jsou otázkou volby autora a je pravděpodobné, že by jiný autor mohl do analýzy zahrnout „spouštěče“ jiné. Za (minimálně teoretickou) zmínku stojí faktory závislosti a zdravotního stavu. Závislost na herních automatech, alkoholu, drogách či jiných typech návykových látek se může výrazným způsobem podepsat na životní situaci jedince, kdy je jednou z extrémních variant i ztráta zaměstnání, potažmo bydlení. V podobném duchu, možná ještě více intenzivně, působí také zdravotní stav. Fyzické či psychické onemocnění je dalším z možných aspektů ztráty zaměstnání a s tím se pojící ztráty „domova“ (Štěchová, Luptáková a Kopoldová 2008, 34; Štěchová 2009, 2–3).³

Na ztrátu bydlení má, dle relevantních studií, vliv mimo jiné partnerský status, kdy je fakt, že člověk žije sám, považován za negativní ve spojitosti se situačním kontextem a životní situací daného jedince (Štěchová 2009, 3). Partnerský status, tedy

to, zda partner žije s partnerem, či bez něj, je jeden z nejčastějších subjektivních důvodů, které bezdomovci uvádějí jako příčinu jejich neutěšené situace. Ztráta partnera je hlubokým zásahem do života jedince a následně ovlivňuje jeho životní biografii, z čehož může plynout i následná ztráta zaměstnání jako vedlejší důsledek (Hradecký 2005, 12). Přítomnost partnera také pomáhá lépe zvládnout situaci bez zaměstnání, čímž se následně usnadní nalezení nové pracovní pozice. V důsledku to tedy znamená, že jedinec, jenž žije s partnerem, má větší rodinnou podporu, snáze si nalezne případně nové zaměstnání, což výrazně zkracuje dobu strávenou v nezaměstnanosti. „*Sociální opora ze strany rodiny, zejména životního partnera, patří mezi důležité faktory, které pomáhají zvládnout tuto zátěžovou situaci. Dlouhodobě nezaměstnaný člen rodiny ovlivní rodinné soužití. Protože tato situace prověřuje kvalitu rodinných vztahů, lépe ji zvládají lidé, kteří se mají o koho opřít, kteří mají možnost otevřeně o své situaci hovořit se svými blízkými, a to bez výčitek a bez planého litování*“ (Buchtová 2002, 107).

Pokud se zamyslíme nad potenciálními příčinami ztráty zaměstnání, bude na jedné z předních příček figurovat také faktor vzdělání, kdy je nízká úroveň vzdělání považována za přítěžující okolnost. Čím má jedinec vyšší vzdělání, tím je i vyšší pravděpodobnost, že bude mít lépe placenou práci, jistější pozici a snáze se mu bude hledat případná nová pracovní pozice. Zaměstnavatelé při výběru svých potenciálních zaměstnanců zohledňují kvalifikaci získanou zejména vzděláním jako jeden z rozhodujících faktorů pro přijetí či nepřijetí daného jedince do pracovního poměru (Sirovátka 1995; Mareš, Sirovátka a Vyhlídal 2003). Tímto výčtem sociálních faktorů, které mají vliv na nezaměstnanost bezdomovců, se dostáváme k první a druhé hypotéze, které budou v následné analýze potvrzeny, či vyvráceny⁴:

H₁: *Čím nižší bude mít jedinec vzdělání, tím vyšší bude jeho doba strávená bez zaměstnání.*

H₂: *Jedinec, který bude žít mimo manželský svazek, bude mít vyšší dobu strávenou bez zaměstnání, než jedinec, který žije v manželském svazku* (Je pravděpodobné, že většina bezdomovců bude žít mimo manželský svazek, ale nelze tuto perspektivu uplatnit na všechny. Z toho důvodu lze předpokládat pozitivní efekt manželského soužití u těch jedinců, kteří na něm participují).

3) *Proměnná zdravotní stav je v analýze vynechána z důvodu nevhodného pokrytí pozorování, tzn., že je v datovém souboru velmi málo pozorování, která by zahrnovala informaci o zdravotním stavu (cca 6,6 %). Zahrnutí této proměnné do analýzy by vedlo k významnému zmenšení zkoumané populace a ke ztrátě velké části pozorování. Z toho důvodu byla tato proměnná vynechána. Autor si však je vědom toho, že absence proměnné zdravotní stav může ovlivnit validitu výsledků.*

4) *Testované hypotézy vycházejí zejména z teorií formulovaných pro střední třídu (ne přímo pro bezdomovce) a z toho důvodu mohou působit jako irelevantní pro skupinu bezdomovců. Nicméně testování takovýchto hypotéz na datech týkajících se klientů organizace Naděje poslouží jako způsob potvrzení, či vyvrácení vhodnosti aplikace uváděných předpokladů na jejich životní realitu.*

Vedle sady sociálních faktorů ovlivňujících délku nezaměstnanosti bezdomovců existují také demografické proměnné, které mají na specifickou nezaměstnanost lidí bez domova vliv. Nejdůležitějšími faktory jsou gender a věk. Studie odhalily, že fenomén bezdomovectví (a s tím spojené nezaměstnanosti bezdomovců) je zejména na straně mužů, kdy je u nich mnohem vyšší riziko výskytu bezdomovectví, než u žen (Štěchová 2009, 3). Je známou věcí, že muži a ženy na pracovním trhu nezastávají stejné pozice, ale ženy jsou systematicky směřovány do horších pozic tzv. sekundárního trhu. Zde jsou méně stabilní a hůře placené pracovní pozice. Ve struktuře pracovního trhu dále fungují bariéry, které ženám brání proniknout do lépe placených zaměstnání. Myšleny jsou tím skleněný strop, který brání ženám proniknout výše (je to v podstatě neviditelná strukturální bariéra pro ženy), a skleněný výtah, který naopak pomáhá mužům získávat a udržovat si lepší pozice v porovnání se ženami (Šmídová 2009, 709).

Druhým demografickým ukazatelem, se kterým je v tomto textu pracováno, je věk. Autor vychází z předpokladu, že věk obecně zvyšuje riziko nezaměstnanosti, což se projeví ve stejném směru také v případě skupiny bezdomovců. Na pracovním trhu se pozice uvolňují stále mladším generacím, což způsobuje nedostatek pracovních míst pro jedince s vyšším věkem. V moderních západních společnostech, kam je řazena také Česká republika, je patrný efekt ageismu, což je forma ideologie stratifikující přístup ke zdrojům na základě věku. Jednou z oblastí, kde se tato věková diskriminace projevuje je právě trh práce (Hagestad a Uhlenberg 2006, 640–643). Z výše uvedených předpokladů vychází následující hypotézy:

H_3 : Doba bez zaměstnání bude v případě mužů kratší v porovnání se ženami.

H_4 : Čím je jedincův věk vyšší, tím bude u dotyčného vyšší i doba strávená bez zaměstnání.

Vliv na výskyt nezaměstnanosti mají i sociální sítě daného jedince, které se utvářejí již od jeho narození. Sociální sítě jsou v tomto případě myšleny možné zdroje podpory, které by jedinec mohl získat v jeho nelichotivé situaci. Hlavní podpora vychází z rodinného zázemí, kde je vedle partnerského stavu důležitý také počet dětí. Tyto sociální sítě mohou vytvářet jedincův sociální kapitál (konexe, vazby apod.), skrze který probíhá snazší cesta k nalezení nové práce. Sociální kapitál je tedy jednou z forem jak dosáhnout určitého cíle, který si jedinec stanoví (Coleman 1998, 101). Do tohoto kapitálu by také stálo za to zahrnout sítě tvořené přáteli, ale bohužel data o počtu přátel daného jedince nejsou v datovém souboru k dispozici. Je zde tedy předpoklad, že jedinec, který bude mít větší sociální síť (v tomto případě více dětí) bude mít i snazší cestu k nalezení pracovní pozice a tedy nižší dobu bez zaměstnání. V oblasti rodinného zázemí

hraje také významnou roli to, zda jedinec pochází z úplné či neúplné rodiny. Úplnost či neúplnost rodiny zásadním způsobem ovlivňuje vztahy uvnitř rodiny, psychickou pohodu a celkově zázemí vhodné pro rozvoj a kooperaci jejich členů. V předkládané studii je pracováno s předpokladem, že děti pocházející z neúplných rodin zažívají větší stres během dětství, který se může podepsat v mnoha oblastech jejich budoucí biografie jako je škola, mezilidské vztahy, ale v neposlední řadě také úspěch na pracovním trhu (Elišková 2008, 143). Z výše uvedeného popisu vlivu rodinného zázemí na nezaměstnanost jedince vycházejí následující hypotézy:

H_5 : Čím více bude mít dotyčný dětí, tím menší bude doba, kterou strávil v nezaměstnanosti.

H_6 : Čím větší neúplnost rodiny, tím větší bude u jedince doba bez zaměstnání.

3. Data a proměnné

Získat statistické údaje o populaci bezdomovců je velmi obtížné, protože bezdomovectví není statistickým úkazem, ale je to dynamický fenomén, který se neustále proměňuje. Dotazovat bezdomovce na ulicích je nesnadné z důvodu jejich neustálé migrace z místa na místo (viz Hradecký 2006b). Otázkou však zůstává, do jaké míry je migrace bezdomovců v českém kontextu opravdu reálný a zmapovaný fenomén. Proti tomuto názoru může stát kritická reflexe zdůrazňující nedoloženost tohoto tvrzení, jež je v praxi spíše předpokladem než pozorovaným jevem. Jednou z efektivních metod, která má však také své metodické limity, je zaznamenávání údajů u klientů organizací, které jedince bez domova sdružují a poskytují jim pomoc různého typu. Jednou z největších organizací tohoto druhu u nás je organizace Naděje, která má své ústředí v Praze a její pobočky jsou rozesety po mnoha regionech České republiky (Hradecký 2006b, 4). Dalším možným způsobem získávání kvantitativních dat o bezdomovcích jsou různá sčítání této populace v rámci například městských správních jednotek. Tato data jsou však z velké části omezena na socio-demografické ukazatele a nepřinášejí tak komplexní informace o jednotlivých aspektech bezdomovectví.

Z výše uvedeného technického důvodu jsou nejčastějším zdrojem kvantitativních informací o bezdomovcích právě tyto záznamy v klientských organizacích. V tomto textu je analyzován datový soubor týkající se klientů organizace Naděje, jenž byl zaznamenáván mezi léty 1993–2004 v ústřední pobočce v Praze. Data vznikala přepisem rozhovorů s nově přichozími i stálými členy organizace Naděje, které byly anonymně zaznamenávány do karet klientů. Daný vzorek však nelze považovat za základní populaci skupiny bezdomovců v České republice, ale jedná se o výběr klientů pražské pobočky dané organizace, kdy z celkového počtu všech přichozích byla data získána od 65,9 % z nich. Data se týkají nezaměstnanosti, rodinného a partnerského

původu jedinců či socio-demografických ukazatelů. Datový soubor zahrnuje 2110 pozorování.⁵

Závisle proměnná je v této studii nezaměstnanost klientů organizace Naděje, kterými jsou lidé bez domova. Tato proměnná je vyjádřena počtem měsíců bez zaměstnání. Za hlavní vysvětlující proměnnou bylo zvoleno vzdělání,⁶ které je kategorizováno do pěti hodnot (neukončené základní, základní, vyučen bez maturity, střední škola s maturitou, vysokoškolské). K této hlavní vysvětlující proměnné je přidán blok kontrolních nezávislých proměnných, kam je řazeno pohlaví, věk, partnerský status, počet dětí a rodinný původ. Pohlaví je dichotomická proměnná. Proměnná věk je v datovém souboru vyjádřena specifickým způsobem a to sice jako rok narození zaokrouhlený na celá čísla. To znamená, že v podstatě čím větší je hodnota u věku (vyšší rok narození), tím je jedinec mladší. Proměnná věk, respektive datum narození, byla metodou centrování upravena do vhodné podoby. Partnerský status je rozdělen do kategorií svobodný, ženatý/vdaná, rozvedený/rozvedená, vdovec/vdova. Tato proměnná byla kategorizována do těchto hodnot z důvodu vymezení existence manželského svazku či případné ztráty partnera. Počet dětí je proměnnou dosahující hodnot 0, 1, 2, 3, 4, 5 a více. Rodinný původ byl upraven z důvodu rovnoměrného pokrytí kategorií do hodnot úplná rodina, neúplná rodina, dětský domov. Zde je jasná dělící linie mezi jednotlivými kategoriemi, kdy je pracováno s úplnou rodinou, která zahrnuje oba rodiče, či neúplnou rodinou jen s jedním rodičem a v neposlední řadě byla také zahrnuta ústavní péče, kterou reprezentuje dětský domov.⁷

4. Postup a výsledky analýzy⁸

4.1. Analytická strategie

Statistická analýza datového souboru spočívala ve dvou krocích. V první fázi byla provedena OLS regrese, jež pracovala se závisle proměnnou jako s počtem měsíců bez zaměstnání. Nejdříve byl prověřen hrubý vztah mezi závisle proměnnou a hlavní vysvětlující proměnnou, kterou bylo nejvyšší ukončené vzdělání. Tento vztah byl poté ověřen při kontrole ostatních vybraných nezávislých proměnných.

5) Původní datový soubor zahrnoval 4625 pozorování, ale během analýzy byl výzkumný vzorek očištěn od nevhodných případů. Těmi jsou pozorování, která nezahrnovala dostatek informací o všech proměnných nezbytných pro provedení statistické analýzy.

6) V textu je pracováno s označením vzdělání, pod kterým se skrývá nejvyšší ukončené vzdělání.

7) Proměnné rodinný původ a počet dětí jsou v analýze používány jako ordinální proměnná z důvodu neefektivnosti rozdělení těchto hodnot do sady dummy variables.

8) Pro analýzu datového souboru byl využit software STATA 11.

Ve druhé fázi analýzy byla provedena logistická regrese, která pracovala s identickým datovým souborem i souborem proměnných jako v prvním kroku analýzy. Jediným rozdílem bylo převedení závisle proměnné do dichotomické podoby, kdy byl jako dělící hranice ustaven jeden rok bez zaměstnání. Toto kritérium bylo zvoleno z důvodu rozdělení proměnné na krátkodobou nezaměstnanost, která je často uváděna jako doba bez zaměstnání nepřesahující dvanáct měsíců, a dlouhodobou nezaměstnanost, jež nabývá rozmezí dvanácti měsíců a více. Vzhledem k podobě datového souboru i povaze vybraných závislých a nezávislých proměnných se jeví tyto analytické metody jako nejvhodnější k prověření výzkumné otázky týkající se vlivu vnějších faktorů na nezaměstnanost bezdomovců.

4.2. Výsledky

4.2.1. OLS regrese

Za užití metody OLS regrese bylo odhadnuto celkem 6 modelů, které zkoumají vliv vybraných nezávislých proměnných na nezaměstnanost specifické skupiny bezdomovců. Tyto modely jsou užity k testování pracovních hypotéz. Tabulka 1 reflektuje budování regresních OLS modelů při kontrole standardních chyb. Jako kontrast byla u proměnné vzdělání zvolena kategorie středoškolského vzdělání bez maturity z důvodu nejvyššího zastoupení pozorování v této kategorii a také z potřeby vytvořit určitou dělící hranici, která by ukázala, zda i vzdělání nad touto hranicí má vliv na jednotlivce a jeho dobu bez zaměstnání. U proměnné partnerský status byla za kontrast zvolena kategorie svobodný, která byla početně nejvíce zastoupena a dále je to hranice mezi lidmi, kteří nevstoupili do manželského stavu, a těmi, kteří zkušenost s manželstvím mají. Dále je v analýze pracováno s proměnnými rodinný původ a počet dětí jako s ordinálními proměnnými, ale byly vypracovány i modely s těmito proměnnými jako sadou dummy variables, které se však ukázaly jako nadbytečné, a proto se autor rozhodl těmito modely text nezátěžovat⁹. Nejsilnější statisticky významný vliv si napříč všemi modely udržuje proměnná vzdělání, jež je analyzována jako sada dummy variables z důvodu nelinearity odstupů jejich jednotlivých kategorií. Dále je statisticky i věcně významný efekt věku a pohlaví. Naopak jako statisticky nevýznamné se jeví rodinný původ, počet dětí a interakce vzdělání s pohlavím.

Tabulka 2 prezentuje porovnání vhodnosti jednotlivých modelů dle testových statistik, kdy zde vychází jako nejlepší model D zahrnující vzdělání jako sadu dummy variables, partnerský status jako sadu dummy variables, pohlaví a věk. Model D má v porovnání s ostatními modely nejnížší hodnotu testového kritéria BIC, což naznačuje největší vhodnost tohoto modelu. Jakékoli snížení této testové statistiky o 10 a více

9) Analýza s těmito modely je k dispozici k nahlédnutí u autora textu na vyžádání.

bodů je, dle Rafteryho, považováno za velmi silnou evidenci vhodnosti v porovnání s kontrastním modelem (Raftery 1995, 139).

Koeficienty modelu D naznačují, že člověk se vzděláním minimálně na úrovni výučního oboru má nižší počet měsíců, které stráví bez zaměstnání v porovnání s jedincem, který má vzdělání základní, či nižší. V případě partnerského stavu je patrný trend, že jedinec, který nezažil ztrátu partnera (tedy rozvod či ovdovění) má v průměru menší dobu nezaměstnanosti v porovnání s rozvedeným či ovdovělým člověkem. Co se týká pohlaví, tak je zde patrné, že ženy stráví bez zaměstnání v průměru o 7,31 měsíců déle nežli muži s jinak stejnými charakteristikami. Věk dále ovlivňuje jedince tak, že čím je jedinec starší, tím má v průměru delší dobu bez zaměstnání v porovnání s mladšími respondenty. Proměnnou věk bylo v analýze nutné pomocí metody centrování upravit do potřebné podoby. Takováto úprava posloužila k redukci nadbytečné hodnoty konstanty a převedla proměnnou do podoby, která je pro analýzu a interpretaci vhodná. Věk je tedy následně definován jako počet let. Koeficient u věku bude v analýze vyjadřovat, o kolik měsíců se sníží dlouhodobá nezaměstnanost (či pravděpodobnost dlouhodobé nezaměstnanosti) u respondenta, jenž je o rok starší, než respondent, se kterým jej porovnáváme (v ostatních charakteristikách jsou jinak respondenti totožní). Věcně tedy interpretuji koeficient věku tak, že člověk s každým dalším rokem věku bude mít v průměru o 0,63 měsíce delší dobu bez zaměstnání. Naopak jako statisticky nevýznamný se jeví počet dětí a rodinný původ.

Tabulka 1: Koeficienty OLS modelů popisujících vztah počtu měsíců bez zaměstnání v závislosti na kontrolních proměnných (standardní chyby).

Table 1: OLS model's coefficients for describing number of months of unemployment depending on a set of control variables (standard errors).

počet měsíců bez zaměstnání	A	B	C	D	E	F
<i>vzdělání jako sada dummy variables</i>						
neúplné základní	24,04*** (5,31)	24,87*** (5,29)	23,89*** (5,3)	22,24*** (5,21)	10,98n.s. (16,13)	10,07n.s. (16,19)
základní / střední škola bez maturity (kontrast)	3,06* (1,46)	3,76* (1,46)	3,41* (1,47)	3,59* (1,44)	14,56*** (5,6)	14,36* (5,61)
střední škola s maturitou	-0,85n.s. (1,99)	-1,57n.s. (1,98)	-1,91n.s. (1,99)	-2,28n.s. (1,95)	-4,65n.s. (7,19)	-4,67n.s. (7,19)
vysokoškolské	0,34n.s. (5,97)	-0,82n.s. (5,94)	-1,05n.s. (5,93)	-1,81n.s. (5,82)	19,7n.s. (21,25)	19,66n.s. (21,25)
<i>partnerský status jako sada dummy variables</i>						
svobodný/ná (kontrast)		0,2n.s. (2,09)	-0,63n.s. (2,12)	-4,89* (2,12)	-4,61* (2,13)	-4,21n.s. (2,27)
žonatý/vdaná rozvedený/rozvedená		6,68*** (1,43)	6,49*** (1,43)	-0,16n.s. (1,58)	-0,06n.s. (1,58)	0,39n.s. (1,79)
vdovec/vdova		15,09* (6,47)	13,21* (6,48)	5,55n.s. (6,41)	4,99n.s. (6,41)	5,29n.s. (6,43)
pohlaví (žena = 1)			5,73** (2,24)	7,31*** (2,21)	11,18*** (3,69)	11,19*** (3,69)
věk (datum narození)				0,63*** (0,07)	0,63*** (0,07)	0,64*** (0,07)
<i>interakce vzdělání a pohlaví</i>						
neúplné základní X pohlaví					8,52n.s. (12,44)	9,24n.s. (12,5)
Základní X pohlaví					-9,93* (4,94)	-9,79* (4,94)
středoškolské s maturitou X pohlaví					1,85n.s. (6,23)	1,87n.s. (6,24)
vysokoškolské X pohlaví					-19,49n.s. (18,34)	-19,44n.s. (18,35)
rodinný původ (ordinální; 1-3)						0,48n.s. (1,08)
počet dětí (ordinální; 1-6)						-0,35n.s. (0,72)
konstanta	15,78*** (0,93)	13,05*** (1,13)	7,13*** (2,57)	-4,21n.s. (5,21)	-8,46* (4,26)	-9,23* (4,54)

Zdroj: ČSDA "Klienti organizace Naděje 1993-2004" (N=2110). Pozn: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001; n.s. p>0,05

Tabulka 2: Testové statistiky porovnání vhodnosti jednotlivých modelů.
Table 2: Test statistics of assessment of model's suitability.

	R ²	df	F	Chi ²	BIC
<i>Modely</i>					
A: vzdělání jako sada dummy variables	0,012	4	6,20***		20382,66
B: A rozšířený o partnerský status jako sadu dummy variables	0,024	7	7,47***		20378,46
C: B rozšířený o pohlaví	0,027	8	7,38***		20379,54
D: C rozšířený o věk	0,066	9	16,38***		20302,48
E: D rozšířený o interakci vzdělání a pohlaví	0,069	13	11,94***		20325,47
F: E rozšířený o rodinný původ a počet dětí	0,069	15	10,37***		20340,33
<i>Kontrasty</i>					
B - A		3		27,16***	-4,2
C - B		1		6,58*	1,08
D - C		1		84,71***	-77,06
E - D		4		7,63n.s.	22,99
F - E		2		0,45n.s.	14,86

Zdroj: ČSDA "Klienti organizace Naděje 1993-2004" (N=2110). Pozn: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001; n.s. p>0,05

Regresní rovnice nejvhodnějšího modelu D vypadá takto:

Y (počet měsíců bez zaměstnání) = -4,21 + 22,24 * neúplné základní vzdělání + 3,59 * základní + (-2,28 * středoškolské vzdělání s maturitou) + (-1,81 * vysokoškolské vzdělání) + (-4,89 * ženatý/vdaná) + (-0,16 * rozveden/rozvedená) + 5,55 * vdovec/vdova + 7,31 * pohlaví + 0,63 * věk

Statistický model, v tomto případě regresní model, by měl vyjadřovat reálné vztahy ve zkoumané populaci, a proto si dovoluji uvést příklad, kde demonstruji, jaký počet měsíců bez zaměstnání bude mít reálně jedinec s danými charakteristikami (žena, věk – o 20 let více než kontrastní jedinec, neúplné základní vzdělání, vdaná) – v případě tohoto člověka to bude činit 33,05 měsíce bez zaměstnání.

4.2.2. Logistická regrese

Při využití metody logistické regrese bylo odhadnuto analogicky s OLS regresí také 6 modelů, které popisují vliv vybraných nezávislých proměnných na pravděpodobnost, že jedinec zakusí dlouhodobou nezaměstnanost v délce více než 12 měsíců. Tyto modely slouží ke komparaci s výsledky zjištěnými v modelech OLS regrese a ke konečnému testování pracovních hypotéz. Tabulka 3 reprezentuje budování těchto modelů logistické regrese při kontrole standardních chyb. Statisticky významný vliv si podrželo při budování modelů vzdělání a věk, které jsou statisticky i věcně významné napříč celým spektrem regresních modelů. Jako statisticky nesignifikantní se jeví rodinný původ, počet dětí, interakce vzdělání a pohlaví. Tyto koeficienty modelů logistické regrese podávají podobnou informaci jako modely OLS regrese.

Statisticky významnými se v modelu D ukazují proměnné vzdělání, užitě jako sada dummy variables, partnerský status (kategorie vdovec/vdova), pohlaví a věk. Všechny tyto proměnné mají tendenci významně ovlivňovat pravděpodobnost, že dotyčný člověk, který těmito charakteristikami disponuje, bude vystaven dlouhodobé nezaměstnanosti. Naopak jako statisticky nesignifikantní se jeví rodinný původ a počet dětí. Pokud má jedinec dokončené alespoň středoškolské vzdělání bez maturity, tak to pro něj znamená, že se mu nebude nijak výrazně zvyšovat pravděpodobnost dlouhodobé nezaměstnanosti v porovnání s těmi, kteří mají vzdělání vyšší. Pro jedince, který má naopak nedokončené základní vzdělání se zvyšuje logit dlouhodobé nezaměstnanosti o 1,83 a u jedince, který má dokončené základní vzdělání o 0,32 v porovnání s kontrastní skupinou. U kategorií středoškolské vzdělání s maturitou a vysokoškolské vzdělání žádné statisticky ani věcně významné rozdíly nejsou. V případě proměnné partnerský status je významnou zejména kategorie vdovec/vdova, kdy jedinec, kterému zemře manželský partner má vyšší logit dlouhodobé nezaměstnanosti o 1,25. U pohlaví se logit zvyšuje o 0,44 v případě, že dotazovaná je žena a v případě věku se u respondentů zvyšuje logit o 0,04 s vyšším věkem vždy o jeden rok.

Věcně koeficienty vzdělání znamenají, že jedinec, který bude mít nedokončené základní vzdělání, bude mít 6,23 krát vyšší pravděpodobnost dlouhodobé nezaměstnanosti v porovnání s tím, který má střední školu bez maturity a v případě jednotlivce s dokončeným základním vzděláním to bude 1,38 krát vyšší v porovnání s kontrastní kategorií. V případě žen je pravděpodobnost prožití dlouhodobé nezaměstnanosti 1,55krát vyšší než v případě mužů a u věku se jedinci zvyšuje pravděpodobnost dlouhodobé nezaměstnanosti s nárůstem věku o jeden rok vždy 1,04 krát. Zajímavá situace nastává u partnerského statusu, kdy ztráta manželského partnera z důvodu jeho smrti zvyšuje jedinci, který si tuto zkušenost prožil pravděpodobnost dlouhodobé nezaměstnanosti 3,5krát v porovnání se člověkem, který je svobodný a do manželského svazku nikdy nevstoupil. Reálně převáží efekt věku efekt pohlaví již při rozdílu 12 let a efekt základního vzdělání při rozdílu 8 let věku.

Tabulka 3: Koeficienty regresních modelů popisujících vztah počtu měsíců bez zaměstnání v závislosti na kontrolních proměnných (standardní chyby).
Table 3: Logistic regression model's coefficients for describing number of months of unemployment depending on a set of control variables (standard errors).

dlouhodobá nezaměstnanost	A	B	C	D	E	F
vzdělání jako sada dummy variables						
neúplné základní	1,84*** (0,38)	1,91*** (0,38)	1,86*** (0,38)	1,83*** (0,39)	1,85*** (0,44)	1,84*** (0,44)
základní / střední škola bez maturity (kontrast)	0,28* (0,11)	0,32*** (0,11)	0,3*** (0,11)	0,32*** (0,11)	0,42*** (0,12)	0,41*** (0,12)
střední škola s maturitou	0,12n.s. (0,15)	0,06n.s. (0,15)	0,04n.s. (0,15)	0,02n.s. (0,16)	0,09n.s. (0,17)	0,09n.s. (0,17)
vysokoškolské	-0,06n.s. (0,47)	-0,15n.s. (0,47)	-0,16n.s. (0,47)	-0,2n.s. (0,48)	0,01n.s. (0,49)	0,02n.s. (0,49)
partnerský status jako sada dummy variables						
svobodný/ná (kontrast)		0,33* (0,16)	0,28n.s. (0,16)	0,01n.s. (0,17)	0,03n.s. (0,17)	0,05n.s. (0,18)
ženatý/vdaná rozvedený/rozvedená		0,49*** (0,11)	0,48*** (0,11)	0,07n.s. (0,12)	0,06n.s. (0,12)	0,04n.s. (0,14)
vdovec/vdova		1,79*** (0,46)	1,69*** (0,46)	1,25** (0,47)	1,22** (0,47)	1,21* (0,47)
pohlaví (žena = 1)			0,33* (0,16)	0,44** (0,17)	1,04*** (0,27)	1,03*** (0,27)
věk (datum narození)				0,04*** (0,01)	0,04*** (0,01)	0,04*** (0,01)
interakce vzdělání a pohlaví						
neúplné základní X pohlaví					-0,48n.s. (0,98)	-0,49n.s. (0,98)
Základní X pohlaví					-0,98** (0,37)	-0,98** (0,37)
středoškolské s maturitou X pohlaví					-0,81n.s. (0,47)	-0,79n.s. (0,47)
vysokoškolské X pohlaví					(omitted)	(omitted)
rodinný původ (ordinální; 1-3)						0,03n.s. (0,09)
počet dětí (ordinální; 1-6)						0,02n.s. (0,05)
konstanta	-1,14*** (0,07)	-1,41*** (0,09)	-1,42*** (0,09)	-2,1*** (0,13)	-2,17*** (0,14)	-2,22*** (0,19)

Zdroj: ČSDA "Klienti organizace Naděje 1993-2004" (N=2110). Pozn: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001; n.s. p>0,05.
Pozn: Použitou metodou je logistická regrese.

Tabulka 4 vyjadřuje porovnání vhodnosti modelů dle testových statistik GOF, BIC a LR Chi². Jako nejvhodnější model se jeví model D, který má nejnižší statistiku BIC, která je o 54,129 bodů nižší v porovnání s kontrastním modelem C, což lze považovat za velmi silnou evidenci vhodnosti (Raftery 1995, 139). Dle statistiky GOF by však model D nejvhodnějším nebyl, avšak i tato statistika poukazuje na celkově přijatelnou vhodnost modelu D a v návaznosti na testové statistiky BIC se autor textu rozhodl s ním pracovat jako s hlavním modelem.

Tabulka 4: Testové statistiky porovnání vhodnosti jednotlivých modelů.
Table 4: Test statistics of assessment of model's suitability.

	Pseudo R ²	Chi ²	p-hodno- ta	df	BIC
Modely					
GOF					
A: vzdělání jako sada dummy variables	0,012	0	1,00	4	2466,732
B: A rozšířený o partnerský status jako sadu dummy variables	0,026	0,65	0,98	7	2456,148
C: B rozšířený o pohlaví	0,027	1,68	0,89	8	2459,745
D: C rozšířený o věk	0,052	9,04	0,34	9	2405,616
E: D rozšířený o interakci vzdělání a pohlaví	0,055	10,15	0,25	12	2419,231
F: E rozšířené o rodinný původ a počet dětí	0,055	9,22	0,32	14	2434,302
Kontrasty					
LR test					
B - A		33,55	0,000	3	-10,584
C - B		4,06	0,044	1	3,597
D - C		61,78	0,000	1	-54,129
E - D		X		3	13,615
F - E		X		2	15,071

Zdroj: ČSDA "Klienti organizace Naděje 1993-2004" (N=2110). Testové statistiky GOF byly vypočítány pomocí Hosmer-Lemeshow testu. X - Nelze provést LRtest z důvodu snížení počtu pozorování z 2110 na 2107 z důvodu vyřazení 3 pozorování z analýzy u interakce vysokoškolského vzdělání a pohlaví (vizte tabulku 3.)

V tabulce 3 se v modelu E a F objevuje u interakce vysokoškolského vzdělání a pohlaví pojem *omitted*, který signalizuje případ, kdy není možné odhadnout logit. Nastane specifická situace, kdy kombinace pohlaví (1) a vzdělání (5) predikuje vždy dlouhodobou nezaměstnanost (0) – to znamená, že není v datovém souboru žádný jedinec s charakteristikami pohlaví (žena) a vzdělání (vysokoškolské), který by prodělal dlouhodobou nezaměstnanost. V takovémto případě nelze pro tyto případy smysluplně odhadnout logit, což znamená, že software STATA dané případy z analýzy vyřadí, čímž se sníží vzorek o 3 případy z 2110 na 2107. Toto vynechání uvedených pozorování má za následek následnou nemožnost provedení LRtestu pro porovnání modelů E a D, respektive E a F. K porovnání těchto modelů lze však využít testové kritérium BIC (viz tabulku 4).

4.3. Interpretace výsledků OLS a logistické regrese

Výsledky prezentované v regresních modelech OLS i logistické regrese naznačují velmi silný vliv proměnných vzdělání, věk a pohlaví na dobu nezaměstnanosti bezdomovců. Podporuje to tak předpoklady vytyčené v teoretickém ukotvení tohoto textu, kdy byl jako nejvýznamnější vliv předpokládán vliv vzdělání na nezaměstnanost specifické skupiny bezdomovců. Je tedy patrné, a na základě analýzy podložené, že vzdělání má opravdu potenciál redukovat riziko dlouhodobé nezaměstnanosti a člověk, který dosahuje vyššího vzdělání má v zásadě menší dobu strávenou bez zaměstnání. Tento fakt může být zapříčiněn jednak lepším uplatněním jedinců s vyšším vzděláním na trhu práce a jednak také stabilnějšími pracovními pozicemi, které jednotlivci zaručují dlouhodobější setrvání na dané pracovní pozici. V analyzovaném datovém souboru se však projevila mírně odlišná tendence ve srovnání s teoriemi vytvářenými pro střední třídy. Lze částečně tvrdit, že čím vyšší vzdělání, tím se doba jedince s daným stupněm vzdělání snižuje, ale u specifické populace bezdomovců platí následující trend. Pokud má jedinec dokončené minimálně středoškolské vzdělání bez maturity (výuční obor), tak je ve výhodě oproti těm se základním, respektive nedokončeným základním vzděláním, avšak lidé se vzděláním vyšším než středoškolským bez maturity již statisticky významně nižší míru nezaměstnanosti (v porovnání s kontrastní kategorií) nevykazují. U bezdomovců tedy „stačí“ mít výuční obor a dále se již efekt vzdělání na snížení nezaměstnanosti výrazněji neprojevuje. V teoretickém backgroundu by bylo předpokládáno jako jasně nejvýhodnější vysokoškolské vzdělání, ale to se v analýze vzorku bezdomovců nepotvrdilo. Jedním z možných vysvětlení je následující úvaha. V případě, kdy se jedinec dostane „na ulici“, ztrácí vysokoškolský diplom svou symbolickou hodnotu, protože je pravděpodobné, že takový člověk ztratí většinu svých přátel, kteří si jej již nebudou chtít ponechat ve své sociální síti. To se pojí se ztrátou statusu daného jedince, dále má méně prostředků na to se udržovat (vzhled apod.), což se odráží na ztrátě postavení a prestiže. V konečném důsledku to znamená, že negativa pojící se s životem na ulici jasně převáží pozitivu spojená s vysokoškolským vzděláním a to ztrácí v této specifické situaci svou hodnotu.

První hypotézu lze tedy částečně přijmout s přihlédnutím ke specifičnosti daného trendu v případě populace klientů organizace Naděje.

Druhá hypotéza se týkala vlivu manželského svazku na případnou délku nezaměstnanosti u daného jedince. Z analýzy je patrná mírná tendence poklesu délky nezaměstnanosti u těch, kteří jsou současně v manželském stavu (OLS). V případě logistické regrese se jako významný ukázal efekt ovdovění, kdy lidé, kteří zažili ztrátu manželského partnera z důvodu jeho smrti, měli vyšší pravděpodobnost dlouhodobé nezaměstnanosti. Jako kontrastní kategorie byla u obou regresních analýz zvolena kategorie svobodný/svobodná, v níž byla zahrnuta pozorování pro jedince, kteří nemají žádnou zkušenost s manželstvím. Z výsledků obou analýz se ukazuje ztráta partnera jako zásah do života daného jedince, jenž ovlivní i délku jeho nezaměstnanosti, kdežto naopak manželský svazek poskytuje člověku určité benefity, jež mu mohou napomoci k nižší míře nezaměstnanosti. Na základě výše uvedených zjištění lze druhou hypotézu přijmout s tím, že lidé, kteří žijí mimo manželský svazek či přišli o partnera, vykazují v průměru vyšší míru nezaměstnanosti v porovnání s jedinci, kteří jsou v manželském svazku.

Třetí hypotéza se zaměřuje na genderové aspekty nezaměstnanosti bezdomovců, kdy vychází z teoretického předpokladu vyšší nezaměstnanosti žen v porovnání s muži z důvodu možné diskriminace žen na pracovním trhu. Zjištění plynoucí z analýzy tomuto závěru nasvědčují. Výsledky z OLS regrese i z logistické regrese mluví v neprospěch žen a vyjadřují vyšší míru nezaměstnanosti žen v porovnání s muži v populaci klientů organizace Naděje. Tato zjištění nasvědčují existenci genderové diskriminace na trhu práce, a i když se často volá po genderové rovnosti, tak stále existují mechanismy, které ženám přisuzují méně stabilní pracovní pozice, což se odráží v délce nezaměstnanosti. Pro datový soubor týkající se klientů organizace Naděje, můžeme tedy třetí hypotézu potvrdit.

Čtvrtá hypotéza se zaměřuje na vztah ageismu a nezaměstnanosti bezdomovců. Stejně jako platí diskriminace na trhu práce z důvodu rozdílného pohlaví, platí tak i diskriminace na základě věku. Zjištění z provedené analýzy potvrzují hypotézu čtyři a naznačují neustálou existenci upřednostňování mladších jedinců na trhu práce v komparaci s lidmi staršími. Jak u OLS regrese, tak i u logistické regrese se s každým rokem věku člověka navíc zvyšuje i míra či pravděpodobnost dlouhodobé nezaměstnanosti. Věk se ukázal jako jeden z hlavních a statisticky velmi významných činitelů při vysvětlování nezaměstnanosti bezdomovců.

Pátá a šestá hypotéza se zaměřovaly na rodinné zázemí jedince a následný efekt na délku nezaměstnanosti. Proměnné rodinný původ a počet dětí se ukázaly jako statisticky i věcně nesignifikantní a nelze na základě jejich využití v analýze potvrdit pátou a šestou hypotézu. Obě domněnky tedy musí být zamítnuty. Předpokládaný efekt redukce nezaměstnanosti při vyšším počtu dětí, které dotýčný má, se nepotvrdil. Koefficienty regresních modelů naopak naznačují tendenci velmi mírného zvyšování pravděpodobnosti výskytu dlouhodobé nezaměstnanosti těch, kteří mají více dětí (logistická

regrese), ale naopak se počet měsíců nezaměstnanosti v případě OLS regrese snižuje. Všechny tyto výsledky týkající se vlivu počtu dětí na zaměstnaneckou historii jedinců se však ukázaly být jako statisticky nesignifikantní a není předpokládán ani jejich reálný účinek. V porovnání s efekty vzdělání, věku, či pohlaví je vliv počtu dětí zanedbatelný a nevýznamný. Na základě provedené analýzy tedy musí být hypotéza pět zamítnuta. Co se týče vlivu rodinného původu na míru nezaměstnanosti klientů organizace Naděje, tak koeficienty regresních modelů OLS regrese i logistické regrese naznačují mírný negativní vliv neúplnosti rodiny na nezaměstnanost, avšak tento efekt je statisticky nesignifikantní. Tento efekt se projevuje zejména u jedinců, kteří prošli ústavní péčí reprezentovanou v tomto případě dětským domovem (nejvyšší kategorie; viz popis proměnné), ale i přesto nelze tato zjištění interpretovat jako statisticky ani věcně významná.

Nejnižší míru nezaměstnanosti mezi klienty organizace Naděje bude tedy vyjadřovat člověk, jenž bude mužského pohlaví s minimálně středoškolským vzděláním bez maturity, v manželském svazku a co možná nejnížším věkem.

5. Diskuse a závěr

Autor v předkládané stati vycházel z teoretického ukotvení, které se vztahovalo k celospolečenským mechanismům diskriminace (genderová perspektiva, ageismus) a problematice nezaměstnanosti obecně. Tyto předpoklady se pokusil přenést do specifického prostředí bezdomovců, konkrétně na datový vzorek pocházející od klientů organizace Naděje v Praze. Na základě teoretických předpokladů (teorie vytvářené pro situaci střední třídy), které se na danou problematiku vztahují, bylo postulováno, že na nezaměstnanost bude mít redukční efekt zejména nejvyšší ukončené vzdělání a naopak efekt zvyšování míry nezaměstnanosti bude v případě proměnné pohlaví a věk. Za těmito předpoklady se skrývá genderová a věková diskriminace. Provedená analýza bohužel přispívá k výše uvedeným předpokladům a poukazuje na fakt, že ačkoli bychom rádi, nebo to alespoň často slyšíme od politiků, dosáhli co možná nejvyšší rovnosti na trhu práce ať už z pohledu genderové, či věkové perspektivy, tak stále tato prohlášení zůstávají pouze toužebným přáním na papíře či omamným lákadlem politiků v předvolebních kampaních, které se však neshodují s reálným stavem.

Můžeme tedy závěrem poukázat na fakt, že tendence fungující v celospolečenském měřítku jsou patrné i u této specifické populace bezdomovců. Bezdomovectví, tedy stav, kdy člověk nemá přístřeší, lze považovat za akcelérátor negativ pojičích se s trhem práce, jež zvyšují nezaměstnanost a přispívají k dlouhodobé nezaměstnanosti, která se často stává neřešitelným problémem pro jedince, již se už tak nacházejí v nezáviděníhodné situaci. Je však důležité zmínit, že v případě efektu vzdělání na jedincovu dobu bez zaměstnání nelze aplikovat teorie pro střední třídy bez určité úpravy. Lze z výsledků vyzorovat výhodu těch, kteří mají výuční obor, v porovnání s lidmi, kteří mají jen základní vzdělání, či vzdělání základní dokončené nemají. Avšak v případě bezdomovců, kteří mají vzdělání vyšší než středoškolské bez maturity, již statisticky ani věcně

významný rozdíl nepozorujeme. V tomto bodě se situace klientů organizace Naděje odlišuje od situace střední třídy, kde by bylo předpokládáno jako nejvýhodnější ve vztahu k nezaměstnanosti vzdělání vysokoškolské, což se však v analýze nepotvrdilo. Dále nelze použít teorie týkající se rodinného zázemí a počtu dětí na specifickou populaci bezdomovců, kdy se předpokládané efekty nepotvrdily.

Provedená analýza má však samozřejmě také své metodické i technické limity. Hlavním omezením, které zároveň může zkreslovat výsledky, je omezený výzkumný vzorek a nedostatečné procentuální pokrytí kategorií všech proměnných, s nimiž je v analýze pracováno (toto omezení se týká zejména proměnné zdravotní stav, kterou by bylo velmi zajímavé v analýze zohlednit). Prezentované výsledky jsou do jisté míry ovlivněny redukcí zjišťovaných příčinných faktorů a metodou, jež byla k jejich testování zvolena. Kvantitativní analýza poskytuje vhodný nástroj pro testování hypotéz na poměrně velkém datovém souboru, ale jako nevýhoda je právě možné zkreslení výsledků z důvodu nedostatku vhodných informací. Výše uváděné interpretace je proto nutné číst s ohledem na zmíněná omezení. Ta nemusí být dána ani tak velikostí vzorku, jako spíše kontextem, ve kterém byla data sbírána. Datový soubor obsahuje pouze údaje o bezdomovectví v městě Praze, což může ovlivnit výsledky. Zjištění zde prezentovaná nelze tedy s jistotou generalizovat na celou populaci, ale pouze na populaci klientů organizace Naděje v Praze. Údaje zjištěné o bezdomovcích v našem hlavním městě mohou být odlišné od údajů, jež by pocházely z jiných koutů naší republiky. Tímto se však otevírá pole budoucím výzkumným projektům vztahujícím se k problematice nezaměstnanosti bezdomovců. Tato problematika je v současné době stále ještě nedostatečně prozkoumána a analyzována, což nabízí prostor zejména pro různé komparativní studie porovnávající vliv vybraných proměnných na nezaměstnanost bezdomovců v různých kontextech (může to být například komparativní studie porovnávající různé regiony České republiky či studie porovnávající data o bezdomovcích v České republice a jiných státech světa). Problémem takovýchto studií je vždy nesnadné zjišťování údajů o této specifické populaci z důvodu neustálé migrace lidí bez přístřeší (viz výše). Výhody předkládané studie tkví zejména v pokusu aplikovat teorie vytvářené pro střední třídy na populaci bezdomovců, vymezení jejich platnosti či naopak zdůraznění určitých omezení a neméně důležitý je také způsob analýzy dat. Využití kvantitativních technik (OLS a logistická regrese) přispívá k rozvoji tradice kvantitativního zkoumání bezdomovectví v České republice (je to nicméně pouze částečný a do jisté míry omezený pokus jak uvedenou problematiku uchopit tímto způsobem).

Pokud budeme vycházet z výše uvedených zjištění, tak se před námi otevírá nové pole sociologického bádání přinášející s sebou otázky typu: Co vše má vliv na nezaměstnanost bezdomovců? Liší se tato skupina v dané problematice od většinové společnosti? Jaký je směr, kterým je potřeba investovat zdroje a úsilí pro vyřešení problematiky nezaměstnanosti bezdomovců? Tato výzkumná problematika však také otevírá prostor diskuzi nad metodologickými problémy výzkumu bezdomovců: Jaká jsou ome-

zení výzkumu bezdomovců? Jak je lze metodologicky řešit? Jaká jsou specifika kvantitativního přístupu k dané problematice? Jaká jsou specifika kvalitativního přístupu k dané problematice? Jaká metoda je vzhledem k dostupnosti dat nejvhodnější?

Je jistě bezesporu, že je problematické získávat data o bezdomovcích, ale na bedrech sociálních výzkumníků je snažit se tyto těžkosti překonat a směřovat svoji pozornost na tuto problematiku, která je v českém kontextu stále poměrně upozadňována.

Příloha 1 – základní statistiky analyzovaných proměnných

proměnné	absolutní četnosti	procentuální četnosti
vzdělání		
nedokončené základní	33	1,56
základní vzdělání	704	33,36
středoškolské bez maturity	1056	50,05
středoškolské s maturitou	291	13,79
vysokoškolské	26	1,23
pohlaví		
muži	1902	90,14
ženy	208	9,86
partnerský status		
svobodný/á	1074	50,90
ženatý/á	252	11,94
rozvedený/á	762	36,11
vdovec/vdova	22	1,04
rodinný původ		
úplná rodina	1435	68,01
neúplná rodina	541	25,64
dětský domov	143	6,78
počet dětí		
0	1159	54,93
1	423	20,05
2	350	16,59
3	114	5,40
4	43	2,04
5 a více	21	1,00

Tabulka 5. Distribuce hodnot vybraných nezávislých proměnných.
Table 5. Distribution of values of selected independent variables.

proměnné	N	průměr	směrodatná chyba	minimum	maximum
počet měsíců bez zaměstnání	2110	17,06	30,21	0	240
věk	2110	20,01	10,63	0	48

Tabulka 6. Základní popisná statistika vybraných proměnných.
Table 6. Descriptive statistics of selected variables.

Popisná statistika proměnné věk je specifická s přihlédnutím k úpravě této proměnné pomocí metody centrování (vizte text)

Použité zdroje

BUCHTOVÁ, Božena (2002): *Nezaměstnanost, psychologický, ekonomický a sociální problém*. Praha: Grada Publishing.

COLEMAN, James S. (1988): Social Capital in the Creation of Human-Capital. *American Journal of Sociology*, č. 94, s. 95–120.

ELIŠKOVÁ, Zdeňka (2008): Funkčnost neúplné – rozvedené rodiny ve vztahu k dítěti. *Prevence úrazů, otrav a násilí*, roč. 4, č. 2, s. 139–148.

ENTNER WRIGHT, Bradley R. (1998): Behavioral Intentions and Opportunities among Homeless Individuals: A reinterpretation of the Theory of Reasoned Action. *Social Psychology Quarterly*, roč. 61, č. 4, s. 271–286.

HAGESTAD, Gunhild O. a UHLENBERG, Peter (2006): Should We Be Concerned About Age Segregation?: Some Theoretical and Empirical Explorations. *Research on Aging*, roč. 28, č. 6, s. 638–653.

HEJNAL, Ondřej (2011): Etnografie (extrémní) chudoby: Teoretické a empirické implikace výzkumu bezdomovců. *AntropoWebzin* 3/2011, s. 171–176.

HOLPUCH, Petr (2011): Bezdomovectví jako přístup k životu. *Biograf*, roč. 54 (<http://www.biograf.org/clanky/members/clanek.php?clanek=v5401>, 30. 10. 2012).

HRADECKÝ, Ilja (2005): *Profily bezdomovství v České republice. Proč spí lidé venku a kdo jsou ti lidé*. Praha: Tématická zpráva 2005 zpracovaná pro Evropskou observatoř bezdomovství.

HRADECKÝ, Ilja (2006a): *Národní zpráva o bezdomovství v České republice 2006: Politická část*. Praha: Zpráva 2006 zpracovaná pro Evropskou observatoř bezdomovství.

HRADECKÝ, Ilja (2006b): *Národní zpráva o bezdomovství v České republice 2006: Statistická část*. Praha: Zpráva 2006 zpracovaná pro Evropskou observatoř bezdomovství.

HRADECKÝ, Ilja (2008): Building Capacity of Homeless Services in the Czech Republic. *European Journal of Homelessness* 2/2008, s. 177–190.

HRADECKÝ, Ilja a kol. (2007): *Definice a typologie bezdomovství: zpráva o realizaci aktivity č. 1 projektu Strategie sociální inkluze bezdomovců v ČR*. Praha: Naděje o.s.

KEMP, Peter A., MACKAY, Daniel a LYNCH, Emily (2001): *Structural trends and homelessness: a quantitative analysis*. Edinburg: The Stationery office.

KOSOVÁ, Petra, OMELKOVÁ, Lenka a SEDLÁČEK, Petr (2004): *Bezdomovectví v hlavním městě Praze*. Praha: Městské centrum sociálních služeb a prevence.

LISÁ, Helena (2010): Globální ekonomická krize, inovativní politiky trhu práce a role služeb zaměstnanosti. *Fórum sociální politiky* 2/2010, s. 27–28.

MAREŠ, Petr (2000): Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, roč. 36, č. 3, s. 285–297.

MAREŠ, Petr (2002): *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: SLON.

MAREŠ, Petr (2006): *Faktory sociálního vyloučení*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.

MAREŠ, Petr a SIROVÁTKA, Tomáš (2008): Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluzie) – koncepty, diskurz, agenda. *Sociologický časopis*, roč. 44, č. 2, s. 271–294.

MAREŠ, Petr, SIROVÁTKA, Tomáš a VYHLÍDAL, Jiří (2003): Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie. *Sociologický časopis*, roč. 39, č. 1, s. 37–54.

MUSIL, Jiří (2008): *Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti*. Praha: CESES FSV UK.

RAFTERY, Adrian E. (1995): Bayesian Model Selection in Social Research. *Sociological Methodology*, roč. 25, s. 111–63.

SIROVÁTKA, Tomáš (1995): *Politika pracovního trhu*. Brno: Masarykova univerzita.

ŠMÍDOVÁ, Iva (2009): Genderovaná volba práce: statusové šance a vzdělávací rozhodovací strategie. *Sociologický časopis*, roč. 45, č. 4, s. 707–726.

ŠTĚCHOVÁ, Markéta (2009): *Bezdomovci a sociálně patologické jevy*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.

ŠTĚCHOVÁ, Markéta, LUPTÁKOVÁ, Marina a KOPOLDOVÁ, Bedřiška (2008): *Bezdomovectví a bezdomovci z pohledu kriminologie*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, závěrečná zpráva.

TOUŠEK, Ladislav (2009): *Analýza situace "bezdomovců" v Plzni včetně identifikace jejich počtu*. Plzeň: Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu při Katedře antropologických a historických věd Západočeské univerzity v Plzni (CAAT).

VARGA, Ladislav (2005): *Bezdomovství z hlediska kvantifikovatelnosti získaných dat*. In: Sborník příspěvků ze semináře sekce sociální patologie MČSS. Praha.

VAŠÁT, Petr (2012): Studium bezdomovectví v USA: Inspirace pro výzkum v České republice. *Český lid*, roč. 99, č. 2, s. 129–149.

YANOS, Philip, FELTON, Barbara a TSEMBERIS, Sam (2007): Exploring the role of housing type, neighborhood characteristics, and lifestyle factors in the community integration of formerly homeless persons diagnosed with mental illness. *Journal of Mental Health*, roč. 16, č. 6, s. 703–717.

Summary

The study presented here deals with the issue of unemployment in a selected population of homeless persons. Through the use of OLS and logistic regression statistics methods, data was analyzed regarding the clients of the Naděje organization, one of the largest organizations dealing with the homeless in the Czech Republic. In the analysis, emphasis is placed primarily on unemployment among this specific population and, more specifically, on factors influencing this unemployment. The factor of highest level of education reached has been chosen as the primary variable accounting for homelessness. The relationship between education and the duration of unemployment is verified by inspecting a set of independent variables, including gender, age, partner status, family origin, number of children and so on. The analysis itself contains two phases. The first phase uses the OLS regression method, which works with six models and a set of illustrative variables based on the theoretical grounds of the research. The second phase encompasses the analysis of an identical data set (while using the same models and variable as in the OLS regression method) by means of logistic regression. The subsequent findings from both statistical analyses are then compared and serve as either affirmation or negation of the working hypotheses.

The author has based this work on theoretical grounds relating to the majority population, i.e. primarily the middle class, and has attempted to compare findings from analyses focused on the majority population. The complete analysis, to a large degree, con-

firms the theoretical assumptions in this selected population of homeless individuals (clients of the Naděje organization) mainly regarding ageism, gender discrimination, or the influence of education on the duration of time spent unemployed. In applying these theories to a homeless population, the author has attempted to highlight the situations under which these theories will prove valid or invalid. One of the limitations found is the impact of education on time spent unemployed. It is assumed in general theories that the higher an individual's education, the shorter his/her duration of unemployment will be. This trend, as applied to the homeless, was partially confirmed; however, it is necessary to take into consideration the fact that this trend ends at the level of individuals who have not completed secondary-school education. This means that clients of the Naděje organization who have completed at least a vocational degree or secondary school are not at any higher risk of long-term joblessness than those individuals who have completed levels of higher education. Theories on the middle class should show that the best (or most statistically distinct) level of education is the completion of a higher education, although this was not confirmed in the analysis. The negative effect of homelessness therefore outweighs the benefits connected to possessing a higher-education degree. Furthermore, theories concerning family situation and number of children are also invalid where the homeless are concerned, as these assumed effects were also not confirmed by the analysis.

The completed analysis, however, does have certain methodological limits in terms of the difficulty in collecting statistics on the homeless, for example while considering the constant migration of homeless persons from place to place and the barriers involved with questioning these individuals on the streets. This and other methodological limits are discussed in the conclusion of the text with regard to possible future research topics connected with this issue.

Helena Horová

Vývoj didaktiky odborné francouzštiny jako součásti oborové didaktiky cizích jazyků

Abstract

The subject of didactics of foreign languages is the theory and art of teaching and learning foreign languages. The foreign language is to be understood as a living organism. It is a set of knowledge and skills to be mastered in the teaching process, then adopted. This is different from other disciplines by its vastness, complexity and considerable openness. An integral part of this issue is the methodology of technical/professional language. The problem of teaching professional foreign language is currently one of the hot topics in which foreign language didactics is engaged. This issue brings with it a whole new set of questions – questions which modern language teaching methodology strives to answer. The aim of our paper is to familiarize the reader with the development of language for specific purposes, didactics as an integral part of the French language, and didactics of foreign languages. Attention is paid to the difference between general and specific language training. The study chronologically presents different concepts from the 2nd half of the 20th century to the present.

Keywords: didactics of foreign languages, didactics of French, language for specific purposes, French for specific purposes, development of educational directions

1. Úvod

Didaktika cizích jazyků zaujímá v rámci skupiny ostatních oborových didaktik specifické místo. Jejím předmětem není pouze otázka, jak zprostředkovat určitý druh poznání, jak je tomu u jiných didaktik, například u didaktiky geografie. Předmětem didaktiky cizích jazyků je teorie i umění učení a učení se cizím jazykům a konkrétně dané cizí řeči. Tu je pak nutno chápat jako živý organismus. Jde o soubor znalostí a dovedností, jenž má být v rámci vyučovacího procesu osvojen a který se od jiných disciplín liší svojí rozsáhlostí, komplexností a značnou otevřeností. Integrální součástí této problematiky je i didaktika odborného jazyka. Problematika výuky odborného cizího jazyka představuje v současné době jedno z aktuálních témat, kterými se didaktika cizích jazyků zabývá. Tato problematika s sebou přináší celou řadu nových otázek, na které hledá moderní lingvodidaktika odpověď. Mezi tyto stěžejní otázky patří především vymezení vztahu mezi odborným jazykovým vzděláváním a všeobecným jazykovým vzděláváním. Na to navazují otázky související s výběrem vhodné metody a vymezením obsahu výuky, se způsobem zapojení jednak složky odborné a jednak složky jazykové do vzdělávacího procesu, dále rovněž otázky spojené s vymezením odborné komunikace, s cíli odborného jazykového vzdělávání a s výběrem vhodného materiálu k didaktickým účelům. Do okruhu těchto otázek rovněž patří problematika odborných potřeb posluchačů a učitelů odborného jazyka z hlediska jejich speciálního zaměření.

Než se budeme zabývat hledáním odpovědí na výše uvedené otázky, je nezbytné, abychom vymezili dva pojmy, které jsou pro naši práci klíčové: jsou to všeobecné jazykové vzdělávání a odborné jazykové vzdělávání. Při definování obou pojmů vycházíme především z prací české a francouzské didaktiky cizích jazyků. Současná česká didaktika cizích jazyků chápe všeobecné jazykové vzdělávání jako osvojování si cizí řeči za účelem komunikativní činnosti. Za předmět odborného jazykového vzdělávání je pak označován odborný jazyk definovaný jako „systém jazykových prostředků, jejichž výběr a uspořádání slouží k ústní nebo písemné komunikaci odborného obsahu (vědeckého, technického či jiného)“ (Hendrich a kol. 1988, 119). Tyto jazykové prostředky jsou součástí národního jazyka, v jehož rámci představují jeden z funkčních stylů, tj. odborný styl (Hendrich a kol. 1988, 119). Francouzská didaktika cizích jazyků pracuje zpravidla se dvěma termíny: Tím prvním je *Langue à Orientation Générale* (LOG) – všeobecný jazyk – a druhým pak *Langue sur Objectifs Spécifiques* (LOS) – odborný jazyk; jazyk ke specifickému účelům výuky. Pokud jde o francouzštinu samotnou, ta v rámci výuky francouzštiny jako jazyka cizího *Français langue étrangère* (FLE) rozlišuje paralelně k výše uvedenému rozlišení rovněž dva termíny: *Français à Orientation Générale* (FOG) – všeobecná francouzština – a *Français sur Objectifs Spécifiques* (FOS) – francouzština pro specifické účely. Všeobecná francouzština (FOG) se týká největšího počtu žáků základních a středních škol na světě, kteří se učí tomuto cizímu jazyku několik hodin týdně. Tato výuka se realizuje bez stanovení konečného cíle a je označována jako „všeobecná výuka“ (*enseignement généraliste*). Toto pojetí je velmi blízké všeobecnému jazykovému vzdělávání tak,

jak jej chápe česká didaktika cizích jazyků. Cílem je naučit studenta komunikovat, aniž by měl v dané chvíli přesné jazykové potřeby. Vyučování jazyka obohacuje studenta o nové poznatky, seznamuje ho s kulturou dané země a pomáhá mu lépe se orientovat i ve strukturách mateřského jazyka a jeho kultury. Tato všeobecná forma cizojazyčné výuky sleduje dva cíle: cíl komunikativní (za účelem komunikace s rodilým mluvčím, popř. jinými nerodilými nositeli cílového jazyka) a cíl formativní (obohacení o nové znalosti a dovednosti, schopnost lépe chápat struktury jazyků, včetně mateřského jazyka a orientovat se v mnohojazyčném a multikulturním světě). Druhá vyučovací situace, *Français sur Objectifs Spécifiques* (FOS) – Francouzština ke specifickým účelům, je charakterizována vymezením požadavků na odborné cizojazyčné vzdělávání. Takto vytvářená metodika je určena především dospělým posluchačům, u kterých vznikla potřeba rychle zvládnout profesionální komunikaci v cizím jazyce, a to v tematicky vymezeném okruhu komunikativních situací. Časová rovina hraje v rámci výuky odborného jazyka velmi podstatnou roli. Doba určená k osvojení komunikativní kompetence v rámci této výuky je zpravidla velmi přesně definována, na rozdíl od výuky všeobecného cizího jazyka. Metodologii výuky odborného jazyka speciálně v rámci FLE byla v posledních padesáti letech věnována velká pozornost a sám termín „odborná francouzština“ prošel mnoha změnami.

V souvislosti se všeobecnou a odbornou jazykovou výukou je nezbytné položit si otázku, zda se u odborného cizího jazyka vyžaduje jiný přístup, než u jazyka všeobecného. Francouzská didaktika cizích jazyků obdobně jako didaktika česká zastává názor, že pojetí výuky odborného jazyka se výrazně neliší od obecné problematiky vyučování cizích jazyků. Autorky knihy *Pratiques du français scientifique* (Balmet a de Legge 1992) S. Eurin Balmetová a M. Henao de Leggeová se při tom opírají o obecnou definici vzdělávání. To chápou jako systém, jehož posláním je předat určitý druh poznání. Tento systém obsahuje vstupní a výstupní část, kterou se rozumí stav studenta před a po asimilaci předaných poznatků. Systém je v neustálém kontaktu s prostředím sociálním, kulturním, politickým a ekonomickým. Celý tento řád funguje díky materiálním (učebna, vybavení, technický a didaktický materiál, čas, finanční prostředky atd.) a lidským zdrojům. Do této kategorie patří jak studenti (jejich počet, motivace, schopnosti atd.), tak vyučující (jeho energie, motivace, vzdělání atd.). Systém ale doprovázejí určitá omezení ve formě studijního řádu, vnitřní organizace, počtu vymezených hodin, aj. Jak zdroje, tak omezení ovlivňují proces vzdělávání. Dalším důležitým faktorem je také zvolená pedagogická strategie, kterou lze v užším slova smyslu chápat jako didaktickou metodu. Celková struktura by měla podle autorek vycházet především z daných potřeb, ať už ze strany posluchačů nebo vzdělávací instituce a s tím souvisejících cílů výuky, kterých je potřeba dosáhnout. Kontrolou nad celým systémem je zpětná vazba a hodnocení (srov. Balmet a de Legge 1992, 18).

Problematika analýzy potřeb a následné definování cílů ve vyučování patří mezi nejdůležitější etapy metodologie odborného jazyka. Pouze podrobná analýza jazykových potřeb posluchačů může pomoci učiteli správně definovat cíle výuky a sestavit

pro odbornou cizojazyčnou výuku odpovídající učebníprogram. Z těchto základních požadavků koncipování obsahu výuky odborného jazyka je zřejmé, že celková příprava daného programu bude klást velké nároky na vyučujícího. Ten je zpravidla lingvistou a ve většině případů neoborníkem, i když si z dané oblasti osvojí velké množství znalostí. Je určitým prostředníkem mezi cizím jazykem a odbornou disciplínou. Jeho úloha není jednoduchá, neboť je neustále vystavován celé řadě nových situací, které se mnohdy mohou lišit od momentů (pedagogických nebo lingvistických), na které je v rámci svého povolání připravován. Stává se vyučujícím skupiny posluchačů, kteří se potřebují naučit cizí řeč za účelem vykonávání své profese – tedy odborný jazyk. Tito posluchači nutně musí být různí z hlediska jazykové úrovně, motivace, cílů a řady jiných hledisek. Také jejich potřeby pro zvládnutí cizího jazyka se mohou lišit: chtějí se naučit odbornému jazyku proto, aby mohli získat informace z odborných disciplín, nebo chtějí dále studovat či se zúčastnit zahraniční stáže? Možná se u nich objevila potřeba komunikace s frankofonními partnery za účelem vzájemné spolupráce nebo výzkumu apod. Potřeby posluchačů mohou být tedy různé a je pouze na vyučujícím, jak dokáže na základě jejich analýzy vytyčit cíle vyučování a vytvořit takový výukový program, který bude v souladu s požadavky moderní lingvodidaktiky kladenými na odbornou jazykovou výuku a na vyučování cizích jazyků vůbec.

Jak vzniká u posluchačů potřeba odborné komunikace v cizím jazyce? Čemu pod tímto pojmem rozumíme? Pedagogické a lingvodidaktické publikace označují obecně za odbornou komunikaci nejrůznější jazykové výměny, které se odehrávají mezi odborníky o daném oboru lidské činnosti. Tyto jazykové výměny vycházejí jednak z potřeb společnosti a jednak z individuálních potřeb jedince. Potřeba vést odbornou komunikaci v cizím jazyce provází bezpochyby lidstvo už odnepaměti. Lidé byli nuceni vést jednání v rámci mezinárodního obchodu, ve válce či během kolonizace/dekolonizace.

Je velmi zajímavé sledovat, jak na tyto potřeby reagovala ve svém vývoji didaktika cizích jazyků. Autoři celé řady významných děl – H. Besse (*Méthodes et pratiques des manuels de langue*, Besse 1992), Ch. Puren (*La didactique des langues étrangères à la croisée des méthodes*, Puren 1994) nebo J.-P. Cuq (*Cours de didactique du français langue étrangère et seconde*, Cuq a Gruca 2002) kladou velký důraz na vzájemný vztah mezi společenskými a politickými požadavky a novými metodologickými postupy, které z těchto požadavků vycházejí.

Autorka Gisele Kahnová ve svém článku v časopise *Le français dans le monde* (Kahn 1990) uvádí příklady některých učebnic z počátku dvacátého století, které se zaměřovaly na výuku odborného jazyka, v tomto případě na výuku odborné francouzštiny. Zmiňuje např. učebnici *Un manuel pour l'enseignement du français aux militaires indigènes* z roku 1927. Jednalo se o učební materiály obsahující odbornou terminologii z oblasti vojenské tematiky. Učebnice byla určena domorodým vojákům ve francouzských koloniích. Autorka píše: „Zkušenost dokázala, že bylo nezbytné vybavit domorodé vojáky určitými jazykovými znalostmi, které přispěly ke zlepšení vzájemných vztahů nejen

v běžném vojenském prostředí, ale i ve vztahu mezi domorodci a našimi úředníky, obchodníky a průmyslníky, což vedlo k celkovému rozvoji kolonií“ (Kahn 1990, 97).¹

1) Francouzské publikace zabývající se problematikou výuky odborného jazyka často citují jednu z prvních učebnic odborné francouzštiny z roku 1927: *Règlement provisoire du 7 juillet 1926 pour l'enseignement du français aux militaires indigènes*. Jednalo se o výuku odborné francouzštiny určené domorodým vojákům ve francouzských koloniích. Touto publikací se podrobně zabývala autorka Gisele Kahnová, která shrnuje její obsah: Autorským kolektivem publikace byl tým vojenských pracovníků shromážděných kolem generála Monthovena. Dvacetistránková předmluva k učebnímu materiálu velmi detailně vysvětluje metodologický postup, cíle výuky a její celkovou organizaci. První část učebnice je určena vojákům se základní hodností a cílem tohoto prvního dílu je osvojení základních pojmů a porozumění příkazům běžné vojenské komunikace. Druhá část učebnice je určena vojákům s vyššími hodnostmi a vojákům z profese. Cílem tohoto dílu je rozvíjení dalších řečových dovedností, jako je čtení a psaní. Druhý díl obsahuje také základy matematických výpočtů. Jazyková úroveň domorodých vojáků by po osvojení uvedené látky měla být na stupni přípravných tříd základních škol s tím, že by jim v případě zájmu bylo nabídnuto další vzdělávání. Organizace výuky byla v rukou velících důstojníků, kteří rozdělovali pokyny svým podřízeným. Výuku zajišťovali poručníci a podporučníci, kteří měli k dispozici evropské instruktory. Jednou týdně je shromáždili a na základě ukázky modelové hodiny, kterou jim sami předvedli, je seznamovali s metodami výuky. Obecně platilo, že výuka by měla být progresivní a probíhat denně, minimálně jednu hodinu. Výuka by nikdy neměla následovat po jídle nebo po namáhavých fyzických aktivitách. Doporučena byla jedna vyučovací hodina ráno a jedna hodina odpoledne. Co se týče organizace skupin posluchačů, počet posluchačů ve skupině nesměl přesáhnout dvacet, doporučeno bylo maximálně dvanáct mužů. Na konci každého měsíce bylo prováděno hodnotící testování posluchačů s tím, že posluchači, kteří nevyhověli požadavkům, byli přesunuti do nižší třídy, a naopak, velmi bystří posluchači byli přeřazeni do nové skupiny. Přestože byly tyto přesuny pro nadané posluchače potřebné, byly prováděny tak, aby příliš nenarušovaly daný řád organizace výuky. Samotná výuka pak byla rozdělena do tří částí a po každém vyučovacím bloku následovalo 15 minut přestávky. Vyučující na začátku každého bloku shrnul učivo z bloku minulého a pokračoval dále. Výuka probíhala na základě přímé metody. Vyučující užíval v hodinách jen jazyka, který byl vyučován. Mluvil proto v jednoduchých větách, které doprovázely prvky mimiky a gestikulace. V souvislosti s mimikou a gestikulací se však objevily problémy, neboť gesta Evropana mnohdy domorodci nic neříkala. Proto bylo v úvodních hodinách nezbytné, aby byl přítomen tlumočník a vysvětloval nejasnosti tohoto typu. Vyučující dal posluchačům v úvodu slovníček

2. Vývoj didaktiky odborné francouzštiny na pozadí vývoje metodických směrů vyučování cizím jazykům

Paralelně s vývojem jednotlivých metodických směrů didaktiky cizích jazyků se vyvíjely rovněž jednotlivé koncepce didaktiky odborného jazyka. My se v této kapitole zaměříme na didaktiku odborného francouzského jazyka. Jako zdroj nám v úvodu poslouží vybrané publikace z tohoto oboru.

základních pojmů, který neobsahoval izolované výrazy, ale spíše základní obraty určené pro porozumění situací běžného vojenského života. Slovníček obsahoval velké množství určených sloves. Učebnici (kurs) tvořilo 60 lekcí. Jednotlivá témata a gramatická látka byly řazeny s ohledem na hlavní zásady vyučování cizího jazyka (princip přiměřenosti a návaznosti). Tématem lekcí 1–17 bylo lidské tělo s přivlastňovacími zájmeny, určením směru, slovesy pohybu, oblečením, později s vojenskými hodnotami. Lekce 21–29 obsahovala např. témata spojená s jídlem a stolováním a základními pracovními činnostmi. Problematika času byla probírána v lekci 33, stejně jako fáze dne a noci, dny v týdnu, měsíce, počítání a nákupy apod. Každá lekce obsahovala pouze 12 nových výrazů k osvojení, které se znovu objevovaly v dalších lekcích. Po zvládnutí první části učebnice si měl posluchač pamatovat zhruba 800 slov a výrazů z běžného vojenského života a přibližně 100 výrazů z přídavných 8 lekcí, které obsahovaly odborné texty z těchto oblastí: základní vojenská terminologie, bojová skupina, skupina vojáků se základní hodnoty, vojenská technika, munice, signalizace a přenos informací, pozorování, odsluha děla a první pomoc. Nové výrazy byly v textu zvýrazněny tučně pro větší přehlednost a graficky znázorněny ve tvaru po slabikách (...dans chaque bataillon, il y a un sergent - ob-ser-va-teur- et des soldats observateurs; ils sont placés dans un - ob-ser-va-toi-re-: ...) (Kahn 1990, 101). Fonetická stránka jazyka byla v textu také řešena: možné problémy s výslovností francouzštiny u domorodých vojáků byly předmětem mnoha doporučení určeným vyučujícím instruktorům. Vyučující měli klást na správnou výslovnost vojáků velký důraz a pomoci jim např. tím, že přirovnají výslovnost požadovaného celku k nějakému známému zvuku nebo hlasu zvířat, např. únik páry pro francouzské *ch*, vrčení motoru pro *r*, tikání hodin pro *t*, apod. Didaktický materiál si vedle osvojení slovní zásoby běžného vojenského života kladl také za cíl rozvíjet základní techniky a strategie učení, jako jsou cvičení pozornosti a paměti. Učebnice měla reedici v roce 1952. Obsah učebnice zůstal nezměněn, došlo z pochopitelných důvodů pouze ke změně názvu na *Manuel à usage des corps de troupe pour l'enseignement du français*. Publikace byla vydána v nakladatelství Charles-Lavauzelle Editeurs, Paris, Limoges, Nancy. Analýza tohoto didaktického materiálu je nesporně velmi cenným zdrojem informací pro didaktiku cizích jazyků.

S historickým vývojem metodických směrů souvisí také značná terminologická nejednotnost v pojmenování didaktických koncepcí týkajících se výuky odborného francouzského jazyka. Částečné vysvětlení tohoto problému přináší srovnání vývoje jednotlivých didaktických směrů odborné francouzštiny tak, jak o nich pojednávají ve svých publikacích vybraní francouzští autoři.

2.1. Výuka odborné francouzštiny v průběhu 50. a 60. let 20. století

Poválečné období a 50. léta dvacátého století spojené s novým rozvojem mezinárodních styků daly v oblasti vyučování cizích jazyků vzniknout novým jazykovým potřebám. Jednalo se především o potřebu ústní komunikace v cizím jazyce, která byla pro mezinárodní výměny klíčová. Do popředí výuky se dostává zvuková stránka jazyka, v předcházejícím období tak opomíjená. Z vyučovaných cizích jazyků v té době začíná výrazně narůstat postavení anglického jazyka. Francie je nucena na tuto skutečnost reagovat a snaží se posílit pozici francouzštiny stanovením priorit své jazykové politiky. Ty si kládou za cíl ještě intenzivněji podporovat výuku francouzštiny jako jazyka cizího. Vytvoření nového přístupu, který by plně reagoval na vzniklou situaci a odpovídal potřebám cizojazyčné výuky, se jeví jako nezbytné východisko.

Z potřeby vytvoření nové metodologické koncepce pro výuku francouzštiny jako jazyka cizího se rodí na začátku 60. let 20. století metoda SGAV: Strukturně globální audiovizuální metoda (*Méthode structuro-globale audiovisuelle*). Metoda se opírala o dvě příručky obsahující základní slovník francouzských výrazů: *Le Français Fondamental, premier degré* (1500 výrazů) a *Le Français Fondamental, deuxième degré* (1600 výrazů). Na základě těchto příruček byly koncipovány první audioorální kurzy. Nejznámější metodou je *Voix et images de France*, úrovně 1 a 2, z roku 1960. V té době vznikají vzdělávací jazykové instituty a jazyková centra, která se zabývají tvorbou didaktických materiálů pro výuku francouzštiny jako jazyka cizího. Byly to především CREDIF (*Centre de Recherche et d'Etude pour la Diffusion de Français*) a BELC (*Bureau d'Enseignement pour la Langue et la Civilisation*). Výuka podle metody SGAV se opírala o použití zvukových nahrávek v hodinách cizího jazyka. Za tímto účelem byly ve velké míře využívány jazykové laboratoře. Jádrem výuky bylo užití strukturních cvičení. Každá vyučovací jednotka postupu SGAV měla stejnou strukturu a obsahovala následující fáze: představení dialogu se záměrem celkového porozumění dané situaci, explikace jednotlivých replik dialogu za účelem vysvětlení nových jevů, opakování a memorizace, zvouužití nových jevů a hraní rolí. Modernost, která se opírala o využití technických pomůcek při výuce přispěla k tomu, že metoda SGAV byla označována jako metoda vědecká. Didaktické prameny s odstupem času vytýkají této metodě její monotónnost a připouštějí, že „vědecký“ charakter této metody byl zaměňován s charakterem spíše technického či mechanického rázu. Dalším nedostatkem metody SGAV byla neadresnost publika, kterému měla být určena. Nezabývala se sociokulturní složkou výuky. Tyto problémy byly vyřešeny až v posledních vydáních učebnice *Voix et Images de France*. Této metodě však

nelze upřít zásluhu, že posloužila jako základ pro následující vývoj komunikativních metod, neboť kladla důraz na poslech a mluvení a opírala se o situace z běžného života.

Výuka odborného francouzského jazyka nezůstává v té době stranou předmětu zájmu. Toto období je spojeno s prvními odbornými pracemi a konferencemi zabývajícími se základními lingvodidaktickými a pedagogickými otázkami vyučování odborného jazyka. Téma se stává aktuálním a francouzská strana jej využívá pro další šíření francouzštiny jako cizího jazyka. Jazyková politika Francie se v tomto směru zaměřuje především na publikum zahraničních vědeckých pracovníků a studentů. Šíření odborného francouzského jazyka je realizováno pomocí velkého množství stáží a studijních pobytů udělovaných francouzským Ministerstvem zahraničí.

Pro toto období didaktiky francouzštiny zaznamenáváme velkou terminologickou nejednotnost v pojmenování jednotlivých koncepcí výuky odborného jazyka. Autoři didaktiky francouzského jazyka *Cours de didactique du français langue étrangère et seconde* (Cuq a Gruca 2002) považují zpravidla za první etapu didaktiky odborného jazyka období 60. let dvacátého století, které pojmenovávají jako *français scientifique et technique* (vědecká a technická francouzština). Vedle označení *français scientifique et technique* užívá didaktika francouzštiny ještě označení *langue (français) de spécialité* (odborný jazyk, odborná francouzština).

Denis Lehmann (Lehmann 1993) používá termíny *langue de spécialité* (odborný jazyk) nebo *langue pour non spécialistes* (jazyk pro neodborníky, v české didaktice se užívá výraz *pro nefilology*) pro označení výuky odborného jazyka a pro období počátku 60. let dvacátého století uvádí rovněž termín *français scientifique et technique*. Termín *vědecká a technická francouzština* vystihuje podle Lehmanna jak typ odborné komunikace, tak typ posluchačů, kterým je určena. Na tento termín navazuje podle Lehmanna termín *langue de spécialité*.

Metoda SGAV vytvořila na základě slovníků *Le Français Fondamental 1 a 2* slovník výrazů užívaných ve vědeckých oborech obecně, které měly být základem pro výuku jakéhokoliv odborného jazyka. Záměrem tvůrců metody SGAV bylo vytvořit jeden společný slovník vědecké francouzštiny pro všechny odborné disciplíny, který by byl následně zapojen do odborné jazykové výuky. Tento záměr nemohl být lingvodidaktickou veřejností úplně přijat. Bylo oprávněně poukazováno na skutečnost, že v každém odborném jazyce existuje specifická slovní zásoba, která není přenosná do jiných oborů. Přesto bylo vědeckého slovníku použito k vytvoření dvou publikací: *VGOS (Vocabulaire général à orientation scientifique, 1966)* a *VIEA (Vocabulaire d'initiation aux études agronomiques, 1966)*. Z dnešního hlediska můžeme tento počín hodnotit jako velmi přínosný, neboť není pochyb, že odborná komunikace kromě vlastní terminologie používá i další specifické prostředky, včetně slovníku vědeckého stylu. Dalším problémem, který se v souvislosti s výukou odborného jazyka v rámci metody SGAV často objevoval, bylo, že SGAV upřednostňovala ústní projev, kdežto specifickým rysem odborného projevu je jeho písemný charakter. Hlavní receptivní dovedností zde tedy nebyl poslech, ale čtení.

Koncepce *vědecké a technické francouzštiny* dala také podnět ke vzniku prvních učebnic, z nichž nejznámější je *Le français scientifique et technique* z roku 1971, která vyšla v nakladatelství Hatier.

Obecně lze říci, že léta 60. léta dvacátého století a *langues de spécialité* přinesly mnoho nového do této problematiky. Velmi podnětné pro didaktiku francouzštiny bylo zorganizování mezinárodní konference v Saint-Cloud v roce 1967, jejímž ústředním tématem se stala výuka odborné francouzštiny. V roce 1961 vzniká v Mexiku specializované pracoviště *Centre scientifique et technique français de Mexico*. Je to první zahraniční pracoviště, jehož úlohou bylo rozvíjet mezinárodní vědeckou spolupráci, ale i výuku odborného jazyka odbornému publiku.

2.2. Funkční přístup/funkční metoda (70. léta 20. století)

Nespokojenost se strukturně globální audiovizuální metodou (SGAV) byla v 70. letech dvacátého století podnětem k vytvoření nové koncepce – funkční metody (*méthode fonctionnelle*) určené pro oblast výuky odborné francouzštiny. Vedle termínu *funkční metoda* se užívalo také termínu funkční přístup (*approche fonctionnelle*). Termín funkční (*fonctionnel*) se vztahoval jak k typu publika, tak k typu výuky či jejímu obsahu.

Impulsem ke změně přístupu byla především kritika umělého didaktického materiálu, který užívala metoda SGAV, dále nerespektování autonomie učícího se v procesu výuky, stále stejná struktura vyučovacích jednotek a kritika preferování ústních řečových dovedností (poslech, mluvení) před písemnými (čtení, psaní). Koncepce funkční metody se snažila upozadit důraz, který byl v rámci SGAV kladen na výuku gramatiky pomocí strukturních cvičení a na převahu ústního projevu. Funkční přístup se naopak zaměřuje na odborný text/odborný diskurs. Jádrem funkční metody pak byly jednotlivé potřeby posluchače, které ovlivňovaly celkovou koncepci výukových programů.

Na začátku 80. let dvacátého století je metoda SGAV v rámci výuky FLE postupně nahrazována novým přístupem, kterým byl komunikativní přístup (*approche communicative*) označovaný také jako komunikativní metoda (*méthode communicative*). Výuka odborného jazyka prostřednictvím funkční metody plně respektovala zásady komunikativního přístupu.

Pro funkční přístup je vedle osvojení jazykové kompetence důležité rovněž osvojení komunikativní kompetence. Funkční metoda neupřednostňuje výuku jazyka jako takového, ale snaží se předat posluchači všechny nástroje, které mu pomohou ke komunikaci v cílovém jazyce, neboť: „[k]omunikovat, to není jen rozumět a vytvářet dané lingvistické celky; je to také schopnost znát a umět použít mimojazykové prvky, které ovlivňují výběr výpovědi v rámci dané situace“ (Balmet a de Legge 1992, 61). Mimojazykovými prvky rozumíme např. postoj mluvčího, jeho gesta či mimiku obličeje. Také tím se funkční přístup odlišuje od metody SGAV, která kladla důraz na osvojení jazykové kompetence.

Jak bylo již řečeno, zastánci funkčního přístupu upřednostňovali individuální postoj ke každému posluchači účastnímu se výuky. V té době se také začal klást důraz na znalost strategií učení jednotlivých posluchačů, což vedlo k posílení jisté autonomie učení při osvojování odborného jazyka.

Obsah koncepce *funkčního přístupu* byl ovlivňován dvěma činiteli: Ministerstvem zahraničních věcí Francie jako institucionálním činitelem na straně jedné a autory učebnic (didaktiky) na straně druhé. Pro zástupce první skupiny představovala tato koncepce novou orientaci v jazykové politice související s výukou francouzštiny jako jazyka cizího. Didaktikové s novou koncepcí spojovali především potřebu změny metodologického přístupu v rámci cizojazyčné výuky.

Pojmenování *funkčního přístupu/funkční francouzština* (*approche fonctionnelle/français fonctionnel*) předcházela termín instrumentální francouzština (*français instrumental*). Tato koncepce se týkala výuky odborné francouzštiny v Latinské Americe na začátku 70. let dvacátého století. Jejím cílem bylo osvojení technické a vědecké komunikace. Výuka se opírala pouze o četbu odborných textů. Tato metodologie se příliš neshodovala s trendem té doby – audiovizuálním pojetím, pro které byly kompetence čtení a psaní v cizím jazyce druhořadé. V reakci na tuto skutečnost se francouzští didaktikové snažili prosadit nový přístup a vhodnější pojmenování; tedy *français fonctionnel*. Funkční francouzština (*français fonctionnel*) a odborná francouzština (*langue de spécialité*) jsou termíny, kterých poprvé užilo francouzské Ministerstvo zahraničí na začátku 70. let ve své rozsáhlé koncepci odborných stipendií a stáží určených zahraničním studentům. S hospodářskou krizí v roce 1973 a se změnami mezinárodních vztahů přehodnocuje Francie svoji dosavadní politiku v oblasti šíření francouzštiny jako cizího jazyka, kterou již není schopna zajišťovat ve všech oblastech. Prioritou se stávají vědecktí pracovníci a svobodná povolání (právníci, lékaři apod.). Tím se vyčleňuje cílová skupina tohoto funkčního přístupu.

Vedle programu instrumentální francouzštiny určeného pro oblast Latinské Ameriky iniciovalo francouzské Ministerstvo zahraničí v roce 1976 ještě další programy, tzv. *programmes prioritaires/bourses prioritaires* (prioritní programy/prioritní stipendia). Tyto se obracely k vybraným nefrankofonním zemím s nabídkou odborného vzdělávání pro vedoucí pracovníky vědeckých a technických disciplín. Mezi země, kterým byl tento program určen, patřily např.: Írán, Irák, Egypt, Jižní Korea, Singapur, Indonésie, Brazílie, Mexiko, Vietnam aj. Jazyková odborná příprava zde hrála v tomto zásadní roli. Po osvojení základů francouzštiny následovala výuka odborného jazyka za účelem komunikace v rámci zvolené odborné disciplíny. Dalším projektem je v roce 1977 projekt zaměřený na vzdělávání zahraničních vedoucích pracovníků a inženýrů: *Développement de la formation par la France de cadres et ingénieurs étrangers* (Rapport François 1977).

V souvislosti s výukou odborné francouzštiny pro období 70.–80. let dvacátého století opět zaznamenáváme určitou terminologickou nejednotnost. Autor Louis Porcher se v průběhu 70. let dvacátého století podrobně zabýval problémem nejednot-

né terminologie postihující oblast výuky odborného jazyka. Žádný z užívaných termínů (*français fonctionnel, français scientifique et technique, langue de spécialité, français instrumental*) však podle Porchera není pro označení didaktické koncepce dostačující, neboť „[...] *pouze takové pojmenování je správné, které v sobě zahrnuje přesnou a komplexní definici* [...]“ (Porcher 1978, 67). Porcher v souvislosti s funkčním přístupem volá po změně metodologického přístupu, a to jak v rámci roviny lingvistické, tak didaktické (pedagogické). Obě roviny by se měly podle něj co nejvíce sblížovat. Tvorba didaktického materiálu se do této doby opírala většinou pouze o skupinu lexikálních a syntaktických jevů, určených k osvojení. Takový přístup podle něj plně neodráží potřeby posluchačů na cizojazyčnou výuku, ani nevede k osvojení komunikativní kompetence jazyka. Funkční přístup upřednostňuje takový didaktický materiál, který vychází z potřeb posluchačů a vyučujících; základ, který je plastický a různě adaptovatelný. Tyto vlastnosti jej odlišují od klasického didaktického materiálu určeného k výuce všeobecného jazyka, který se zpravidla vyznačuje určitou nepoddajností a ustáleností. Porcher upozorňuje, že není možné vytvořit nový didaktický materiál vycházející z funkčního přístupu tím způsobem, že se upraví stávající pro všeobecnou výuku jazyka. Porcher cituje britského autora Petera Strevense, který vtipně vystihl problematiku výuky odborného jazyka: „*Nestačí nahradit větu: „Zde je pan Thibaut“ větou „Zde je Bunsenův kahan“, abychom výuku obecného jazyka změnili na výuku odborného jazyka. Co je potřeba změnit, je metodologie výuky a strategie učení*“ (Porcher 1978, 74). Porcher nevidí žádný rozpor mezi pojetím výuky funkční francouzštiny a obecné francouzštiny. Otázku hledání vztahu mezi funkční a obecnou francouzštinou nepovažuje za správnou, stejně tak jako otázku, zda je nutné začít s výukou obecného jazyka a později přejít na výuku jazyka odborného. Dále říká: „*Nejedná se o funkční francouzštinu, ale o funkční výuku francouzštiny*“ (Porcher 1978, 67). L. Porcher používal obrat „funkční výuka cizích jazyků“, protože zdůrazňoval fakt, že neexistuje na jedné straně obecný jazyk a na druhé odborný jazyk jako dvě zcela odlišné koncepce. Dle něj existují jen různé lingvodidaktické a diskursivní techniky (přístupy), které je možno v rámci osvojování jak obecného, tak odborného cizího jazyka využít.

Spojením přístupu komunikativního s přístupem funkčním vznikl termín *communicatif-notionnel-fonctionnel* (komunikativní-pojmový-funkční). Podle něj by měl být tento funkční přístup založen na potřebách posluchačů a materiálních pedagogických podmínkách. Upozorňuje také na to, že pouhé určení publika nestačí k vytvoření učebnic. Stejně tak odmítá vytvoření společného základu pro všechny vědy a následné rozpracování pro jednotlivé obory. Poukazuje na publikace typu *Le français pour l'architecte, le français pour spécialiste du bâtiment*, které považuje za neodpovídající funkčnímu přístupu, i když si uvědomuje obchodní důvody vydávání těchto učebnic.

Období let 1976–1980 a nový funkční přístup ve výuce cizích jazyků dal prostor k četným polemikám na poli lingvodidaktiky, jejichž předmětem se stal *didaktický diskurs*. Jedna skupina didaktiků viděla v této inovaci rehabilitaci gramaticko-překladové

metody, která se opírala o překlad cizojazyčného textu. Odborný text se v rámci funkčního přístupu dostává po letech opomíjení způsobeném orálním přístupem metody SGAV opět do popředí, čímž se navázalo na koncepci instrumentální francouzštiny užívané v Latinské Americe. Další skupina didaktiků zde vidí možnost pro změnu a zaměřují svoji pozornost na celkovou analýzu učebního procesu a na problematiku potřeb posluchačů.

Funkční přístup, vycházející především z potřeb posluchačů, upřednostňoval individuální postoj ve výuce odborného jazyka. Tato koncepce kladla vedle toho důraz také na rozvoj mezipředmětových vztahů, na vytvoření originálního didaktického materiálu a na výuku se dvěma vyučujícími (tzv. *cours en binôme*) – jeden vyučující francouzštiny a jeden odborník na danou disciplínu. Oba učitelé byli nositeli francouzštiny jako jazyka mateřského. Výuka se tedy odehrávala ve frankofonním prostředí nebo ji přinejmenším imitovala. Takto řešená organizace výuky se jeví jako nesporně přínosná. Problémovým se mohl stát fakt, že všechny uvedené požadavky výrazně zvyšovaly náklady na výuku. Závěrem je nezbytné k období funkčního přístupu doplnit, že se výuka odborného jazyka snažila respektovat zásady komunikativního přístupu, který se začíná ve výuce cizích jazyků prosazovat na začátku 80. let dvacátého století.

2.3. 80. léta 20. století

Po období *funkčního přístupu* přichází na pole francouzské lingvodidaktiky období poznamenané hledáním nové cesty, nového pojetí, které by nejlépe odpovídalo požadavkům odborného jazykového vzdělávání. Období 80. let dvacátého století lze považovat v didaktice odborné francouzštiny za nepříliš úspěšné: autoři učebnic si uvědomují propast mezi funkčním přístupem, vycházejícím především z práce s odborným textem, a novými trendy ve výuce cizích jazyků, které představovala audiovizuální metoda. Do popředí se velmi rychle dostává potřeba profesionální komunikace. První díla, která v té době vznikla, aby odpověděla na nové potřeby, lze označit za *předkomunikativní*. Výukové materiály určené k osvojení odborné komunikace však docela nesplňovaly požadavky na ně kladené, neboť se opíraly především o zjednodušenou odbornou slovní zásobou, a tak důležitý prvek cizojazyčné výuky – kulturní aspekt – byl zcela opomíjen. To mělo za následek, že francouzština určená odbornému publiku byla ochuzována o humanistické hodnoty, tak příznačné pro výuku tohoto jazyka. V praxi to znamenalo, že do cizojazyčné odborné výuky nebyly např. zapojovány prvky enkulturacy (poznávání a vstupování do kultury studovaného jazyka). Reakce na problémy spojené s funkčním přístupem přinesly změnu metodologického přístupu: do popředí se dostávají aktivity spojené s autentickými texty, roste význam pragmatické lingvistiky a sociolingvistiky.

Také toto období je poznamenáno v oblasti výuky odborného jazyka terminologickou nejednotností. Autorky knihy *Pratiques du français scientifique* (Hachette 1992) uvádějí jako termín, který navazoval na funkční přístup, termín *le français scientifique et technique*, tedy vědecká a technická francouzština. S tímto pojmenováním se

však u ostatních autorů setkáváme spíše v souvislosti s počátky didaktiky odborného jazyka a 60. léty dvacátého století. Podle autorek Balmetové a Henao de Leggeové se pojem *vědecká a technická francouzština* nesnaží pojmenovat určitý druh odborného jazyka, neboť je zřejmé, že čistě vědecký jazyk neexistuje: existuje pouze jazyk, který obsahuje jak prvky odborné (termíny), tak prvky národního jazyka. Termín *vědecká a technická francouzština* pojmenovává především komunikaci v rámci odborného jazyka. Posluchači si osvojují odbornou komunikativní kompetenci za účelem získání nových informací a poznatků v odborné disciplíně a za účelem odborné komunikace. Autorky rozdělily odborné publikum do několika skupin. První skupinu tvořili dospělí posluchači, kteří v rámci své profese využívají odborné francouzštiny k získání nových poznatků (např. četbou odborných textů) nebo za účelem komunikace (např. výměna zkušeností se zahraničními kolegy, účast na mezinárodních konferencích, apod.). U této skupiny posluchačů představovala odborná francouzština pouze jednu z dalších možností k cizojazyčnému dorozumívání. Osvojení odborné francouzštiny nepodmiňovalo u této skupiny posluchačů jejich statut vědeckých pracovníků. Jiná situace nastala u druhé skupiny. Tu tvořili zahraniční studenti, jenž přicházeli na francouzské univerzity studovat odborné disciplíny a znalost francouzského jazyka jako takového spolu s prvky jazyka odborného byla pro tuto skupinu posluchačů nezbytná.

2.4. Výuka francouzštině ke specifickým účelům (90. léta 20. století až začátek 21. století)

90. léta 20. století, jež znovu specificky posílila pozici komunikativního přístupu v didaktice cizích jazyků, přináší nový vítr do plachet výuky odborné francouzštiny. Ve francouzských pramenech se pro její označení na konci 80. a na začátku 90. let ustálil termín *Français sur objectifs spécifiques* (FOS). Do češtiny se tento termín překládá zpravidla jako „výuka odborné francouzštiny“ či „odborná francouzština“. Tato pojmenování jsou však pro účely naší práce nevyhovující, neboť naším cílem je rozlišit a explicitně pojmenovat jednotlivé koncepce didaktiky odborné francouzštiny. Domníváme se, že označení FOS v tomto smyslu nejlépe odpovídá český ekvivalent „výuka/učení francouzštiny ke specifickým účelům“.

Jak jsme již uvedli v úvodní kapitole tohoto příspěvku, termín v podobě zkratky FOS existuje ve francouzské lingvodidaktice jako protipól termínu FOG (*Français à orientation générale*, tedy všeobecná francouzština). Termínu FOS je nejčastěji užíváno v souvislosti s typem posluchačů (*public FOS*). Posluchači se specifickými potřebami jazykového vzdělávání jsou francouzskými lingvodidaktickými prameny nazýváni *publics spécifiques* (specifické publikum) nebo také *non spécialistes* (neodborníci). Denis Lehmann používá pro označení cílového publika cizojazyčné odborné výuky vedle termínu *publics spécifiques* rovněž termín *publics spécialisés* -specializované publikum (Lehmann 1993, 41) a pro výuku odborného jazyka pak termín *enseignement sur objectifs spécifiques*.

Vraťme se však konkrétně k termínu *Français sur objectifs spécifiques* (FOS). Tento termín je zřejmě kalkem z angličtiny: *English for special purposes* (ESP). Problematice výuky odborné angličtiny se věnovali autoři Hutchinson a Waters (1987). Podle nich lze ve vývoji ESP rozlišit následující etapy: Nejprve vycházela teorie i praxe z předpokladu, že primárně nutná je identifikace gramatického a lexikálního rejstříku příznačného pro každý funkční styl anglického jazyka (v daném případě pro odborný jazyk). Tento záměr nepřinesl, jak později usoudili mnozí odborníci, očekávané výsledky a měl spíše restriktivní charakter (viz Portine 1990). Proto se hledaly cesty jiné. Druhou etapu charakterizuje analýza odborného diskursu spolu s rétorickou analýzou. Jde o analýzu komunikativního aspektu diskursu. Následuje část, v níž se autoři zvláště zabývají analýzou konkrétní vyučovací situace a jazykových potřeb posluchačů. Další vývojové období, čtvrté, souvisí s vymezením strategií směřujících k osvojení všech čtyř řečových dovedností. Poslední etapa zaměřila pozornost na proces a strategie učení posluchače (*learning-centred approach*). Tato spolu s etapou předcházející klade důraz na problematiku vztahu lingvistických a kognitivních operací doprovázejících proces učení. Přístup ESP je obecně charakterizován jako takový přístup ve výuce cizích jazyků, který přizpůsobuje obsah a metodologii výuky především potřebám žáka (viz Hutchinson a Waters 1987). Jak vidno, vývojové fáze pozorované v oblasti učení odborného jazyka respektují vývoj profilujících témat postupně zaznamenávaných v didaktice cizích jazyků obecně.

Koncepce ESP dala podnět ke vzniku podobně orientovaných přístupů v ostatních didaktikách cizích jazyků (např. v didaktice němčiny to byla koncepce označovaná jako *Fachsprache* a v didaktice francouzštiny pak koncepce *Français sur objectifs spécifiques*). Přestože se termín FOS dostává v průběhu 90. let dvacátého století do povědomí lingvodidaktické veřejnosti, stále se vedle něj používají ještě termíny *français de spécialité/langue de spécialité* (odborná francouzština/odborný jazyk) a také *discours de spécialité* (odborný diskurs). Názvy *français de spécialité/langue de spécialité* označovaly především jednotlivé odborné jazyky, kterých bylo užito k ústní a písemné komunikaci v rámci daného konkrétního oboru (např. právnícká francouzština, lékařská francouzština). Jako *langue de spécialité* se obecně označoval subsystém obecného jazyka s odbornou slovní zásobou a danou syntaktickou výstavbou, typickou pro konkrétní odborný jazyk. Vedle přístupu *langue de spécialité*, který na poli francouzské lingvodidaktiky existoval takřka nepřetržitě od 60. let dvacátého století, se v průběhu 90. let začíná uplatňovat v didaktice francouzštiny také koncepce *discours de spécialité*, tedy odborný diskurs. Tento přístup klade důraz na zapojení diskursivní složky do výuky odborného jazyka (viz Moirand 1993). Problematika odborného diskursu se stává v té době velmi aktuální a i v současnosti představuje jedno z profilových témat didaktiky francouzštiny jako jazyka cizího.

Období 90. let dvacátého století je v rámci didaktiky odborné francouzštiny však spojeno především se šířením koncepce *Français sur objectifs spécifiques* (FOS), označované také jako *communication sur objectifs spécifiques* (komunikace ke specifickému účelu).

Jedná se o přístup, který se snaží plně přizpůsobit obsah a metodologii odborné jazykové výuky potřebám posluchačů. Zásady přístupu FOS byly zcela ve shodě s jazykovou politikou Francie. Ta se v průběhu 90. let dvacátého století zaměřuje na posílení výuky odborného jazyka prostřednictvím širokého spektra odborných stáží a studijních pobytů určených zahraničním studentům a vědeckým pracovníkům. Např. v letech 1994–1995 přijala Francie 135 000 zahraničních studentů (Cuq a Gruca 2002), což ji vyneslo na první místo před ostatní země, které tyto aktivity pořádají.

Z hlediska edičního se v tomto období objevuje velké množství publikací, které využívají tento nový metodologický přístup. Publikace zaměřené na osvojení odborné komunikace už nejsou určeny pouze posluchačům se střední nebo pokročilou úrovní jazykových znalostí, ale také úplným začátečníkům.

Analýza vývoje didaktiky odborného jazyka nás nutně přivádí k zamyšlení nad důvody terminologické nejednotnosti, která postihuje tuto specifickou oblast didaktiky cizích jazyků až dosud.

Zdá se, že původ a důvody vzniku termínů uváděných v souvislosti s jednotlivými koncepcemi je možné vysvětlit následovně: Uvedené koncepce výuky odborné francouzštiny byly pojmenovány po aktuálních (aktuálně dominantních) didaktických směrech (*français fonctionnel*), podle typu diskursu, který je pro daný přístup rozhodující (*français scientifique et technique, langue de spécialité*), podle typu posluchačů (*publics spécifiques*) a konečně podle cílů výuky (*enseignement sur objectifs spécifiques, français instrumental*).

Funkční přístup plně respektoval systematické a konkrétní podmínky vyučovacího procesu, neboť vycházel především z konkrétních jazykových potřeb posluchačů. Na základě analýzy těchto potřeb byly pak následně vymezeny jednotlivé cíle cizojazyčné výuky. Těmto cílům odpovídal zvolený didaktický materiál.

J.-C. Beacco upozorňuje v souvislosti s výběrem vhodného didaktického materiálu pro výuku odborné francouzštiny na skutečnost, že jeho výběr by neměl opomíjet určité „lokální zvyklosti“, které souvisejí s metodologií výuky cizího jazyka v rámci daného prostředí a které mohou být pro funkční přístup přínosné. S tím souvisí také jeho požadavek na respektování kulturního aspektu při výuce cizího jazyka, který byl v minulosti často opomíjen (Beacco 1990).

Z didaktiků, kteří přispěli k rozvoji metodologické koncepce výuky odborného jazyka, lze zmínit např. D. Lehmana, J.-C. Beacca, M. Henao de Leggeovou, S. Eurin-Balmetovou a O. Challeovou. Přístup označovaný jako *Français sur objectifs spécifiques* je uznáván v didaktice francouzštiny dodnes. Tento přístup, kladoucí důraz na potřeby a cíle, by se měl stát určitou hnací silou metodologického obrození výuky cizích jazyků. Jeho charakteristikou se budeme podrobně zabývat v následující kapitole.

2.5. Současné trendy ve výuce odborné francouzštiny

Přestože je v současné době většina odborných prací ve světě publikována v anglickém jazyce, který ovládl jako jazyk jednací rovněž většinu odborných konferencí s mezinárodní účastí, francouzské instituce stále zaznamenávají zájem zahraničních posluchačů o osvojení odborného francouzského jazyka za účelem odborné komunikace v různých vědních a profesních oborech. Tomuto zájmu vychází vstříc francouzská vzdělávací politika a v návaznosti na to různá vědecká a vzdělávací pracoviště. Průběžně jsme v této oblasti svědky řady edičních počinů. Ty se vesměs teoreticky opírají o koncepci FOS, kterou zároveň prakticky naplňují a rozvíjejí.

Zaměříme se tedy konkrétně na koncepci výuky odborné francouzštiny, pro kterou se v průběhu 90. let dvacátého století ustálil název *Français sur objectifs spécifiques* (FOS). Jak sám název napovídá, koncepce FOS nezbytně vychází z analýzy cílů odborného jazykového vzdělávání, určených na základě jednotlivých potřeb posluchačů. Obecně lze říci, že jsou zde stanoveny následující etapy:

1. určení jazykových potřeb posluchačů,
2. formulování cílů cizojazyčné odborné výuky,
3. definování jejího obsahu a
4. tvorba materiálu k didaktickým účelům.

Přestože je v současnosti termín *le Français sur objectifs spécifiques* (FOS) již plně akceptován lingvodidaktickou frankofonní veřejností, stále se ještě můžeme v rámci vyučování francouzštiny jako jazyka cizího setkat s termínem *français de spécialité*, a to v souvislosti se zaměřením odborné cizojazyčné výuky (např. francouzština právnická, lékařská, apod.). Uvedený název tedy přesně vystihuje to, o jazyk jaké odborné disciplíny se jedná a kterým posluchačům je výuka určena. V souvislosti s termínem FOS je situace jiná, neboť označení *objectifs spécifiques* (specifické cíle) nevymezuje výuku tematicky. Toto obecné zaměření je pak tematicky naplňováno podle potřeb cílové skupiny posluchačů. Autoři Mangiante a Parpetteová (Mangiante a Parpette 2004) v této souvislosti upozorňují na to, že v rámci francouzských univerzit existují programy odborného francouzského jazyka určené zahraničním studentům různých specializací (práva, sociologie, antropologie, apod.). Tito studenti sice mají různé specializace, ale v rámci studia na francouzské univerzitě si potřebují osvojit celou řadu kompetencí, které jsou pro jejich studium nezbytné. Např. se jedná o zvládnutí technik všech čtyř řečových dovedností, techniky psaní poznámek, přípravy referátu, apod. Jejich dosavadní praxe s osvojováním francouzštiny je pro jejich aktuální potřeby nedostatečná, neboť byla realizována mimo frankofonní prostředí. Přestože se studenti nezaměřují jen na jednu konkrétní odbornou disciplínu, o výuku francouzštiny se specifickými cíli výuky se bezesporu jedná a tento termín co nejlépe vystihuje danou vyučovací situaci. V hodi-

nách se pracuje s takovým didaktickým materiálem, který je vhodný pro pokud možno všechny zastoupené specializace studentů.

Rozdíl mezi termíny *français de spécialité* a FOS shrnují autoři následovně: „První termín označuje globální přístup ve výuce odborného jazyka určeného širokému spektru posluchačů. [...] Druhý termín označuje výuku odborného jazyka určeného konkrétní skupině posluchačů, [...] výuka je koncipována na základě požadavků a potřeb tohoto publika“ (Mangiante a Parpette 2004, 17). Z uvedené citace tedy vyplývá, že koncepce *français de spécialité* (odborná francouzština) je určitým obecným přístupem, platným pro výuku odborné francouzštiny v rámci daného vědního oboru a určeným širokému spektru posluchačů. Oproti tomu koncepce FOS vychází z konkrétních jazykových potřeb jednotlivých posluchačů.

Toto rozlišení také nepřímo souvisí s problematikou výběru vhodného didaktických prostředků. V rámci koncepce *français de spécialité* se ve vyučování zpravidla užívá didaktického materiálu již předem zpracovaného pro danou specializaci. Francie má velmi hustou síť školících center, vzdělávacích a vědeckých pracovišť, která se zabývají vzděláváním učitelů francouzštiny jako jazyka cizího a také tvorbou výukových programů a učebnic určených k výuce všeobecné a odborné francouzštiny. Jako příklad lze jmenovat centra *Crédif*, *BELC*, *CIEP* a z vydavatelství pak *CLE International*, *Hatier/Didier*, *Hachette*, aj. Učebnice typu „obchodní francouzština“, „francouzština pro právníky“ či „francouzština cestovního ruchu“ jsou určeny posluchačům, kteří si potřebují osvojit odborný francouzský jazyk dané specializace. Tyto učebnice jsou určeny homogenním skupinám posluchačů a pro učitele francouzštiny jako jazyka cizího (v rámci frankofonního i nefrankofonního prostředí) představují velmi cenný didaktický materiál, který může být dle potřeby učitelem dále doplňován. Výuka opírající se o hotový didaktický materiál je běžná, zvláště tam, kde se realizuje v nefrankofonním prostředí. Možnosti učitele k sestavení vlastního cizojazyčného podkladu jsou v tomto případě omezenější, než je tomu u výuky v prostředí frankofonním.

Jestliže koncepce *français de spécialité* pracuje ve výuce s již předem hotovým materiálem pro jednotlivé specializace, u koncepce FOS je situace opačná. Přístup FOS si především klade za cíl reagovat na konkrétní požadavky jednotlivých posluchačů. Je tedy nezbytné, aby vyučující na základě analýzy potřeb posluchačů definoval cíle výuky a sestavil odpovídající didaktický materiál. Tento požadavek koncepce FOS klade na vyučujícího velké nároky. Domníváme se, že v rámci reálného učebního prostředí je pro vyučujícího takřka nemožné sestavit kompletní přípravy k didaktickým účelům. Pravděpodobnější variantou může být kombinace již hotového materiálu, který byl pro danou oblast zpracován v rámci koncepce *français de spécialité* (např. *le Français du tourisme*, Francouzština cestovního ruchu) a doplňujícího didaktického materiálu, který bude reagovat na specifické potřeby posluchačů. Tímto způsobem je možné řešit výuku odborné francouzštiny v rámci nefrankofonního prostředí (tedy také v ČR), kde má vyuču-

jící odborného jazyka, jak již bylo řečeno, omezenější možnosti výběru didaktického materiálu než vyučující v prostředí frankofonním.

Vyučující sehrává v rámci cizojazyčného odborného vyučování velmi důležitou roli. Jak jsme se již zmiňovali v předcházejících kapitolách pojednávajících o vývoji didaktických směrů, výuka odborného jazyka byla a je zpravidla zajišťována vyučujícím, který byl připravován (ať už v rámci frankofonního či nefrankofonního prostředí) k tradiční všeobecné výuce cizího jazyka. Pokud nastane situace, že se tento jedinec stane vyučujícím skupiny posluchačů s požadavkem na osvojení odborné kompetence v cizím jazyce, je nucen seznámit se do značné míry s danou odborností/disciplínou. Jakkoli se sám snaží osvojit si znalosti a dovednosti z dané disciplíny, většinou zůstane neodborníkem a jeho role ve vyučovací procesy je rolí prostředníka mezi cizím jazykem a danou odbornou oblastí. Role vyučujícího se v tomto případě odlišuje od role učitele ve všeobecném jazykovém vzdělávání. V tomto případě ovládá vyučující cizí jazyk, ale je neodborníkem na danou problematiku. U posluchačů je to v různé míře naopak (vzhledem k různým úrovním znalostí v rámci středoškolského, vysokoškolského, doktorského studia a dále u dalšího vzdělávání expertů apod.). Tato situace může přinést do vztahu obou účastníků vyučovacího procesu mnoho užitečného. Vyučující obohacuje posluchače o znalosti cizojazyčné, posluchači jej obohacují o znalosti z odborné disciplíny. Vyučující jako neodborník na daný obor se nemusí cítit v této situaci nijak destabilizovaný. Je na něm, aby celou situaci co nejlépe využil jak ve prospěch posluchačů, tak ve svůj vlastní prospěch v rámci dalšího sebevzdělávání. Takováto forma výuky založená na spolupráci obou aktérů bude ovlivňovat i výukový obsah. Jeví se jako velmi vhodné, pokud vyučující hned v úvodní hodině prodiskutuje s posluchači okruh témat a způsob organizace výuky.

V odborném cizojazyčném vyučování může nastat ještě jiná situace, a to když se vyučujícím odborného publika stane jedinec, který sice nemá pedagogické a jazykové vzdělání, ale který je odborníkem na danou oblast a zároveň velmi dobře, ač neaprobovaně, ovládá cizí jazyk. Ten řeší opačný problém než aprobovaný učitel cizího jazyka, neboť mu chybí základy metodologie výuky cizířeči. Ideální stav samozřejmě nastane, pokud se vyučujícím stane jedinec s pedagogickým vzděláním a zároveň odborník na danou problematiku. Tento případ je (a zdá se, že zůstane) ve většině školských zařízení bohužel ojedinělý. Některé vzdělávací instituce řeší uvedený problém tím, že do výuky zapojují dva lektory: jeden je vyučujícím cizího jazyka a druhý je odborníkem na danou disciplínu. Toto řešení se pro výuku odborného cizího jazyka jeví také jako velmi přínosné, je však rovněž spíše vzácné.

Výuka odborného jazyka, v současnosti představovaná koncepcí *francouzštiny se specifickými cíli výuky* (FOS), přesně odpovídá požadavkům kladeným na cizojazyčnou výuku, neboť respektuje zásady cizojazyčného vyučování, jako jsou: určení potřeb posluchačů cizojazyčné výuky, stanovení jejích cílů a následné vytvoření odpovídajícího didaktického materiálu. Jak uvádějí četné současné lingvodidaktické publikace, přístup FOS, kladoucí důraz především na potřeby a cíle, by se měl stát urči-

tou hnací silou metodologického obrození výuky cizích jazyků. To znamená, že tohoto pojetí nemusí být využito pouze v rámci výuky odborného jazyka, ale může posloužit jako velmi přínosná koncepce pro vyučování cizích jazyků vůbec.

3. Výuka odborného cizího jazyka pojednaná v české didaktice cizích jazyků v druhé polovině 20. století

Česká (československá) didaktika cizích jazyků vedle potřeby osvojení obecného cizího jazyka téměř vždy kladla důraz také na to, aby si posluchači v určité fázi začali v rámci výuky cizího jazyka osvojovat též složky zaměřené na odbornost. To bylo dáno především potřebou četby odborných textů v cizířeči a potřebou odborné komunikace v písemném a ústním styku s cizinci. Tyto cíle představovaly jedny ze základních pilířů cizojazyčného vyučování dospělých posluchačů. Důraz byl kladen především na odbornou jazykovou výuku na vysokých školách nefilologického typu. Ta zde ve většině případů navazovala na znalost základní slovní zásoby a mluvnice ze střední školy. Rozsah zapojování odborné složky do cizojazyčné výuky byl zpravidla dán potřebami posluchačů a cíli cizojazyčné výuky.

K těmto obecným závěrům docházíme především na základě analýzy vybraných pedagogických a lingvodidaktických pramenů pocházejících z období druhé poloviny 20. století. Mezi těmito prameny mají velmi podstatné místo učebnice jednotlivých odborných jazyků určených dospělým posluchačům, odborníkům v různých oborech. Učebnice typu *Němčina pro vědecké a odborné pracovníky* (Beneš, Stehlík a Baloun 1965) či *Mluvená francouzština pro vědecké a odborné pracovníky* (Pravdová, Pravda a Rejtharová 1977), stejně jako *Ruština pro vědecké a odborné pracovníky* (Rozkovcová, Hanusová a Starý 1985) a *Mluvená angličtina pro vědecké a odborné pracovníky* (Dušková a kol. 1981) výše uvedené zásady respektují. Cílem učebnice *Němčina pro vědecké a odborné pracovníky* bylo především vštípit žákům soubor účelně vybraných slov (zhruba 2500 slov), které se spolu s internacionalismy a slovy odvozenými v odborných textech nejčastěji vyskytují. Odborné texty, které tvoří hlavní kostru učebnice, představují různé typy odborného stylu. V učebnici mají své místo jak texty kulturně politické, tak texty z oborů technických, přírodních a společenských věd. Na začátek učebnice jsou řazeny kratší, upravené texty. Obtížnost textů se v průběhu studia dále stupňuje. Poslední část tvoří již plně autentické náročné texty. Texty jsou důkladně didakticky rozpracovány do nejrůznějších aktivit (cvičení) podle jednotlivých cílů. Protože je učebnice tohoto typu určena širokému publiku, je rovněž pojednaná tematika velmi široká.

Učebnice *Mluvená francouzština pro vědecké a odborné pracovníky* je rovněž určena zejména vědeckým pracovníkům a vysokoškolským studentům s částečnou znalostí francouzštiny jako jazyka cizího. Učební materiál se zaměřuje na osvojení jazykových prostředků nezbytných pro aktivní vyjadřování v odborné francouzštině. Důraz je prostřednictvím cvičebních aktivit různého typu kladen na automatizaci důležitých frazeologických a gramatických struktur a také na vlastní ústní projev posluchačů. Stranou

nezůstává ani problematika reálií. Témata jednotlivých lekcí jsou na rozdíl od učebnice němčiny zpracovány do úvodních dialogů, na které navazují doplňkové texty. Náměty z učebnice francouzštiny mají blíže k tématům běžné konverzace. Témata z uvedené učebnice němčiny svým zaměřením a náročností spíše odpovídají požadavkům odborného publika vědeckých pracovníků a vysokoškolských studentů. Tento rozdíl je ale dán rozdílným zaměřením obou učebnic: učebnice němčiny si klade za cíl zprostředkovat osvojení odborné slovní zásoby prostřednictvím četby odborných textů. Oproti tomu učebnice francouzštiny si klade za cíl posílit ústní projev, a to prostřednictvím mnoha dialogů.

Učebnice odborných cizích jazyků však nebyly jedinými publikačními počiny, které je možné v průběhu druhé poloviny 20. století zaznamenat. Články o odborném jazyku/odborném stylu v rámci cizojazyčné výuky nacházíme převážně v časopisu *Cizí jazyky* a dále v několika sbornících pojednávajících o této problematice. Ze studia těchto pramenů vyplývá, že česká didaktika cizích jazyků, a to především prostřednictvím učitelů cizích jazyků, průběžně reagovala na nejnovější poznatky zahraniční lingvodidaktiky pojednávající jak o výuce cizího jazyka obecného, tak odborného. Tyto nové trendy byly v rámci české lingvodidaktiky dále analyzovány a případně aplikovány na realitu českého vzdělávání.

Výuka odborného jazyka se v druhé polovině 20. století u nás opírala, jak již bylo řečeno, hlavně o využití odborného cizojazyčného textu. Hlavním cílem četby odborného textu v rámci cizojazyčné výuky bylo osvojení dané odborné slovní zásoby a nezbytné mluvnice. Velmi často se však práce s odborným textem omezovala na více méně mnohdy neobratný doslovný překlad do mateřského jazyka. Takové využití cenného didaktického materiálu, jakým je odborný text, nebylo v souladu s požadavky kladenými na cizojazyčnou odbornou výuku. Byly proto hledány nové cesty a metodologické postupy, které by co nejefektivněji využily tento didaktický materiál s ohledem na potřeby posluchačů a daného oboru. Problematikou zapojování odborného textu do cizojazyčné výuky se zabývá i *Didaktika cizích jazyků* (Hendrich a kol. 1988). Odpovídající kapitola shrnuje podnětné rady, jak odborný cizojazyčný text co nejlépe ve výuce využít. V souvislosti s výběrem odborného textu klade velký důraz na *respektování zásady přiměřenosti a diferenciace* (viz Hendrich a kol. 1988, 122).

Zajímavým pramenem z té doby jsou dva sborníky *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách* (1989) a *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách II.* (1992) redigované Josefem Hendrichem a vydané Pedagogickou fakultou UK v Praze. Nacházíme v nich řadu zajímavých studií, jako např. příspěvek Z. Zápotocké *K modernizaci obsahu, forem a metod vyučování cizím jazykům ve společném základě na vysokých školách* (Zápotocká 1989, 55–61). Autorka upozorňuje na úskalí jednostranného využití odborného cizojazyčného textu ve výuce, jakým je překlad do mateřštiny. Dále propaguje v rámci práce s textem tzv. *globální přístup*. Postupně se zaměřuje 1. na rozbor formální stránky textu, 2. na rozbor lingvisticko-syntaktický, 3. na

rozbor sémantický, 4. na rozbor stylistický a 5. na rozbor sociologický. Jak uvádí autorka, cílem tohoto globálního přístupu je „*naučit rychlé orientaci v textu a vyhledání základní potřebné informace*“ (Zápotocká 1989, 57). Autorka M. Fenclová se v příspěvku *Překlad odborného textu a rozvíjení jazykového nadání studentů nefilologických oborů na vysokých školách* (viz Fenclová 1992, 103–109) rovněž zabývá úlohou překladu v rámci cizojazyčné odborné výuky. Nepojednává však o překladu odborného textu jako o jednom z postupů cizojazyčné výuky, ale jako o cílové dovednosti. Potřeba překládat cizojazyčný odborný text do mateřštiny a naopak může podle autorky s velkou pravděpodobností vzniknout u každého vědeckého pracovníka či vysokoškolsky vzdělaného jedince, který tímto způsobem získá informace pro svoji potřebu či kolektiv. Podle autorky je proto užitečné, aby byli posluchači cizojazyčné odborné výuky vedeni také ke zvládnutí základních technik překladu. Pro tyto účely uvádí některé postupy, které by měla výuka směřující k osvojení základních technik a dovedností překladatele obsahovat. Na závěr příspěvku si Fenclová klade následující otázku: „*Jestliže si však dnes ve světě vydobyla uznání tzv. výuka „language for specific purposes“, proč neuvážít možnost výuky „translation for specific purposes“*“ (Fenclová 1992, 108)? Na okraj poznamenejme, že jak z dikce tohoto příspěvku vyplývá, česká lingvodidaktika na počátku devadesátých let 20. století termín „*language for specific purposes*“ používá. Není však uveden jeho ekvivalent v českém jazyce. Z dalších příspěvků, které se zabývají využitím odborného textu, je nezbytné zmínit příspěvek *Formy práce s odborným textem, stupně jejich individualizace a jejich teoretické zdroje* autorky M. Pohankové (1989, 147–156). Autorka klade důraz na potřebu vypěstovat u budoucích odborníků určitou *komunikativní pohotovost*, která doplní jejich jazykové znalosti. Práce s odborným textem by měla být podle ní realizována v souladu s komunikativním zaměřením výuky a s respektováním kognitivních potřeb studentů. M. Pohanková se problematikou odborného cizojazyčného textu věnovala i ve svém druhém příspěvku *Komunikativní funkce odborných textů a lingvistické zvláštnosti žánrů odborného stylu* (Pohanková 1992, 41–49). Zde pojednává o vybraných žánrech odborného stylu s ohledem na jejich komunikativní funkci. Posledním příspěvkem uvedeného sborníku z roku 1992, který je nezbytné v souvislosti s využitím odborného textu zmínit, je příspěvek Z. Zápotocké *K aplikaci globálního přístupu při čtení cizojazyčných odborných textů na vysokých školách nefilologického typu* (Zápotocká 1992, 71–82). Autorka shrnuje zásady práce s cizojazyčným textem. Klade důraz především na aktuálnost a autentičnost textového materiálu, na spolupráci učitele cizího jazyka s příslušnou odbornou katedrou, na nahrazení metody doslovného překladu metodou globální analýzy (několikanásobného čtení), na zakládání odborných slovníků a v neposlední řadě na zavádění zvukové podoby textu do výuky. V závěru příspěvku demonstrovuje autorka *globální analýzu* na praktické ukázce opírající se o francouzský autentický text.

Pokud se pokusíme shrnout požadavky na práci s odborným cizojazyčným textem tak, jak o nich pojednávají vybraní čeští autoři, dospějeme obecně k následující-

cím závěrům: v práci s cizojazyčným odborným textem je zpravidla zapotřebí uplatnit vedle hlediska lingvistického rovněž hledisko psycholingvistické a sociolingvistické; vždy je potřeba brát zřetel na stupeň ovládnutí cizího jazyka posluchačů, na jejich potřeby a zájmy; důležitá je žánrová rozmanitost a zajímavost těchto textů; vždy je potřeba směřovat práci s textem k vytyčeným cílům cizojazyčné odborné výuky. Výše uvedené požadavky jsou nejen v souladu s požadavky didaktiky odborného jazyka stanovených pro využití cizojazyčného odborného textu ve výuce, ale jsou také platné i pro didaktiku cizích jazyků obecně. Jsou rovněž v souladu s požadavky, které si v souvislosti s výukou odborné francouzštiny jako jazyka cizího vytyčuje také didaktika francouzštiny.

Pokud se pokusíme konfrontovat některé další klíčové poznatky z didaktiky francouzštiny jako odborného cizího jazyka s požadavky kladenými na odbornou cizojazyčnou přípravu dospělých posluchačů, o kterých pojednávají vybraní čeští autoři v uvedených sbornících, dospějeme k závěru, že česká a zahraniční lingvodidaktika se v zásadě opírá o podobné principy.

U didaktiky francouzštiny byl v rámci několika koncepcí kladen velký důraz na analýzu potřeb posluchačů. Stejný důraz klade např. také autor článku *Učební metody a metodické postupy ve výuce cizího jazyka* Z. Menhart (Menhart 1989, 17–33). Ten uvádí, že „[s]olidní osvojení cizího jazyka je náročný úkol vyžadující příznivé hmotné, organizační, didaktické a pedagogicko-psychologické podmínky i odborně řízenou výuku s účelným a reálným cílem odpovídajícím skutečným potřebám a zájmům dospělých posluchačů. Tyto odborné potřeby a zájmy je nutno objektivně vymezit a přizpůsobit jim obsah i rozsah učiva, jakož i metodické postupy“ (Menhart 1989, 17).

V souvislosti s efektivností výuky odborného jazyka je apelováno na celkovou koncepci výuky, vycházející především ze sledovaných cílů, tedy z analýzy potřeb posluchačů. V uvedeném článku je také zmíněna náročná role vyučujícího cizího jazyka v procesu výuky odborného jazyka. Podle něj by měl vyučující směřovat posluchače k osvojení takových kompetencí, které bude posluchač v rámci reálných komunikačních situací využívat. Autor zdůrazňuje vedle vytváření řečových automatismů také rozvoj vědeckých a intelektuálních dovedností (např. formulování hypotéz, interpretace údajů, analyzování, apod.), rovněž nezbytných pro profesionální komunikaci v cizím jazyce. Jako velmi vhodnou formu výuky navrhuje autor využívat tzv. simulace (např. podnik). Cílem je přiblížit učební komunikaci té reálné. Tento přístup je dle Menharta zvláště vhodný a velice motivační právě pro profesní publikum, neboť simulované situace odpovídají skutečným situacím reálného života. Uvedené požadavky autora – analýza potřeb posluchačů, důraz na cíle a celkovou koncepci výuky, osvojení příslušných kompetencí, přiblížení se reálné komunikaci a jiné – se plně shodují s požadavky koncepce FOS (viz kap. 2.4.). Závěrem je nezbytné ke sborníkům *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách* (1989) a *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách II*. (1992) poznamenat, že jsou velmi cenným zdrojem informací mapujícím problematiku výuky odborného jazyka v průběhu 80. a 90. let dvacátého století.

Zastavme se ještě u dalších českých pramenů postihujících oblast výuky odborného cizího jazyka. Příspěvky takto tematicky zaměřené byly a jsou i nadále publikovány především v časopisu *Cizí jazyky*. Vedle problematiky využití odborného textu při výuce jsou velmi často zmiňována témata zaměřená lingvisticky, např. problematika odborné slovní zásoby (např. Priesolová 1999/2000a) a osvojení gramatických jevů typických pro daný odborný jazyk (např. Priesolová 1999/2000b a Priesolová 2002/2003). Vedle těchto lingvodidaktických témat didaktiky francouzštiny jako jazyka cizího připomeňme ještě následující příspěvky zaměřené teoreticky: např. dva příspěvky autorky Ch. Parpetteové (Parpette 2002/2003) pojednávajících o problematice výuky obecného a odborného jazyka na vysokých školách. Neméně zajímavým příspěvkem je příspěvek autorky J. Kozmové pojednávající o využití jedné z technik, která je v současné době velmi oblíbená právě při výuce odborného jazyka: o simulaci (viz Kozmová 2000/2001).

Další publikační počiny pojednávající o problematice odborného jazyka jsou průběžně zaznamenávány v návaznosti na konference (zpravidla s mezinárodní účastí) pořádané různými jazykovými pracovišti (katedrami). Jako příklad lze uvést četné konference o odborném stylu organizované Vysokou školou ekonomickou v Praze a Fakultou filozofickou ZČU v Plzni. O uvedené problematice bylo pojednáno také v rámci dalších konferencí, kde nebyl sice odborný jazyk ústředním tématem, ale jedním z dílčích témat didaktiky cizích jazyků (např. konference pořádané Mezinárodní federací učitelů živých jazyků, Kruhem moderních filologů, Pedagogickou fakultou UK v Praze, Filozofickou fakultou UK v Praze, ČZU v Praze, UP v Olomouci, MU v Brně atd.). Příspěvky z těchto konferencí přinášejí cenné informace a poznatky o odborném jazyku/odborném stylu jako specifické oblasti didaktiky cizích jazyků. Jednou z oblastí, která je velmi často zpracována, je problematika využití odborného textu při výuce. Vedle tohoto tématu pojednávají tyto příspěvky ještě o dalších, neméně důležitých tématech. Ta přímo či nepřímo na práci s odborným textem navazují. Jako příklad uvádíme náměty, které se v současnosti velmi často objevují na programu jednání konferencí se zaměřením na odborný jazyk:

- problematika odborné terminologie
- lexikální a syntaktická synonymie v odborném stylu
- syntaktické zvláštnosti odborného jazyka
- problematika odborného překladu a tlumočení
- tvorba výukových programů zaměřených na osvojení odborného jazyka
- využití nových technologií ve výuce cizím jazykům
- interkulturní aspekt ve výuce odbornému jazyku

4. Závěr

Odborná tematika je v současné době nedílnou součástí výuky cizího jazyka. Cílem našeho textu bylo sledovat, jak se didaktika odborného jazyka (v našem případě

francouzštiny) vyvíjela na pozadí vývoje jednotlivých metodických směrů didaktiky cizích jazyků. Dílčími cíli našeho textu pak bylo vysvětlení terminologické nejednotnosti v pojmenování didaktických koncepcí týkajících se výuky odborného francouzského jazyka a uvedení do problematiky výuky odborného jazyka pojednané v rámci české (československé) didaktiky cizích jazyků.

Použité zdroje

BALMET EURIN, Simone a HENAO DE LEGGE, Martine (1992): *Pratiques du français scientifique*. Paris: Hachette.

BEACCO, Jean-Claude a LEHMANN, Denis (1990): *Publics spécifiques et communication spécialisée*. Paris: Edicef.

BENEŠ, Eduard, STEHLÍK, Václav a BALOUN, Jaroslav (1965): *Němčina pro vědecké a odborné pracovníky*. Praha: Československá akademie věd.

BESSE, Henri (1992): *Méthodes et pratiques des manuels de langue*. Paris: Didier.

Cadre européen commun de référence pour l'apprentissage et l'enseignement des langues. Comité de l'Éducation. Strasbourg 1996.

CUQ, Jean-Pierre a GRUCA, Isabelle (2002): *Cours de didactique du français langue étrangère et seconde*. Grenoble: PUG.

DUŠKOVÁ, Ludmila a kol. (1981): *Mluvená angličtina pro vědecké a odborné pracovníky*. Praha.

FENCLOVÁ, Marie (1992): Překlad odborného textu a rozvíjení jazykového nadání studentů nefilologických oborů na vysokých školách. In: *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách II*. Praha: Pedagogická fakulta UK.

HENDRICH, Josef a kol. (1988): *Didaktika cizích jazyků*. Praha: SPN.

HUTCHINSON, Thomas a WATERS, Alan (1987): *English for Specific Purposes*. London: CUP Coll.

CHALLE, Odile (2002): *Enseigner le français de spécialité*. Paris: Economica.

KAHN, Gisele (1990): *Un manuel pour l'enseignement du français aux militaires indigènes de 1927*. Publics spécifiques et communication spécialisée. FDM recherches et applications. Août-septembre.

KOZMOVÁ, Jana (2000/2001): Simulace při výuce odborné francouzštiny. *Cizí jazyky*, roč. 44.

Le Français Fondamental Premier degré. Ministère de l'Éducation nationale Paris 1959.

Le Français Fondamental Second degré. Ministère de l'Éducation nationale Paris 1974.

LEHMANN, Denis a kol. (1980): *Lecture fonctionnelle des textes de spécialité*. CREDIF Paris: Didier.

LEHMANN, Denis (1993): *Objectifs spécifiques en langue étrangère*. Hachette Livre 1.

MANGIANTE, Jean-Marc a PARPETTE, Chantal (2004): *Le Français sur Objectif Spécifique: de l'analyse des besoins à l'élaboration d'un cours*. Hachette Livre.

MENHART, Zdeněk (1989): Učební metody a metodické postupy ve výuce cizímu jazyku. In: *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách*. Praha: Pedagogická fakulta UK.

POHANKOVÁ, Marie (1989): Formy práce s odborným textem, stupně jejich individualizace a jejich teoretické zdroje. In: *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách*. Praha: Pedagogická fakulta UK.

POHANKOVÁ, Marie (1992): Komunikativní funkce odborných textů a lingvistické zvláštnosti žánrů odborného stylu. In: *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách II*. Praha: Pedagogická fakulta UK.

PORCHER, Louis (1978): *M. Thibaut et le bec Bunsen*. La pédagogie du français langue étrangère. Hachette.

PORTINE, Henri (1990): *Les langues de spécialité comme enjeux de représentations*. Publics spécifiques et communication spécialisée. Edicef.

PRAVDOVÁ, Marie, PRAVDA, Martin a REJTHAROVÁ, Věra (1977): *Mluvená francouzština pro vědecké a odborné pracovníky*. Praha: Academia.

PRIESOLOVÁ, Janka (1999/2000a): Charakteristické rysy slovní zásoby ekonomické francouzštiny. *Cizí jazyky*, roč. 43, č. 2.

PRIESOLOVÁ, Janka (1999/2000b): Syntax odborné francouzštiny – verbonominální vazby. *Cizí jazyky*, roč. 43, č. 5.

Rapport François – *Développement de la formation par la France des cadres et ingénieurs étrangers*. Ministère de l'Industrie et de la Recherche 1977.

ROZKOVCOVÁ, Ludmila, HANUSOVÁ, Zdeňka a STARÝ, Stanislav (1985): *Ruština pro vědecké a odborné pracovníky*. Praha: Academia.

VIGNER, Gérard (1980): *Didactique fonctionnelle du français*. Paris: Hachette.

ZÁPOTOCKÁ, Zdena (1989): K modernizaci obsahu, forem a metod vyučování cizím jazykům ve společném základě na vysokých školách. In: *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách*. Praha: Pedagogická fakulta UK.

ZÁPOTOCKÁ, Zdena (1992): K aplikaci globálního přístupu při čtení cizojazyčných odborných textů na vysokých školách nefilologického typu. In: *Problematika vyučování cizím jazykům na vysokých školách II*. Praha: Pedagogická fakulta UK.

Résumé

La didactique des langues étrangères s'occupe en général de la théorie et de l'art d'enseignement/apprentissage des langues étrangères. La langue étrangère est conçue comme un organisme vivant. Au cours de l'enseignement/apprentissage de la langue étrangère, il est nécessaire de faire acquérir à un apprenant un ensemble de connaissances et de compétences complexes. La didactique du Français langue étrangère (FLE) est une partie intégrante de la didactique des langues étrangères. Elle s'oriente vers un enseignement/apprentissage généraliste ou spécialisé. Les problèmes liés à l'enseignement professionnel/spécialisé en langue étrangère font actuellement partie des sujets importants qui sont traités en didactique des langues étrangères. Cette problématique représente une nouvelle série de questions auxquelles la didactique des langues étrangères est à la recherche des réponses. Ces questions cherchent à définir des relations entre l'enseignement généraliste et l'enseignement professionnel/spécialisé, le contenu, les méthodes et les objectifs de ces méthodologies.

L'objectif de notre communication est de faire le point sur l'évolution des concepts didactiques du français langue de spécialité avec lesquels on opère dans le domaine de la didactique du FLE depuis la deuxième moitié du XXème siècle jusqu'à présent et qui concernent surtout l'enseignement du français à un public universitaire, c'est à dire à un public d'adultes avec des besoins langagiers spécifiques. Ce type de public se diffère des étudiants spécialistes en français par le fait que leur apprentissage langagier doit être centré sur leur objet d'études, sur leur spécialisation. Cela signifie que ces publics apprennent du français et non pas le français et qu'ils l'apprennent pour en faire usage déterminé dans des situations de communications déterminées. Pour pouvoir traiter cet aperçu historique, nous avons

consulté les ouvrages didactiques francophones et les auteurs traitant ces thèmes comme Lehmann, Balmet/M.Henao de Legge, Challe, Mangiante/Parpette, Mourhlon-Dallies et Cuq. Dans leurs ouvrages on trouve plusieurs tableaux récapitulatifs des démarches didactiques visant des publics d'adultes ou de professionnels. Rappelons-nous ces approches : Le français scientifique et technique de 1960 qui mettait l'accent sur l'acquisition du vocabulaire spécialisé et sur le public spécialisé. De 1963 à 1973 on a connu Le français langue de spécialité qui a été influencé par la méthodologie SGAV et représentait une progression du Français fondamental. Suivait Le français instrumental qui s'est développé en Amérique latine en 1970 et dont l'accent était mis sur la communication scientifique et technique. L'enseignement s'est réalisé par la lecture des textes spécialisés. Une autre démarche arrivait en 1975 et c'était Le français fonctionnel. Sa nouvelle méthodologie dite fonctionnelle mettait l'accent sur les objectifs à atteindre. C'était la présentation des démarches qui datent jusqu'au début des années quatre-vingt-dix. On va enchaîner avec les démarches actuelles auxquelles on va consacrer plus d'attention: La première démarche qui concerne le public universitaire c'est le FOG (Français à Orientation Générale), touche l'enseignement à l'orientation large, l'objectif principal de ce type de cours est d'apprendre le français dit généraliste sans avoir, au moment d'apprentissage, des besoins langagiers précis. Après, c'est le Français de spécialité. Les méthodes du Français de spécialité mettent l'accent sur le domaine de spécialité, d'activité étudiée. Pour le public universitaire on peut s'appuyer sur des méthodes de type Français des affaires, Français scientifique et technique, Français de la médecine, Français juridique, Français pour la traduction et interprétation, et d'autres. Objectif principal de ces méthodes est l'acquisition du vocabulaire spécialisé et une atteinte adéquate d'un degré de communication professionnelle orale et écrite. Ces méthodes sont bien applicables à un cours du français universitaire, toutes les quatre compétences langagières à acquérir y sont bien présentées ce qui facilite la tâche du professeur. A l'opposé à cette approche globale aux objectifs variés, une approche de FOS (Français sur Objectifs Spécifiques/ Français sur Objectif Spécifique) s'était établi pour répondre aux besoins langagiers précis des apprenants non spécialistes en français mais spécialistes des disciplines universitaires. Parmi les didacticiens qui ont travaillé sur cette approche il faut mentionner D. Lehmann et de nouveau J.-M. Mangiante et C. Parpette. Leurs ouvrages proposent des modèles méthodologiques à suivre pour monter un cours de FOS. En le résumant on peut mentionner les étapes suivantes : l'analyse des besoins des apprenants, détermination des objectifs dits spécifiques et élaboration du matériel pédagogique/didactique approprié. A l'inverse du Français de spécialité qui représente une approche globale d'une discipline ouverte à un public large, le FOS travaille au cas par cas en fonction des demandes et des besoins d'un public précis. Pour pouvoir faire le point sur les trois dernières approches qui viennent d'être présentées il faut dire que toutes les trois ont lieu en cours du français universitaire destinés au public non spécialiste en français. La mise en place de telle ou telle approche didactique doit strictement répondre aux objectifs du cours et aux demandes et besoins des apprenants.

La dernière partie de notre communication vise la didactique de la langue de spécialité traitée dans les ouvrages didactiques et manuels tchèques ou tchécoslovaques à partir de la deuxième moitié du XXe siècle jusqu'à présent. Cette partie fait le point sur la méthodologie de l'enseignement/apprentissage en langue étrangère de spécialité (en anglais, russe, allemand, français), centrée sur les sujets suivants: l'exploitation du texte de spécialité en cours de langue, la terminologie, la synonymie lexicale et syntaxique dans la langue de spécialité, la traduction, l'exploitation de nouvelles technologies et finalement l'aspect interculturel. Ces thèmes étaient (et sont toujours) mentionnés au cours des colloques orientés vers la didactique des langues étrangères et langues de spécialité.

Helena Kubátová

Klasické přístupy k problému objektivit v sociologii

Abstract

On the basis of Popper's strong scientific version of objectivity, the aim of this study has been to explicate and evaluate the chosen ways of ensuring objectivity in sociology. Popper's method of critical testing of hypotheses and theories is a contrast-referential model enabling more precise identification of the importance of objectivity in sociology. Besides the introduction and conclusions, the study consists of three main parts. The first part deals with concise delimitation of Popper's method of deductive testing of scientific statements, theories, and hypotheses. In the second part, the strong version of objectivity is compared with the weak version of objectivity in sociological knowledge. The third part is devoted to critical interpretation of various concepts of positivist and interpretative approaches to objectivity in sociology.

Key words: objectivity of scientific knowledge, critical rationalism, testing of theories and hypotheses, knowledge interest, scientific paradigm, positivism, interpretative approaches, value neutrality, ideal types

1. Uvedení do problému

Ačkoliv sociologické poznání nikdy nemůže dosáhnout takové objektivit jako přírodovědné poznání, většina sociologů se snaží neredukovat sociologii na pouhou subjektivní zkušenost a nějakou verzi objektivit sociologického poznání předpokládá. Cílem této studie je vyložit a posoudit některé způsoby zajišťování objektivit v sociologii, a to na pozadí Popperovy silné přírodovědné verze vědecké objektivit.¹ Mohlo by se zdát, že je to nesmyslné, protože není možné, aby sociální vědy následovaly metody přírodních věd. Ani v sociologii se nikdy Popperova silná verze vědecké objektivit nemohla uplatnit, proto vykládat objektivitu v sociologii na pozadí této silné verze by mohlo být stejně přehnané, jako jít s kanónem na vrabce. Mně však nejde o to nepřiměřeným nástrojem útočit na sociologickou verzi objektivit. To, o co mi jde, je vytvořit kontrast: Popperova silná verze vědecké objektivit za prvé může ukázat, co není a nemůže být vědecká objektivita v sociologii a proč, za druhé může sloužit jako nástroj pro výklad a posouzení specifických způsobů, kterými se sociologové pokoušejí dosáhnout objektivit.

Kromě úvodu a závěru se studie skládá ze tří částí. První část nazvaná *Silná verze vědecké objektivit v přírodních vědách v pojetí Karla R. Poppera* se věnuje stručnému vymezení Popperovy teorie deduktivní metody testování vědeckých tvrzení, teorií a hypotéz. Druhá část nazvaná *Objektivita v sociologii jako slabá verze vědecké objektivit* se zaměřuje na objektivitu sociologického poznání na pozadí Popperovy silné verze vědecké objektivit. Třetí část nazvaná *Objektivita sociologického poznání v pozitivistických a interpretativních přístupech* se pokouší o výklad těchto dvou odlišných způsobů dosahování objektivit v sociologii.

2. Silná verze vědecké objektivit v přírodních vědách v pojetí Karla R. Poppera

Podle Karla R. Poppera se vědecká objektivita obecně může týkat dvou předmětů: jednak výzkumníka, respektive procesů, kterými badatel dospěl k teorii nebo hypotéze, jednak vědeckých poznatků, tvrzení, teorií a hypotéz. Popper totiž rozlišuje mezi procesem vymýšlení hypotézy nebo teorie (tedy v podstatě psychickým poznávacím procesem) a postupem, jímž se hypotéza či teorie testuje. Podle Poppera je možné o objektivitě vědeckého poznání uvažovat jen jako o objektivitě vědeckých výsledků, tedy vědeckých tvrzení, která spočívají v tom, že objektivní a vědecká mohou být jen taková tvrzení, která mohou být intersubjektivně testována, respektive stát se předmětem intersubjektivní kritiky. Naopak o objektivitě výzkumníka a jeho myšlenkových postupů není nutné uvažovat; jak došlo k vytvoření hypotézy či teorie je z hlediska nestrannosti vědeckých tvrzení irelevantní. Akt vynalézání a vymýšlení teorií a hypotéz je vždy zalo-

žen na subjektivní zkušenosti výzkumníka, ovšem to pro zajištění objektivit tvrzení není překážkou (Popper 1997).

Při svém vymezení vědecké objektivit vychází Popper z Kanta, který podle Poppera tvrdil, že objektivita vědeckých teorií je založena na předpokladu opakovatelnosti pokusů, protože v tom případě mohou být pozorování testována kýmkoliv, což znamená, že objektivní vědecké poznání je zdůvodnitelné nezávisle na subjektivitě toho, kdo testuje (Popper 1997, 24–28). Ke spojení subjektivit výzkumníka a objektivit výsledku Kant píše: „*Něco se domnívat je určitá událost v našem rozvažování, která se může zakládat na objektivních důvodech, ale vyžaduje i subjektivní příčiny v mysli soudícího jednotlivce. Jestliže takové domněnky platí pro každého, kdo je obdařen rozumem, pak je jeho důvod objektivně dostatečný a domněnky se pak nazývají přesvědčení. Je-li odůvodněno jen zvláštní povahou subjektu, říkáme, že si člověk něco namlouvá*“ (Kant 2001, 486–487).

Podle Poppera nemohou být empirické vědy charakterizovány induktivní metodou, neboť je nepravděpodobné, že bychom mohli z partikulárních tvrzení odvodit platné univerzální tvrzení. Popper soudí, že „[v]ědec, ať teoretik nebo experimentátor, předkládá tvrzení nebo systémy tvrzení a krok za krokem je testuje. V oblasti věd empirických pak zvláště konstruuje hypotézy nebo systémy teorií a testuje je vůči zkušenosti pozorování a experimentem“ (Popper 1997, 3). Svou teorii, jež je na tomto východisku postavena, nazval teorií deduktivní metody testování: „[...] hypotézu lze pouze empiricky testovat – a to teprve poté, co byla předložena“ (Popper 1997, 7). Popperovo pojetí vědy je založeno na stanovisku, že věda je hledání pravdy kritikou: „*To my tvoříme vědecké teorie a jsme to my, kdo vědecké teorie kritizujeme. To je celá teorie vědy. My teorie vynalézáme a my je také likvidujeme. Tím vytváříme nové problémy a dostáváme se do situace, ve které pak, když to jde, vynalézáme teorie nové*“ (Popper a Lorenz 1997, 49).

Pravdy nemůžeme dosáhnout jednou pro vždy. Dokud teorie vydrží přísné testování, lze říci, že se osvědčila. Na rozdíl od pozitivistů, kteří vymezují vědecké teze jako taková tvrzení, u kterých můžeme rozhodnout s definitivní platností o jejich pravdivosti či nepravdivosti, Popper vymezuje vědecký výrok jako takové tvrzení, jež je revizovatelné – tedy takové, které je zformulováno tak, že může být kritizováno a překonáno tvrzením lepším. Je to cesta, jak se vyhnout dogmatismu ve vědě.

Popper důsledně razí metodu kritického testování teorií a jejich výběru v souladu s výsledky testů: „*Z nové ideje, zkusmo předložené a nijak dosud nezdůvodněné – anticipace, hypotézy, teoretického systému anebo co chcete – se logickou dedukcí vyvozují důsledky. Tyto důsledky se pak porovnávají jak vzájemně, tak s jinými relevantními tvrzeními, aby se zjistilo, jaké mezi nimi existují logické vztahy [...] můžeme rozlišit čtyři různé cesty, jimiž lze uskutečňovat testování nějaké teorie. První je logické porovnání důsledků mezi sebou, čímž se testuje vnitřní konzistence, bezrozpornost systému. Za druhé je to zkoumání logické formy teorie s cílem zjistit, zda má povahu teorie empirické či vědecké [...] Za třetí je to srovnání s jinými teoriemi, převážně s cílem stanovit, zda tato teorie před-*

1) Mohla být zvolena i jiná přírodovědná verze vědecké objektivit, např. pozitivismus. Popperův kritický racionalismus se mi však vzhledem k cílům studie jevil vhodnější.

stavuje vědecký pokrok, zda by přežila naše rozličné testy. A konečně je zde testování teorie empirickými aplikacemi závěrů, které z ní lze vyvodit“ (Popper 1997, 9–10).

Podle Poppera je kritériem vědeckosti empirické vědy existence metodologických pravidel opakovaného testování, která se liší od pravidel čisté logiky pozitivismu. Není mým cílem popisovat všechna Popperova metodologická pravidla. Postačí, že bylo poukázáno na dvě po mém soudu nejdůležitější: za prvé na různé cesty, jak je možné teorie testovat, za druhé na metodologické pravidlo, že „do vědy lze zavádět jen taková tvrzení, která jsou intersubjektivně testovatelná“ (Popper 1997, 37).

Těmto kritériím vědeckosti samozřejmě sociologie nemůže dostát. Sociologie nedisponuje metodologickými pravidly kritického testování teorií a jejich výběru v souladu s výsledky testů. Netestuje vnitřní konzistenci teorií, nesrovnává teorie s jinými teoriemi apod. Popperovo pojetí silné verze objektivit přesto může sloužit jako vodítko při výkladu klasických přístupů k problému objektivit v sociologii, neboť umožňuje uvidět a uvědomit si, co vlastně může znamenat vědecká objektivita v sociologii.

3. Objektivita v sociologii jako slabá verze vědecké objektivit

Také v sociologii lze rozlišit objektivitu výzkumníka a jeho myšlenkových postupů a objektivitu sociologických tvrzení. Přehlédneme-li dílo sociologických klasiků, spatříme zajímavou okolnost: sociologové často nerozlišují mezi teorií poznání (epistemologií) a teorií (metodologií) vědy. Pokoušejí se totiž jak o zajištění objektivit výzkumníka (přesněji řečeno pracují s možností odstranění jeho subjektivní zkušenosti, a to jak v pozitivistické, tak interpretativní verzi sociologie), tak o zajištění objektivit svých tvrzení (přičemž používají jiné strategie, než metodologická pravidla, která byla zmíněna výše).

Mým původním záměrem bylo rozdělit objektivitu v sociologii na objektivitu výzkumníka a objektivitu sociologických tvrzení, ovšem ukázalo se, že sociologové dost často pracují s předpokladem, že objektivit sociologických tvrzení lze dosáhnout zajištěním objektivit výzkumníka (nebo alespoň kontrolou jeho subjektivní zkušenosti) a objektivit výzkumníka zase zajištěním objektivit sociologických tvrzení. Rozdělení na objektivitu výzkumníka a objektivitu tvrzení proto nebylo možné udržet; z toho důvodu se v této studii obě možnosti objektivit často prolínají.

Sociologická debata o objektivitě výzkumníka obvykle směřuje k problematice jeho sociálního zakotvení v prostředí, v němž byl a je socializován, a které může být chápáno jako jeden ze zdrojů jeho *poznávacího zájmu*. Každý badatel je zakotven ve svém specifickém sociálním prostředí, ve kterém byl jednak socializován v dětství, jednak je v něm socializován v průběhu celého života, což nakonec vede k tomu, že ať už si to připustí či nikoliv, je plný předsudků, které pramení z jeho zdravého rozumu a které působí na jeho vnímání a interpretaci sociální skutečnosti (srov. např. Wallerstein et al. 1998, Bourdieu 2003).

Tento problém je velmi starý, jeho klasickou verzi zformuloval Francis Bacon, který soudil, že každý člověk má kromě univerzální lidské přirozenosti ještě svou

individuální jeskyni. Tato jeskyně mu individuálně zkresluje věci samotné, a to ze dvou důvodů. Za prvé proto, že každý člověk má svou zvláštní individuální přirozenost, za druhé proto, že každý jedinec byl odlišně vychováván a stýkal se s jinými lidmi. Každý jednotlivec četl jen určité knihy a měl v úctě různé autority, každý člověk má a měl odlišné dojmy podle toho, zda je předpojatý, nebo vyrovnaný a otevřený. Bacon v této souvislosti odkazuje na Herakleita: lidé hledají vědění ve svých malých světech, a nikoli ve světě velkém či obecném (Bacon 1974).

Poznávací zájem badatele není založen jen na jeho individuální jeskyni, ale také na světovém názoru dané epochy nebo na teoretických modelech daného historického období, která jsou zrovna v hlavním proudu. Všechna fakta, jež vědec při své práci používá, jsou pouze *výběrem ze skutečnosti* na základě tohoto zájmu (srov. např. Wallerstein et al. 1998, Weber 1949a).

Pravděpodobně nejznámějším příspěvkem k tomuto názoru je historické pojetí vývoje vědy Thomase S. Kuhna, jenž do vědy zavedl pojem vědecké paradigma. Vědecké paradigma chápal jako soubor historicky vzniklých způsobů rozvíjení vědy v určitém období, jako celek poznatků a vědeckých postupů, které si vědec osvojil a uplatňuje je ve vědecké praxi. Paradigma je určující pro výběr a formulaci problémů v daném období a obsahuje i kritéria přijatelnosti řešení problému. Kuhn vymezil paradigma jako konstelaci víry skupiny, což je sociologický význam pojmu paradigma²; jako zvláštní druh této konstelace víry lze paradigma chápat i jako sdílené vzorové příklady, což vychází z předpokladu, že konkrétní řešení hádanky může být použito jako model či příklad, který může nahradit explicitní pravidla a stát se tak základem pro řešení ostatních hádanek normální vědy (Kuhn 1997, 173–206).³

2) K sociologickému významu pojmu paradigma patří pojem *disciplinární matice*, která se skládá ze čtyř součástí: 1. *Symbolická zobecnění jako formální a snadno formalizovatelné součásti disciplinárních matic* (např. výrazy, které jsou vyjádřeny logickou formou, a nikdo proti nim nemá námitky). 2. *Metafyzická paradigma*, což je *společná víra v určité modely vyjádřené v tvrzeních typu teplo je kinetická energie částí, z nichž se skládá těleso*. 3. *Hodnoty, tedy představy o tom, jaké by teorie měly být – jednoduché, samy v sobě bezrozporné, vnitřně soudržné, přijatelné a slučitelné s teoriemi ostatními; případně předpoklady o tom, že věda by měla být či naopak neměla být společensky užitečná*. 4. *Vzory jako určitá vzorová řešení problémů, se kterými se studenti setkávají v počátcích své vědecké dráhy* (např. *nakloněná rovina, kuželové kyvadlo apod.*) (Kuhn 1997, 173–206).

3) S historickým pojetím vývoje vědy ani s myšlenkou existence jednoho paradigmatu v normální vědě se Popper nikdy neztotožnil, což je pochopitelné, když uvážíme Popperovo zdůrazňování neustálého boje různých teorií jako jednoho ze způsobů, kterým lidstvo bojuje o přežití. Ale je zde ještě jeden důvod – a tím je principiální rozpor mezi tzv. *historiky vědy* (např. Kuhn nebo Feyerabend) a *metodology vědy* (jako je např. Popper). Jak píše

Přestože se dnes mluví o sociálně konstruovaných sociologických teoriích⁴, o teoriích determinovaných osobní situací svého tvůrce, o světě, který je v každém okamžiku konstruovaný, neznamená to, že sociologie má být tvořena soukromými názory sociologů. Důkazem toho je, že všichni píšeme tak, abychom se navzájem ve vědecké komunitě přesvědčili o platnosti a objektivitě svých poznatků a interpretací a dosáhli tak jejich legitimizace. Používáme a dodržujeme jasně dané a vědeckou komunitou schválené vědecké postupy. Pokud používáme metody, které nejsou standardizované, pak ukazujeme detaily své metody, a to proto, aby metoda mohla být použita i jinými. Ukazujeme všechny svoje data i postupy, aby mohly být hodnoceny vědeckou komunitou (srov. např. Wallerstein et al. 1998).

V sociálních vědách tak obvykle dosahujeme objektivitu poznatků pomocí legitimizace vědeckou komunitou, zatímco přírodní vědy dle Poppera usilují o kontrolu vědeckou komunitou ve smyslu intersubjektivního testování (kritiky) vědeckých tvrzení, teorií a hypotéz za pomoci konvenčně stanovených metodologických pravidel jejich testování; to v případě sociálních věd není možné a ani se to nedělá. V případě sociálních věd tedy nezbyvá než spoléhat se na souhlas komunity, která, pokud ho poskytuje, často k tomu nemá racionální důvod.

Legitimizace vědeckou komunitou, jež v sociologii nahrazuje intersubjektivní testování, má svou odvrácenou stránku. Zatímco dle Popperovy silné verze objektivit v přírodních vědách dojde k vyloučení vědeckého poznatku na základě jeho opakovaného neúspěšného objektivního testování a kritické racionální diskuse, které jsou prováděny bez ohledu na subjektivní mínění a sympatie či antipatie toho, kdo testuje, v sociálních vědách, v nichž se tato silná verze objektivit nemůže uplatnit, může docházet k tomu, že jediným argumentem pro vyloučení určité teorie a vítězství jiné se stane mocenský a sociální argument. Jak píše Paul Feyerabend, ve vědeckých sporech se často uplatňuje zesměšňování protivníka, psychický nátlak a propaganda (Feyerabend 2001).

Feyerabend, odlišování kontextu objevu (který může být iracionální a nemusí vyplývat z uznaných metod) a kontextu zdůvodnění (kritika, která začíná teprve poté, co byly objevy skutečnými) je pro vědu škodlivé a pramení zejména z toho, že tyto kontexty „náleží dvěma různým disciplínám (historii vědy, filozofii vědy), které jsou žárlivé na svou nezávislost“ (Feyerabend 2001, 176).

4) Sociálně konstruktivistické přístupy k vědě vycházejí z předpokladu, že vědění a věda neodrážejí skutečnost, ale jsou sociálně zkonstruované. Sociálně konstruktivistické přístupy se obvykle nezaměřují na sociální konstruování sociálních teorií, ale zaměřují se na způsoby, kterými dosahují poznání přírodovědci. Souhrnně k tomuto problému např. viz Špelda (2009, 245–287).

Podle Feyerabenda se to však týká všech věd, tedy i přírodních. Feyerabend nikdy Popperovu normativní verzi objektivit nepřijal. Poppera kritizoval za jeho prosazování racionality ve vědě a o kritické diskusi a falzifikaci soudil, že vědecké poznání nerozvíjí, ale naopak ničí. Feyerabend podrobil kritické analýze historický vývoj v přírodních vědách a na jejím základě tvrdil, že v přírodních vědách většinou nic nešlo podle Popperových metodologických pravidel testování a norem objektivit. Naopak k mnoha objevům v přírodních vědách došlo právě proto, že vědci nedodržovali metodologické principy a zásady, ať už záměrně či z neznalosti, a že k přijetí či nepřijetí nových teorií docházelo často v důsledku sociálních a propagandistických tlaků, nikoliv proto, že teorie byly podrobeny opakovaným testům.

Mohlo by se tedy zdát, že postavit proti sobě Poppera a Feyerabenda je triviální a povede to k předem známému výsledku: Popper jako obhájce racionálních postupů ve vědě a v důsledku toho jako někdo, kdo vědu zabíjí, naproti tomu Feyerabend jako rebel a anarchista a jako někdo, kdo propaguje tvořivost a svobodu ve vědeckém bádání. Ve skutečnosti je však možno si myslet, že Popper svým úsilím o uplatňování racionální kritické diskuse, a to na základě jasných předem stanovených metodologických pravidel, která může zabránit ideologickým argumentům při prosazování či odmítání nových teorií, přispěl spíše ke svobodě vědeckého bádání, a alespoň k možnosti odstranit z vědy subjektivismus a ideologické a sociální tlaky.⁵

Protože sociologie nemůže dosáhnout silné verze objektivit, není možné, aby se na posuzování jejích výsledků použila popperovská racionální intersubjektivní kritika. Sociologická tvrzení jsou tudíž často legitimizována či vylučována oponenty, kteří mohou být vedeni svými subjektivními ideologickými nebo sociálními hledisky postrádajícími vědeckou racionalitu. Lze tedy usoudit, že nemožnost sociologie dosáhnout silné verze objektivit vede nejenom k tomu, že jí chybí objektivní sociologická tvrzení, ale navíc i k tomu, že ani kritika sociologických tvrzení a teorií často není a nemůže být objektivní, neboť na ně nelze uplatnit Popperovu racionální intersubjektivní kritiku založenou na předem konvenčně přijatých metodologických zásadách opakovaného testování teorií a hypotéz.

Miloslav Petrusek soudí, že jednu z možností, jak dosáhnout alespoň nějaké objektivit v sociálních vědách, nabízí Mertonova *paradigmatizace zkoumání* (Petrusek 1993, 19–26). Merton chápe paradigmata v sociologii jako teorie středního dosahu, které jsou charakteristické tím, že spojují teoretické koncepty s empirickými daty. Merton soudí, že jsou to ministruktury základních idejí, pojmů, témat a empirických zjištění. Merton je zastáncem plurality paradigm, která byla podle jeho soudu v sociologii ochotně přijata, a to zejména proto, že poskytovala sice skromné, ale zato uspořádané a organizované názory na alespoň omezené vědecké poznání. Kromě toho (na rozdíl od

5) O Popperovu „rebelství“ viz Parusníková (2005).

tehdejšího scientismu, který vycházel z logického empirismu a hnutí za jednotu vědy) chránila tato představa sociologie před tím, aby v přírodních vědách viděli vzory, které lze napodobovat, místo toho, aby je chápali jako kontrastní referenční modely (Merton 2000, 94–99).

Uplatnění paradigmatické zkoumání prakticky znamená, že explicitně poukážeme na všechna svá východiska a vyložíme všechny pojmy, které používáme při analýze určitého sociálního jevu. Tak zajistíme kontrolu používaných pojmů i explicitních východisek, neboli, jak píše Petrusek, „*zmenšuje se pravděpodobnost nepromyšleného bezdůvodného zavádění nových předpokladů a pojmů*“ (Petrusek 1993, 20).

Problém samozřejmě spočívá v tom, zda jsme vůbec schopni si všechna svá východiska uvědomit a dostat je tím pod kontrolu. Mertonova paradigmatická zkoumání však vede k projasnění postupů a výsledků a umožňuje tak kritickou (věcnou) diskusi, nikoliv sice důsledně v Popperově smyslu, ale přesto vede alespoň k částečné eliminaci ideologických, sociálních a subjektivních argumentů. Navíc pomáhá zabránit upadnutí do dogmatismu, protože nepostuluje žádný hlavní proud sociologického myšlení: každý sociolog může po svém paradigmatickovat svůj výzkumný problém, důležité je, aby paradigmatická byla jasná a transparentní.

Mertonovo pojetí paradigmatické zkoumání poukazuje na další možný způsob zajištění objektivit sociologického poznání: na snahu vytvářet teorie, které jsou teoreticko-empirické, čímž se sociologie pokouší vyhnout na jedné straně abstraktnímu teoretizování bez empirické relevance, na druhé straně empirickým popisům bez teorie. To úzce souvisí s tvorbou pojmů v sociologii. Jedná se především o základní otázku, zda a jak jsou naše pojmy vztaženy k empirii, tedy na čem je založeno naše vysvětlení empirických jevů. V empirických vědách je žádoucí, aby všechna teoretická vysvětlení byla zakotvena v empirické skutečnosti.

Tuto myšlenku můžeme explicitně najít už u Maxe Webera, který soudil, že teoretické pojmy, které tvoříme v sociálních vědách, by neměly být obsahově (empiricky) prázdné, tedy příliš obecné, protože pak by sice měly velký rozsah, avšak nemohly by postihovat kulturní specifčnost, ale na druhé straně by neměly být ani příliš obsahově bohaté, tedy empirické, protože pak by se nejednalo o pojem, ale o popis reality s malým rozsahem (Weber 1949a).

4. Objektivita sociologického poznání v pozitivistických a interpretativních přístupech

Pokusy o řešení objektivit sociologického poznání lze obecně rozdělit do dvou velkých kategorií na základě toho, jak je vymezen předmět sociologie. Pozitivistické přístupy vycházejí obvykle z toho, že předmět sociologie je stanoven a definován sociologem, zatímco interpretativní přístupy jsou založeny na předpokladu, že předmětem sociologie jsou subjektivní významy aktérů sociálního světa, a pak je pro některé sociology otázkou, jak může existovat objektivní věda o subjektivních významech (srov. např.

Weber 1949a, Schütz 1964 nebo Bourdieu 1995 a 1998), zatímco pro jiné interpretativní sociology tato otázka není relevantní (srov. např. Blumer 1969 nebo Geertz 2000).

Toto dělení je velmi hrubé, takže buď do jedné, nebo do druhé kategorie se vejde málokterý sociolog. Např. Max Weber není tak jednoznačně čistý interpretativní sociolog, jak by se mohlo na první pohled zdát, neboť usiloval o vysvětlující porozumění v sociálních vědách, tedy o propojení porozumění subjektivnímu významu se statistickou pravděpodobností jeho výskytu⁶ (Weber 1949a). Totéž je možné říci o sociologii Alfreda Schütze (Schütz 2003). Ale přesto dělení na pozitivistické a interpretativní sociology může mít svůj význam pro pochopení problému objektivit sociologického poznání.⁷

4.1 Pozitivistické řešení objektivit sociologického poznání

4.1.1 Klasický sociologický pozitivismus

Pozitivistická sociologie stála na svém počátku na Comtově a Durkheimově pozitivismu založeném na předpokladu totožnosti reality sociální s realitou přírodní, a tudíž i na předpokladu totožnosti věd sociálních s vědami přírodními. Např. Émile Durkheim soudil, že „*i když je společnost specifickou realitou, neznámá to, že by byla říší v říši. Zůstává součástí přírody a je jejím nejvyšším projevem. Sociální doména je přírodní doménou, která se od ostatních liší jen svou větší komplexností*“ (Durkheim 2002, 26). Řešil problém objektivit výzkumníka i objektivit sociologického poznání za pomoci předem objektivně definovaného předmětu zkoumání. V tom spočívá význam jeho metodického imperativu: přistupujte k sociálním jevům jako k věcem, tedy jako k objektům. Sociální jevy je třeba studovat objektivně, to znamená přímo, nezprostředkovaně, bezpředpokladově a „zvenčí“, nikoliv skrze pohnutky a motivy aktérů, neboť Durkheim soudil, že vědecky není možné zjistit, jak se sociální jevy odrážejí v psychice jednotlivce (Durkheim 1982).

Podle Durkheima je předmětem sociologického bádání skupina sociálních jevů sociologem předem definovaných vnějšími znaky, které jsou jevům společné; jedná se o tzv. obecné druhové pojmy neboli sociální typy. Příkladem sociálních typů u Durkheima je sociální typ společnosti s převažující mechanickou solidaritou (s represivními sankcemi, nerovinnou dělbu práce a převažujícím kolektivním vědomím) a sociální

6) Blíže k tomu např. Winch (2004); Heckman (1983); Rex (1961) a Kubátová (2012).

7) Např. Bruno Latour soudí, že ve snaze být objektivní se někteří sociologové snaží napodobovat přírodní vědy, neboť si představují, že přírodovědec pracuje s objekty, které naprosto ovládá a kontroluje. Proto se snaží soustředit na situace, ve kterých nezaujatý vědec ovládá objektivní jsoucna, která může vysvětlit přísně kauzálními vztahy. Jiní sociologové se naopak vůči přírodním vědám vymezují a tvrdí, že sociální vědy potřebují jiný typ vědeckosti než přírodní vědy. Máme tedy tedy dvě skupiny vědců: jedni tvrdí napodobovat co nejvíce, jiní tvrdí napodobovat co nejméně (Latour 2002).

typ společnosti s převažující organickou solidaritou (s restitutivními sankcemi, rozvinutou dělbu práce a převažujícím individuálním vědomím). Tyto sociální typy Durkheim vytvořil na základě třídění právních a morálních pravidel (což jsou pro Durkheima obecné sociální jevy) na pravidla s represivními a restitutivními sankcemi (Durkheim 2004, 332–333).

Pro stanovení sociálního typu není dle něj nutné pozorovat všechny skutečnosti zahrnuté v sociálním typu. Je nutné najít jevy pro typ podstatné a rozhodující, tedy takové, jež nám dovolí roztřídit jiné vlastnosti typu, než ty, na základě kterých byl typ vytvořen. Rozhodující a podstatné sociální jevy pro tvorbu sociálního typu jsou tedy takové sociální jevy, které dávají rámec pro získávání nových fakt. Sociální typ je třeba sestavit na základě malého počtu pečlivě vybraných podstatných znaků (Durkheim 1982).

To znamená, že podle Durkheima sociální věda může a musí vytvářet sociální typy, aniž by musela popsat všechny jevy, které jsou do nich zahrnuté, jinak by totiž pouze shrnovala pozorované jevy a sociální typ by byl jen popisem nějaké empirické skutečnosti. Ovšem Durkheim soudí, že vytváření sociálních typů má sloužit výzkumu. Sociální typy jsou nástroje, jež pomáhají třídit jiné sociální jevy než ty, na základě kterých sociální typy vznikly. A proto není možné, aby byly sociální typy vytvořeny úplným soupisem všech sociálních jevů, ale malým počtem pečlivě vybraných znaků, které sociální typ charakterizují. Pak budou sloužit jak k utřídění poznatků, které již máme, tak i k získávání poznatků nových (Durkheim 1982).

4.1.2 Současný sociologický pozitivismus

V současné pozitivistické sociologii se používá jako jeden z nástrojů, kterým se má zajistit objektivita výzkumníka i objektivita sociologického poznání, operacionalismus, jenž např. Jiří Buriánek chápe jako snahu o propojení teoretického zdůvodnění indikátorů a empirické specifikace zkoumaného jevu v konkrétní situaci (Buriánek 1993, 27–28). Operacionální definice pojmů je navíc podle tohoto autora nezbytná také z toho důvodu, že umožňuje přesněji specifikovat předmět sociologického bádání. „Operacionální definice v sociologii se musí vztahovat také k vymezení cílů výzkumu a k vymezení tématu výzkumu, nelze ji vztahovat pouze k teoretickému pojmu“ (Buriánek 1993, 58).

To znamená, že předtím než vůbec přistoupíme k operacionalizaci teoretických pojmů, tedy k přechodu z teoretické roviny do empirického výzkumu, musíme identifikovat předmět výzkumu, tedy určit jevy, které zkoumáme. Buriánek je toho mínění, že si musíme odpovědět na otázku, jaká je konkrétní empirická situace, v níž se náš předmět, tedy sociální jev, který hodláme zkoumat, nachází. Současně vymezujeme teoretický kontext (paradigma), do kterého můžeme svůj předmět zasadit. Tento přístup k identifikaci předmětu bádání má hlavní výhodu v tom, že kombinuje kontext praktické empirické situace a teoretický kontext. Pokud bychom postupovali tak, že bychom předmět svého bádání vymezili pouze na základě svých subjektivních informací

o konkrétní empirické situaci, mohlo by dojít k tomu, že neidentifikujeme podstatné vlastnosti zkoumaného jevu, a tím zkreslíme svoje výsledky. Pokud bychom však na druhé straně přistoupili k identifikaci předmětu svého výzkumu pouze na základě již existujících teorií o předmětném sociálním jevu, nechali bychom se příliš svázat teoretickým paradigmatem a naše teoretické pojmy by mohly být empiricky prázdné. Každá identifikace předmětu sociologického bádání tedy musí zahrnovat jak konkrétní empirickou situaci, v níž se náš předmět nachází, tak i teoretický předpoklad o tom, jak je daný jev vnitřně strukturován, jaké jsou vztahy uvnitř daného jevu i jaké jsou vztahy našeho předmětu k jeho okolí (Buriánek 1993).

Podle Buriánka je tedy klíčová otázka, jak budeme apriorně (ještě než se pustíme do empirického šetření) strukturovat realitu, to znamená, jaké teoretické pojmy vložíme do plánovaného empirického šetření. Apriorní struktura reality vlastně znamená, že jako východisko svého bádání přijímáme určitý předpoklad o charakteru zkoumané reality; tento předpoklad vyjadřujeme formou výchozích a posléze pracovních hypotéz. Ty však mohou být utvořeny pouze za toho předpokladu, že jsme provedli identifikaci objektu bádání a že jsme určili základní vztahy jak uvnitř zkoumaného objektu, tak i vztahy objektu k ostatním objektům v jeho okolí (Buriánek 1993, 59–60).

Jak již bylo zmíněno, Popper vytýkal pozitivismu v přírodních vědách jednak předpoklad, že o pravdivosti či nepravdivosti vědeckých tvrzení můžeme rozhodnout jednou provždy, jednak induktivní přístup založený na smyslových datech: „Věda není stravováním smyslových dat, která do nás vnikají ušima, očima atd. a která nějak svaříme dohromady, spojíme asociacemi a potom povýšíme na teorie. Věda se skládá z teorií, které jsou naším výtvozem“ (Popper a Lorenz 1997, 47–48).

Tyto výtky by se nepochybně týkaly i pozitivistické sociologie. Sociologie však nemůže uplatnit popperovskou silnou verzi objektivit, tedy intersubjektivní kritiku na základě konvenčně předem přijatých metodologických zásad opakovaného testování teorií a hypotéz. Pozitivistická sociologie není schopna svá tvrzení opakovaně testovat, protože není schopna zajistit reliabilitu svých měření. Důvodem je, že nejsme schopni zajistit opakovaně stejné výzkumné podmínky. Mezi prvním a případným druhým a dalším měřením se mohl změnit (a pravděpodobně i změnil) předmět našeho výzkumu. Zabránit bychom tomu mohli snad jen v případě laboratorních měření, ta však sociologie obvykle neprovádí. Nemůžeme tedy předpokládat, že opakovaným měřením dospějeme ke stejnému výsledku. Jsme si vědomi toho, že v průběhu našich měření může docházet a často dochází ke zkreslení, ale toho si často nejsme vědomi. Tím, že svá měření nemůžeme opakovat, nejsme ani schopni tato zkreslení objevit.

Základními nástroji dosahování objektivit sociologa a sociologického poznání v pozitivismu je tudíž operacionalizace, za pomoci které se pokoušíme o propojování teoretických konceptů s empirickou realitou a o paradigmaticizování svého zkoumání.

August Comte postavil svůj projekt výstavby sociologie na pozitivismu pravděpodobně zejména proto, že chtěl odlišit vědu od metafyziky. Jen takové tvrzení je vědecké (a tudíž objektivní), které je založeno na smyslové zkušenosti a které je možno empiricky potvrdit nebo vyvrátit za pomoci vědeckých postupů. Všechna ostatní tvrzení je třeba z vědy vyloučit jako metafyzická (Comte 1927, 412–430).

V tomto ohledu měl tedy pozitivismus řadu předností. Např. podle Davida Levyho zabraňoval pozitivismus tomu, aby se sociologie stala místem, kde jednotliví sociologové budou prezentovat své soukromé názory a přesvědčení. Na druhou stranu však pozitivismus v sociologii dostatečně nedokáže respektovat skutečnost, že sociální realita je odlišná od reality přírodní, neboť je vytvářena sociálními aktéry, subjekty, kteří světu, sobě i ostatním lidem a sociálnímu jednání přikládají významy. Sociální realita je tak vytvářena a strukturována lidským vědomím a úsilím (Levy 1993, 7–28). Toto východisko je naopak blízké interpretativním sociologům, již specificky usilují taktéž o dosažení objektivit své i svých tvrzení.

4.2 Interpretativistická řešení objektivit sociologického poznání

4.2.1 Max Weber a Alfred Schütz

Max Weber se ohrazoval proti tomu, aby sociologie byla pozitivistickou vědou, ovšem pozitivistický přístup nezavrhoval. Tvrdil, že obecné univerzální kauzální zákony, ke kterým bychom snad někdy mohli v sociologii za pomoci pozitivismu dospět, budou sloužit jen jako nástroj poznání s omezeným dosahem, neboť obecný univerzální kauzální zákon nemůže zahrnout historicky zvláštní kulturní význam jevu, jenž studujeme. Pomocí odhalení kauzálního zákona bychom nikdy nedospěli k porozumění významu (Weber 1949a, 76). Vzhledem k tomu, že Weber soudil, že sociologie má být nomologickou vědou, pokoušel se propojit porozumění subjektivně míněnému smyslu sociálního jednání se statistickou pravděpodobností opakování jeho výskytu.

Weberovo řešení zajištění objektivit výzkumníka spočívá v jeho pojetí hodnotové neutrality, na němž stojí celá Weberova nehodnotící sociologie (Weber 1949b); objektivita poznatků je zajišťována vytvářením ideálních typů za pomoci vztažení k hodnotám (Weber 1949a). Objektivita sociologických poznatků je dle Webera vždy kulturně podmíněna, protože je závislá na kulturních hodnotách dané doby, tedy na historických modelech. Proto Weber dává slovo objektivní do uvozovek. Weberovo pojetí vztažení k hodnotám vychází z jeho přesvědčení, že za prvé sociální realita není totožná s přírodní realitou, za druhé je vytvářena sociálním jednáním aktérů, kteří svému jednání přikládají motiv, smysl, a to na základě kulturních hodnot dané historické epochy (Weber 1949a; Weber 1978).

Vztažení k hodnotám při vytváření předmětu výzkumu i při samotném zkoumání pomocí ideálních typů je sice kulturně a historicky specifické, ale není subjektivní, protože klíčovou roli hrají kulturní hodnoty dané doby. Sociologické poznání dosažené těmito metodami je objektivní v tom smyslu, že mu může – pokud chce – porozu-

mět i Číňan, ačkoliv s ním nemusí pro jeho kulturní specifčnost významu souhlasit (Weber 1949a, 58–59).

Na rozdíl od Durkheima Weber soudí, že každý sociální jev je kulturním jevem, čímž chce naznačit, že je nikoliv všeobecný a univerzální a neměnný, ale že je kulturně specifický z hlediska významu, který je založen na soudobých kulturních hodnotách. Zjištění významu kulturního jevu je předpokladem tvorby předmětu zkoumání. Stanovení kulturního jevu tedy není bezpředpokladové, jak soudí Durkheim (1982), ale je založeno na vztažení k hodnotám, tedy na předpokladu významu, jenž pro nás věci mají (Weber 1949a).

Weber řeší propojení teorie a empirie skrze ideální typy. Ty jsou konstruovány na základě empirických faktů, které mají kulturní význam, tedy takových faktů, jimž aktéři propůjčili kulturní význam. Protože takových kulturně zvýznamněných empirických faktů je mnoho, výzkumník z nich vybírá pouze některé, a to s ohledem na svůj teoretický zájem. Ideální typ tedy vzniká syntézou dvou faktorů: za prvé na základě faktů, kterým aktéři přikládají kulturní význam (postulát subjektivní interpretace, subjektivního smyslu), za druhé na základě výzkumníkovy teoretického zájmu (výzkumné otázky), který výzkumníka vede k tomu, že z velké šíře kulturních faktů vybere jen určité skupiny faktů. Začíná se subjektivně míněným smyslem aktérů a konstruuje se pojem, jenž je determinován z jedné strany logikou subjektivního smyslu aktérů a z druhé strany „objektivní“ výzkumníkovou otázkou (Weber 1949a; srov. k tomu např. Hekman 1983, 40).

Weberův předpoklad propojení subjektivního smyslu a objektivního výzkumného problému je jeho důležitým přínosem k řešení problému objektivit sociologického poznání. Je třeba zdůraznit, že ačkoliv Weber mnohokrát opakuje, že ideální typ je myšlenkový konstrukt, který není popisem empirické skutečnosti, neznamená to, že není vůbec empirický – kromě objektivního teoretického výzkumníkovy zájmu jsou v něm totiž obsaženy i subjektivní interpretace aktérů. Objektivit poznatků v sociologii tak můžeme dosáhnout jedině tehdy, pokud se nám podaří vytvořit nástroj, jenž bude adekvátně spojovat sociální realitu aktérů a vědecký zájem badatele.

Tento Weberův předpoklad kriticky rozvíjel Alfred Schütz (1964, 2003), když usiloval o zajištění souladu konstruktů druhého stupně s postulátem adekvátnosti, který zaručuje jejich kompatibilitu s konstrukty prvního stupně (tedy se subjektivními interpretacemi aktérů). Tím chtěl dosáhnout kontinuity mezi praxí každodenního života a její konceptualizací sociálními vědami.

Alfred Schütz řeší objektivitu výzkumníka uzávorkováním jeho biograficky determinované situace a vložením výzkumné situace na její místo. Vědec tak není zapojen do pozorované situace; ta pro něj má nikoliv praktický, ale jen poznávací zájem. Uzávorkování biograficky determinované situace je nutné proto, že dle Schütze každý člověk každodenně interpretuje životní svět, a to na základě systému relevancí, jež mají svůj původ v jeho biografické situaci. Tento biograficky determinovaný systém relevancí

musí dle Schütze vědec odstranit a nahradit jej systémem relevancí pocházejícím z teoretického poznávacího zájmu. Osobní biografickou situaci je nutno nahradit vědeckou situací.

Schützovo pojetí se přibližuje popperovské verzi objektivit (nikoliv explicitně) v tom smyslu, že podle Schütze je vědecký problém určen aktuálním stavem příslušné vědy a jeho řešení se musí dosáhnout ve shodě s metodologickými pravidly, jež řídí tuto vědu. Tato pravidla mimo jiné zabezpečují i kontrolu a verifikaci nabízeného řešení. Jakmile je ustanoven vědecký problém, tento problém určuje také to, co je pro vědce relevantní, a tím i pojmový rámec, který bude používat (Schütz 2003).

Nabízí se otázka, zda je skutečně možné nahradit biograficky determinovanou situaci výzkumníka situací vědeckou a zabránit tak vnášení subjektivit výzkumníka do zkoumané situace. I do výzkumníkovy výzkumné situace přece mohou intervenovat subjektivní vlivy, kterých si on sám ani nemusí být vědom a jež pramení z jeho socializace, z vědecké komunity, do níž patří apod. Samotný Schütz soudí, že uzávorkování biograficky determinované situace a její nahrazení situací výzkumnou je stejná strategie, jak dosáhnout objektivit výzkumníka, jako Weberova hodnotová neutralita. V obou případech se jedná o odpojení vědy od hodnotových vzorů, které řídí jednání aktérů na sociální scéně. V Schützových termínech se jedná o dodržení *postulátu relevance*, který předpokládá, že při vytváření konstruktů druhého stupně (vědeckých konstruktů) vědec nesmí překročit rámec, který si vytvořil definováním svého vědeckého problému (Schütz 2003). Objektivita výzkumníka se jak ve Weberově, tak v Schützově případě řeší skrze objektivní definici předmětu zkoumání.

Objektivitu sociologických poznatků a tvrzení Schütz řeší za pomoci spojení teorie a empirie propojením konstruktů prvního a druhého stupně. Ty prvního stupně jsou každodenní konstrukty aktérů v sociálním světě; je to aktérův pohled, dle Schütze výsostná sociální realita. Jestliže mají sociální vědy za cíl skutečně vysvětlovat sociální realitu, pak vědecké konstrukty (konstrukty druhého stupně) musí obsahovat odkazy na subjektivní smysl, který má činnost pro aktéra. To je to, co podle Schütze Weber chápal svým postulátem subjektivní interpretace, tedy že všechna vědecká vysvětlení sociálního světa mohou a pro určité účely musí odkazovat na subjektivní smysl jednání lidských bytostí, v nichž má sociální realita svůj původ. Zároveň však musí platit, že sociální empirická věda musí být objektivní v tom smyslu, že její propozice jsou vystavené kontrolované verifikaci a nesmí odkazovat na privátní nekontrolovatelnou zkušenost.

Schützovým cílem tak bylo vytvořit *objektivní vědu o subjektivním smyslu*. Tyto dva principy jsou dle Schütze protikladné pouze zdánlivě: řeší je východisko, že konstrukty tvořené vědcem jsou konstrukty konstruktů tvořených aktéry. Vědecké konstrukty jsou vytvářené ve shodě s pravidly závaznými pro všechny empirické vědy; jsou to objektivní ideálně typické konstrukce, musí být *logicky konzistentní* a jako takové jsou jiného druhu než konstrukty prvního stupně. Jsou to teoretické systémy obsahující testovatelné hypotézy.

Sociální vědec postupuje tak, že pozoruje určitá fakta a události v rámci sociální reality a z toho, co pozoruje, konstruuje typické vzory jednání. Potom s těmito vzory koordinuje myšlenkové modely aktéra, kterého si představuje jako aktéra vybaveného vědomím. Toto vědomí je však fiktivní, vědec připisuje vědomí aktéra množinu invariantních typických pojmů, účelů, cílů. Vytváří tak loutku, o které předpokládá, že se prostřednictvím interakčních vzorů vztahuje k jiným loutkám konstruovaným stejným způsobem (Schütz 2003).

Tyto konstrukty v žádném případě nejsou libovolné: jsou podřízeny *postulátu logické konzistence a postulátu adekvátnosti*, což znamená, že každý pojem používaný ve vědeckém systému, jenž odkazuje na lidskou činnost, musí být konstruován tak, aby každý typizovaný aktérův čin v rámci životního světa byl srozumitelný jak pro aktéra samotného, tak pro jeho bližní. Konstrukt vytvořený vědcem (tedy konstrukt druhého stupně) musí být v souladu s postulátem logické konzistentnosti, musí být tedy logicky konzistentní. Dále musí obsahovat jen vědecky ověřitelné předpoklady, které musí být kompatibilní s dosaženými vědeckými poznatky. Tomuto požadavku Schütz říká *postulát kompatibility*. Soulad vědeckého konstruktů s postulátem logické konzistentnosti a s postulátem kompatibility zaručuje jeho objektivní platnost. Soulad konstruktů druhého stupně se subjektivními interpretacemi aktérů životního světa (tzv. *postulát adekvátnosti*) zase zaručuje jeho kompatibilitu s konstrukty každodenního života. Podle Schütze tyto postuláty poskytují nezbytné záruky toho, že společenské vědy se zabývají skutečným životním světem, jedním světem společným pro nás pro všechny, a nikoliv fantaziemi, které jsou na životním světě nezávislé a nemají s ním žádnou souvislost (Schütz 1964, 17–19).

Na základě výše uvedených metodologických postulátů nutných pro vytvoření objektivního vědeckého konstruktů lze říci, že Weber se Schützem mají k popperovskému pojetí vědy mnohem blíže, než by se na první pohled mohlo zdát. Pokud by sociologie konstruovala své teorie na základě Schützem stanovených postulátů, pak by se takové teorie mohly pomocí těchto postulátů testovat. Pokud by se z daných postulátů vytvořila metodologická pravidla testování a všichni sociologové by se na nich nejenom shodli, ale také by je používali, pak by se v sociologii mohl alespoň částečně uplatnit Popperův předpoklad intersubjektivní kritiky a testování ve vědě.

4.2.2 Herbert Blumer

Interpretativní sociologie však není jen jeden možný přístup, ale různé přístupy, které jsou od sebe velmi odlišné a společné mají jen to, že pracují s interpretačním aktem aktérů. V interpretativní sociologii tak můžeme najít již zmíněného Maxe Webera a Alfreda Schütze, jenž na Webera kriticky navazoval. Oba by se pravděpodobně shodli na tom, že je třeba vytvářet teoretické koncepty, které budou nějakým způsobem propojeny s empirickým světem aktérových významů, ale přesto budou splňovat základní podmínky vědecké objektivit.

Jiný sociální vědec, který je také řazen do interpretativní sociologie, symbolický interakcionista Herbert Blumer se od Webera a Schütze v mnohém odlišuje. Vymezuje se proti pozitivistické operacionalizaci a zdůrazňuje heuristické aspekty empirické analýzy pomocí obsahově bohatých pojmů. Výzkumník musí vidět svět, který zkoumá, očima jeho účastníků, protože sociální svět existuje pouze v lidské zkušenosti a je viditelný pouze tak, jak jej vidí lidé. Metody zkoumání tohoto světa jsou podřízeny tomuto světu, to znamená, že metodu zkoumání určuje zkoumaný svět a nikoliv nějaký předem daný závazný model vědeckého zkoumání (Blumer 1969, 25–48).

Při čtení Blumera je třeba si uvědomit, že je výslovně zaměřen proti pozitivismu (a také proti obecnému teoretickému modelu Talcotta Parsonse), což v případě Webera a Schütze tak úplně neplatí. Blumer soudil, že pozitivismus se snaží vměstnat empirický svět do předem připravených kategorií (operačních definic). Podle Blumera však vědec nemůže nutit empirický svět, aby se mu vešel do jeho předem připravených schémat a kategorií.

Blumer soudí, že nelze předpokládat, že bychom měli jít zkoumat empirický svět vybaveni předem vytvořenými teoriemi o tomto světě. Ovšem na druhou stranu musíme mít o empirickém světě nějakou představu, nějaké předpoklady, ty však musí být vztaženy k empirickému světu, nesmí tedy být abstraktně teoretické ve formě neověřených teoretických modelů. Tyto předpoklady vědec získá tím, že empirickému světu klade otázky. Předpoklady pak zahrnují výběr tématu, techniku sběru dat a předpokládané vztahy mezi daty.

Stručně řečeno, každá metoda, jež vědec použije, musí respektovat empirický svět těch, které chce zkoumat, a nikoliv nějaký abstraktní teoretický model, do kterého se pokouší empirický svět zkoumaných vměstnat. Proto Blumer zásadně odmítá operacionalizaci, jež považuje za velkou redukci bohatého empirického světa a na místo operacionalizace používá exploraci spojenou s inspekci.

Explorace znamená, že se vědec neustále dotazuje těch, které zkoumá. Blumer jim říká bystří pozorovatelé. Tímto způsobem vědec pozoruje svět prostřednictvím jeho účastníků (bystrých pozorovatelů), kteří ho o něm mohou informovat. Tato technika může přispět k objektivitě výzkumníka, tedy k tomu, že sociolog nechá doma svůj vlastní svět (své vlastní oči), aby mohl uvidět svět aktérů jejich očima. Explorace je tak založena na neustávajícím pozorování konkrétních interakčních situací. Pomocí explorační vědec neustále ověřuje své představy o problému a směru výzkumu. Výsledkem explorační by mělo být induktivní vybudování obecnějších pojmů a následně teorie. Pojmy, které jsme získali pomocí explorační, pochopitelně nebudou empiricky chudé. Naopak, budou obsahově bohaté, heuristické. Nebudou se podobat definičním pojmům, ke kterým vede právě proces operacionalizace. Proto takové heuristické pojmy nebudou nadměrně redukovat zkoumaný empirický svět, naopak, jsou-li heuristické, pak nám umožní svět objevovat.

K ověření toho, že naše heuristické pojmy mají skutečně empirický obsah, slouží inspekce. To je procedura, kterou zkoumáme již zavedené heuristické pojmy a ujasňujeme si jejich empirický obsah. Právě touto cestou by měla být odstraněna obsahová prázdnota a vágnost mnoha sociologických pojmů (Blumer 1969, 25–48).

Lze předpokládat, že v případě inspekce se vlastně jedná o zpětný překlad teorie do empirie (teorie se testuje empirií). Explorační empirického světa dospějeme k teoretickým pojmům, ty však slouží jenom jako vodítko při zkoumání (nejsou tedy objektivní, jsou senzitivní). Vytvořené heuristické pojmy pak zpětně podrobíme inspekci (tedy přezkoušíme je) empirickým světem. Blumerovou snahou je vytvořit takové pojmy, které budou spjaté s empirií a které nám pomohou pochopit pozorovaný problém, aniž bychom ho předem kontaminovali teoretickými definičními pojmy. Otázkou však je, zda se heuristické empiricky bohaté pojmy příliš neblíží empirickému popisu. Je obtížné posoudit, zda by takové heuristické pojmy mohly vůbec posloužit k výstavbě takové teorie, kterou postulují Weber se Schützem. Další otázkou je, jak dostat pod kontrolu své předpoklady, s nimiž dle Blumera jdeme do terénu a na jejichž základě vybíráme téma, techniku sběru dat a předpokládáme určité vztahy mezi daty. V každém případě je zřejmé, že Blumer se pokouší o dosažení objektivit sociologického poznání za pomoci v podstatě aktérem definovaného předmětu výzkumu, když předpokládá, že výzkumník musí vidět svět očima aktérů. Objektivní je totiž to, co bylo objektivováno samotnými aktéry sociálního světa a co může být pozorováno a pochopeno i výzkumníkem.

4.2.3 Clifford Geertz

Co přesně znamená metodická dikce „vidět svět očima aktérů“ názorně ukazuje představitel kulturní sociologie Clifford Geertz svou technikou zhuštěného popisu. Vidět svět očima aktérů dle Geertze znamená, že není správné, když výzkumník má dojem, že vše, co ho ve výzkumné situaci obklopuje, je specifické a exotické. Svět spatříme očima aktérů až tehdy, když to, co nám na první pohled připadalo specifické a exotické, pochopíme jako normální a banální. Pomocí aktérových očí pro nás ztratí exotické prostředí svou neprůhlednost, a teprve tehdy je možné vidět aktérův svět jeho očima a současně mu rozumět.

Podle Geertze musí být vědecké popisy podány z hlediska světa představ aktérů, protože jen skrze tento svět představ můžeme porozumět významu činů, jednání, slov, institucí, zvyků, rituálů apod. Základní podmínkou našeho porozumění je tedy naše obeznámenost se světem představ našich respondentů. Svět představ, to je síť významů a symbolů, je to kulturní kontext, v jehož rámci získávají činy, instituce, rituály a slova významy a jen v tomto rámci je tudíž možno těmto významům porozumět. Podle Geertze je zcela zřejmé, že pokud se nám nepodaří u exotického a specifického odhalit jeho normalnost, každodennost (protože to, co je pro nás cizí exotické, je pro domácího aktéra zcela běžné), pak se nám nikdy nepodaří snížit záhadnost otázek typu: co se tady děje, co je to za lidi, co to dělají, proč to dělají apod. Jedná se o otázky, které se

ptají po významu. Z toho důvodu je podle Geertze naprosto nutné situace v terénu nejen popisovat, ale interpretovat je za pomoci kulturního kontextu, tedy sítě významů samotných aktérů. Vždy jde o to, že jako vědci vytváříme interpretace, které jsou interpretacemi jiných lidí (Geertz 2000, 13–44).

4.2.4 Pierre Bourdieu

Vraťme se nyní zpět k Weberovi a k jeho pojetí objektivit výzkumníka a objektivit sociologického poznání. Weberovo řešení objektivit výzkumníka spočívá v hodnotové neutralitě a řešení objektivit sociologického poznání spočívá v jeho pojetí ideálních typů jako teoreticko-empirického konstruktu. Proti Weberově hodnotové neutralitě explicitně vystoupil Pierre Bourdieu, který soudil, že není možné, aby výzkumník neměl subjektivní vztah k objektům, které pozoruje. A pokud to není možné, je lepší přiznat si to a pokusit se o objektivaci svého subjektivního vztahu k objektům pozorování.

Proto se Bourdieu pokouší o dosažení objektivit výzkumníka za pomoci tzv. zúčastněné objektivace. To je postup, jímž se výzkumník pokouší učinit objekt i sám ze sebe. K tomu nezbytně potřebuje mít teoretický nástroj, za který Bourdieu považuje sociální prostor. Sociální prostor výzkumník konstruuje teoreticko-empiricky, podobně jako Weber konstruuje ideální typy. Sociální prostor, jako sociologova teoretická konstrukce, se nemůže konstruovat libovolně, badatel je při jeho konstrukci veden empirickou realitou. Přesto však sociální prostor není pouhým empirickým popisem, ale nástrojem, který slouží k analýze sociální světa (Bourdieu 1995).

Bourdieu v tomto ohledu vychází z pojetí vědy Gastona Bachelarda, který tvrdil, že věda nemůže být pouze racionalistická; aby byla věrohodná, musí být spojena s empirií. Empirická realita sama o sobě není objektivní, je třeba ji objektivizovat a nepřístupovat k ní pozitivisticky jako k danosti. Ve vědě je třeba postupovat od racionálně definovaného objektu k empirii, nikoliv naopak. Vědecké bádání musí začít zkonstruovaným vědeckým objektem, tedy modelem, vědeckým schématem (Bachelard 1981, 29–36, 37–38, 134). Na tomto základě Bourdieu konstruuje sociální prostor jako racionálně definovaný objekt, který používá jako výzkumný nástroj.

Bourdieu soudí, že zkonstruujeme-li sociální prostor, ve kterém jsme jako výzkumníci umístěni, odhalíme vlastní hledisko, nejen hledisko těch, které v sociálním prostoru pozorujeme. Určíme totiž místo, odkud vidíme to, co vidíme. Z toho plyne, že zkonstruovaný sociální prostor slouží sociologům k objektivaci jejich pohledu. Zúčastněná objektivace se tedy zabývá sociálními podmínkami (účinky a omezeními) žité zkušenosti výzkumníka. To znamená, že je třeba objektivizovat (učinit objektem) nejen sociální původ výzkumníka, jeho pozici a dráhu v sociálním prostoru, jeho sociální příslušnost a víru, pohlaví, věk, národnost, ale také – a to je nejdůležitější – jeho konkrétní postavení v rámci jeho profesního světa. Podle Bourdieua totiž všechny sociologovy volby (tématu, hypotéz, metody, teorie atd.) závisejí velmi těsně na jeho umístění ve vědecké komunitě. Jednoduše řečeno, vědecká objektivace není úplná, pokud nezahr-

nuje objektivaci subjektu, jenž ji provádí, tedy pokud nezahrnuje hledisko toho, kdo objektivuje, a zájmy, které se na jeho objektivaci vážou (Bourdieu 2003, 3–17).

Je otázkou, zda je vůbec možné zaujmout hledisko ke svému hledisku. Kam se při tom výzkumník postaví? Je skutečně možné tím, že si badatel uvědomí své místo v sociálním prostoru, najít hledisko, ze kterého může posoudit svoje hledisko?

Podle Bourdieua to možné je. V sociologii podle něj není nic falešnějšího, než všeobecně přijímané očekávání, že výzkumník nesmí do svého bádání vložit nic ze sebe samotného. Naopak, měl by neustále vědomě a kontrolovaně odkazovat ke své vlastní zkušenosti. Pokud nebude sociolog schopen ovládnout svou vědeckou zkušenost, pak bude neustále vnášet vědecké myšlení do chování aktérů, protože neví, jak se zbavit hluboce zakořeněné vědecké předpojatosti. Bourdieu si uvědomuje, že to sice je v rozporu s Weberovým principem hodnotové neutrality, ale věří, že výzkumník může mobilizovat svou zkušenost, tedy minulost, ve všech krocích výzkumu. A má na to právo, ale jen pod podmínkou, že všechny tyto ozvěny minulosti podrobí přísnému vědeckému zkoumání (Bourdieu 2003, 3–17).

Bourdieuovo řešení objektivit sociologického poznání je založeno na propojení teorie a empirie za pomoci konstrukce sociálního prostoru. Jak již bylo zmíněno, sociální prostor badatel konstruuje jako objektivní nástroj pro analýzu subjektivního sociálního světa aktérů. Teprve na pozadí teoretického modelu sociálního prostoru je dle Bourdieua možné analyzovat mentální subjektivní reprezentace v kulturní praxi aktérů (Bourdieu 1995).

Podle Bourdieua je sociologické poznání nekonečná dialektika mezi teorií a empirickou verifikací. Sociální prostor jako objekt sociologie se konstruuje teoreticky a současně také empiricky, jinak by si ho sociolog mohl zkonstruovat podle své libovůle. Sociální prostor musí sloužit jako nástroj pro analýzu empirie, proto musí být do určité míry také empirický. Přesto je nutné mít na paměti, jak Bourdieu zdůrazňuje, že sociální prostor je teoreticky logicky zkonstruován a této logice vědecké konstrukce neodpovídá žádná logika empirických věcí. Teorie nic nevysvětluje, nic nepopisuje (neříká nic o konkrétních projevech chování lidí), její funkce spočívá v jejím účinku, tedy v jejím efektu. Zkonstruovaná teorie totiž umožňuje vidět to, co je neviditelné (Bourdieu 1998, 13–19). To, že teorie nic nepopisuje, však ještě neznamená, že není částečně empirická; alespoň v tom smyslu, že umožňuje analyzovat empirii. Jen taková teorie, která je schopna ukázat empirický svět, je efektivním výzkumným nástrojem.

5. Závěr

Cílem této studie bylo vyložit a posoudit některé způsoby zajišťování objektivit v sociologii, a to na pozadí Popperovy silné přírodovědné verze vědecké objektivit. Popperova metoda kritického testování teorií a hypotéz podle mého soudu umožnila přesnější identifikaci významu objektivit v sociologii, a to v několika ohledech.

Za prvé je zřejmé, že zatímco přírodní vědy dle Poppera usilují o kontrolu vědeckou komunitou ve smyslu intersubjektivního opakovaného testování vědeckých tvrzení, v sociálních vědách dosahujeme objektivit poznatků pomocí často neracionální legitimizace vědeckou komunitou, protože v sociálních vědách nejsme schopni opakovaně testovat své výsledky. V sociálních vědách tak často dochází k vyloučení teorie či hypotézy na základě mocenských či sociálních argumentů, nikoliv argumentů vědeckých. Sociologická tvrzení jsou často legitimizována či vylučována oponenty, kteří jsou vedeni svými subjektivními hledisky. Nemožnost sociologie dosáhnout silné verze objektivit vede nejenom k tomu, že jí chybí objektivní sociologická tvrzení (což vyplývá z její odlišnosti od přírodních věd), ale i k tomu, že ani kritika sociologických tvrzení a teorií často není objektivní, neboť na sociologické výsledky nelze důsledně uplatnit Popperovu racionální intersubjektivní kritiku.

Za druhé se ukázalo, že obecně lze najít další dvě možnosti, jak dosáhnout alespoň nějaké objektivit v sociálních vědách. Jednak je možné problém paradigmatickovat v souladu s metodologickými požadavky Roberta Mertona, jednak je zde snaha vytvářet teoreticko-empirické teorie, jimiž se sociologie může vyhnout na jedné straně abstraktnímu teoretizování bez empirické relevance, na druhé straně empirickým popisům bez teorie.

Za třetí je možné vymezit dva základní přístupy k objektivitě sociologického poznání: pozitivistický a interpretativní. Pozitivistický přístup má své metodologické počátky v dílech Augusta Comta a Émila Durkheima, kteří vycházeli z představy totožnosti přírodní a sociální reality a pokoušeli se tudíž vytvořit metodologii sociálních věd, která by byla totožná s metodologií věd přírodních. Objektivitu sociologického poznání i sociologa samotného se pokoušeli zabezpečit v podstatě přírodovědným definováním předmětu sociologického bádání. Současný sociologický pozitivismus se pokouší o zajištění objektivit svého bádání za pomoci operacionalizace, tedy propojováním teoretických konceptů s empirickou realitou.

Interpretativní přístup k zajištění objektivit sociologického poznání má své počátky v díle Maxe Webera a Alfreda Schütze, kteří usilovali o vytváření teoretických konceptů, na které kladli dva požadavky: jednak tyto koncepty měly být propojeny s empirickým světem akterových významů, jednak měly splňovat základní podmínky vědecké objektivit.

Představitel jiné verze interpretativní sociologie, symbolický interakcionista Herbert Blumer, byl přesvědčen, že bychom neměli zkoumat empirický svět aktérů pomocí předem vytvořených vědeckých teorií o tomto světě. Ale i on soudil, že před tím, než se vydáme do terénu, potřebujeme mít o empirickém světě nějakou představu, ovšem ta musí respektovat svět těch, které chceme zkoumat. Výsledky našeho zkoumání budou objektivní, pokud vydrží přezkoumání empirickým světem. Jinými slovy, objektivit svého zkoumání dosáhneme tehdy, pokud naše teorie nebude odporovat empirickému světu zkoumaných osob.

V závěru studie jsme se zaměřili na sociologa, který vytvořil nejen propracovanou teorii moderní společnosti, ale také metodu, s níž lze k empirickému světu přistupovat. Pierre Bourdieu byl přesvědčen, že objektivit sociologického poznání lze dosáhnout správnou kombinací teorie a empirie. Je třeba zkonstruovat teoretický model, pomocí něhož budeme pozorovat nejenom empirický svět aktérů, kteří jsou předmětem našeho zájmu, ale také sebe. Bourdieuova koncepce je variantou na Weberovo řešení propojení teorie a empirie, neboť sociální prostor je stejně tak ideálně typická kategorie jako Weberův ideální typ. Když odhlédneme od rozdílů v koncepcích objektivního badatele Bourdieua a Webera, můžeme říci, že jednou z metodologicky relevantních cest k dosažení objektivit sociologického poznání je vytvoření teoretického konceptu či koncepce, která nám umožní objektivně nahlížet na problém našeho vědeckého zájmu.

Použité zdroje

- BACON, Francis (1974): *Nové organon*. Praha: Svoboda.
- BACHELARD, Gaston (1981): *Nový duch vedy*. Bratislava: Pravda.
- Blumer, Herbert (1969): *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- BOURDIEU, Pierre (1995): Sociální prostor a symbolická moc. *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie a historie*. Cahiers du CeFRes, č. 8. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, s. 213–234.
- BOURDIEU, Pierre (1998): *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- BOURDIEU, Pierre (2003): Zúčastněná objektivace: Huxleyeho přednáška. *Biograf*, č. 30, s. 3–17.
- BURIÁNEK, Jiří (1993): *Systémová sociologie. Problém operacionalizace*. Praha: Univerzita Karlova.
- COMTE August (1927): *Sociologie*. Praha: Orbis.
- Durkheim, Émile (1982): *The Rules of Sociological Method (Contemporary Social Theory)*. New York: The Macmillan Press Ltd.
- DURKHEIM, Émile (2002): *Elementární formy náboženského života. Systém totemismu v Austrálii*. Praha: OIKOYMENH.
- DURKHEIM, Émile (2004): *Společenská dělba práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- FEYERABEND, Paul (2001): *Rozprava proti metodě*. Praha: Aurora.
- GEERTZ, Clifford (2000): Zhuštěný popis: K interpretativní teorii kultury. In: Geertz, Clifford: *Interpretace kultury*. Vybrané eseje. Praha: SLON, s. 13–44.
- HEKMAN, Susan J. (1983): *Weber, the Ideal Type, and Contemporary Social Theory*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- KANT, Imanuel (2001): *Kritika čistého rozumu*. Praha: OIKOYMENH.
- KUBÁTOVÁ, Helena (2012): Ideální typy v díle Maxe Webera. *Sociológia*, roč. 44, č. 2, s. 159–178.
- KUHN, Thomas S. (1997): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH.
- LATOUR, Bruno (2002): Když věci vracejí úder: Co mohou sociálním vědám přinést „vědní studia“. *Biograf*, č. 29, s. 3–20.

- LEVY, David J. (1993): *Realismus: Pojednání o interpretaci a společenské realitě*. Brno: Proglas.
- MERTON, Robert K. (2000): Pluralitní kognitivní struktura sociologie. In: Merton, Robert K.: *Studie ze sociologické teorie*. Praha: SLON, s. 94–99.
- PARUSNÍKOVÁ, Zuzana (2005): Kuhn versus Popper. *Filosofický časopis*, roč. 53, č. 2, s. 219–241.
- PETRUSEK, Miloslav (1993): *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- POPPER, Karl R. a LORENZ, Karl (1997): *Budoucnost je otevřená: rozhovor v Altenbergu a texty z vídeňského popperovského sympozia*. Praha: Vyšehrad.
- POPPER, Karl R. (1997): *Logika vědeckého bádání*. Praha: OIKOYMENH.
- REX, John (1961): *Key Problems of Sociological Theory*. London: Rotledge and Kegan Paul.
- SCHÜTZ, Alfred (1964): The Social World and the Theory of Social Action. In: Schütz, Alfred: *Collected Papers II. Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff, s. 3–19.
- SCHÜTZ, Alfred (2003): Tvorba pojmů a teorií v sociálních vědách. *Filozofia*, roč. 58, č. 5, s. 347–359.
- ŠPELDA, Daniel (2009): *Proměny historiografie vědy*. Praha: FILOSOFIA.
- WALLERSTEIN, Immanuel et al. (1998): *Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gulbekianovy komise o restrukturalizaci sociálních věd*. Praha: SLON.
- WEBER, Max (1949a): „Objectivity“ of Social Science and Social Policy. In: Weber, Max: *On the Methodology of the Social Sciences*. Illinois: The Free Press of Glencoe, s. 50–112.
- Weber, Max (1949b): The Meaning of „Ethical Neutrality“ in Sociology and Economics. In: Weber, Max: *On the Methodology of the Social Sciences*. Illinois: The Free Press of Glencoe, s. 1–9.
- WEBER, Max (1978): Basic Sociological Terms. In: Weber, Max: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, s. 3–62.
- WINCH, Peter (2004): *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Summary

The aim of this study is to explicate and evaluate selected methods of ensuring objectivity in sociology based on Popper's strongly natural-science based version of scientific objectivity. Popper's method of critical testing of theories and hypotheses is not used as an excessive tool used to attack objectivity in the social sciences, but rather as a reference model. Firstly, the model allows us to point to that which is not and cannot be scientifically objective in sociology and why, and secondly, the model can serve as a tool for interpreting and assessing the specific methods which sociologists use to achieve objectivity.

The body of the study, not including introduction and conclusion, is made up of three parts. The first section is devoted to a brief definition of Popper's theory of deductive methods in testing scientific statements, theories and hypotheses. This is based on Popper's differentiation between the objectivity of the researcher's psychological, cognitive processes and the objectivity of scientific findings. Popper states that in science we can speak only of the objectivity of scientific statements, not the objectivity of the researcher's psychological processes. The objectivity of scientific statements is reached by the strict, intersubjective and repeated testing of scientific results. This objectivity cannot be reached once and for all, but is valid for only as long as its ability to stand up to repeated testing.

The second section of the study is aimed at comparing Popper's strong version of objectivity with the weak version of the objectivity of sociological knowledge. This section is based on the assertion that Popper's strong version of scientific objectivity cannot be applied in sociology, as sociology does not – and cannot – possess the methodological rules of the critical testing of theories and their selection in accordance with test results. This study also argues that, in contrast to Popper, sociologists often do not differentiate between theories of knowledge and the methodology of science. Sociologists relatively often work under the assumption that the objectivity of scientific statements can be reached through ensuring the objectivity of the researcher, and that the objectivity of the researcher can be achieved by ensuring the objectivity of sociological statements. For these reasons, it is not possible in sociology to consider the objectivity of the researcher and the objectivity of scientific statements as two separate things.

As a tool of achieving the objectivity scientific findings in sociology, the legitimization of the scientific community is often involved. This is not, however, a check on part of the scientific community in the sense of Popper's intersubjective testing of theories and hypotheses, but rather the approval of the scientific community which often bears no rational argument. For this reason, the only argument in sociology for refuting a certain theory and the triumph of one theory over another is an ideological, personal or social argument. This contrasts with Popper's concept of ruling out scientific knowledge based on its repeated, unsuccessful testing which is carried out regardless of subjective sympathies or antipathies of those who are the testers. Thus, we can come to the conclusion that sociology's inability to achieve a strong version of objectivity leads to the lack of subjective sociological statements. Furthermore, it leads to the fact that even the criticisms of sociological statements and theories often is not and cannot be objective, as Popper's objective and rational intersubjective critique cannot be applied to them.

Another possibility of achieving the objectiveness of sociological knowledge is offered by Merton's concept of the paradigmization of research through which we check used terms and resources. Yet another possibility of achieving the objectiveness of sociological knowledge can be found in the attempt to avoid abstract theorizing which lacks empirical relevance on one hand, and avoiding empirical descriptions which lack theories on the other, ultimately creating empirical-theoretical theories.

The third section of the study is focused on the critical interpretation of various concepts of the objectivity of sociological knowledge in positivist and interpretative approaches. The description of the positivist model of the objectivity of sociological knowledge begins with the classic positivism of August Comte and Emil Durkheim, based on the assumption of the identities of social and natural reality. This approach deals with the problem of the researcher's objectivity and the issue of the objectivity of sociological knowledge through an objectively predefined research object.

Contemporary sociological positivism attempts to achieve objectivity of knowledge through the process of operationalization, an approach which attempts to co-

connect theoretical substantiations of indicators with the empirical specification of phenomena in a given situation. In other words, it attempts to connect the theoretical and empirical. Ensuring objectivity in positivist sociology is problematic in the fact that sociology is not able (in terms of the object it deals with) to repeatedly test its results.

The interpretation of interpretivist models of the objectivity of sociological knowledge stems from the approaches Max Weber and Alfred Schütz. Max Weber came to deal with the objectivity of the researcher through his concept of value neutrality, and dealt with the objectivity of scientific knowledge with his concept of referring to values through ideal types that connect the theoretical to the empirical. Alfreda Schütz deals with the objectivity of the researcher by parenthesizing a biographically determined situation and by replacing it with a research situation; in this he is conceptually close to Weber's concept of value neutrality. He deals with the objectivity of scientific knowledge by connecting the theoretical and the empirical by using first and second level constructs. Second level constructs must be in agreement with the principle of logical consistency, which guarantees their objective legitimacy. At the same time, they must be in agreement with the principle of adequacy, which guarantees their compatibility with the constructs of daily life, i.e. with subjective meanings.

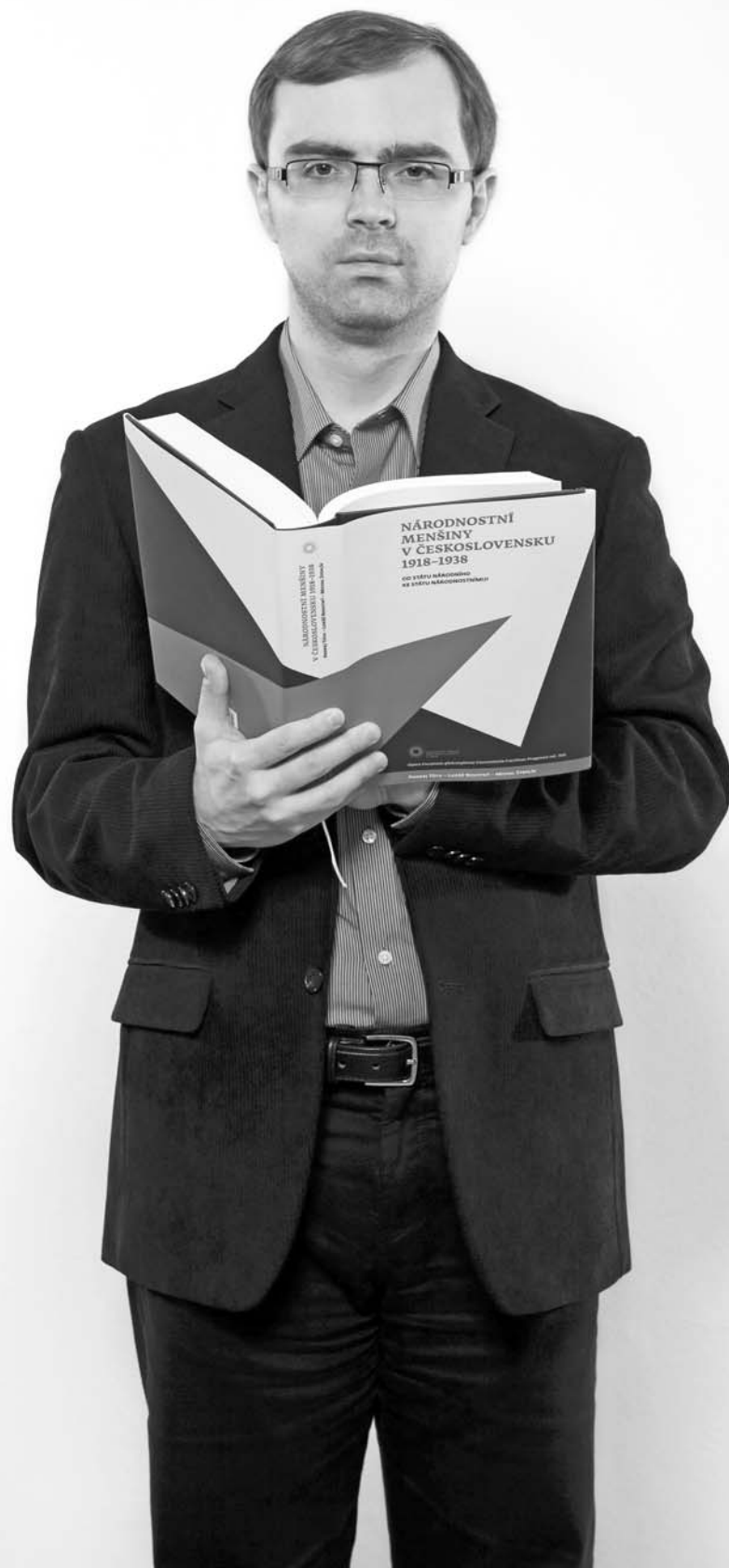
Herbert Blumer has been chosen as an additional exponent of a different type of interpretative sociology. He considers exploration to be a tool for attaining objectivity of the researcher. This deals with the attempt at seeing the world of actors through their own eyes. This thesis is then compared to the more concise description offered by Clifford Geertz. Blumer deals with the objectivity of sociological knowledge by connecting the theoretical and the empirical using three methodological steps: the concept of an issue being explored, the creation of heuristic, emotionalized, and empirically rich concepts, and finally, inspection as a tool serving to verify whether these heuristic concepts have any empirical content.

In the conclusion of the third section of the study, the constructivist structuralism of Pierre Bourdieu, who focuses on the issue of the researcher's objectivity through involved objectivization, is dealt with. Bourdieu sets this approach against Weber's theory of value neutrality. This is a conscious and controlled reference to the researcher's own experience by means of a constructed social space which allows us to unveil the actual viewpoint of the researcher. Bourdieu also approaches the objectivity of sociological knowledge through a model of social space created by the scientist and the subjective mental representations of this space by actors in the social world.

 rozhovor

Roman Kodet
Lukáš Novotný

Roman Kodet

Rozhovor s Lukášem Novotným

V posledních týdnech se na pultech knihkupectví objevila významná práce týkající se národnostních menšin v Československu, jejíž jste spoluautorem. Jak hodnotíte pozitivní přijetí vaší publikace?

Ano, je to tak. Monografie *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?*, která vyšla na konci loňského roku, se pokouší odpovědět na některé otázky spojené s existencí národnostních menšin v meziválečném Československu. Rozsáhlá publikace, na níž jsem spolupracoval především s kolegou a přítelem doktorem Andrejem Tóthem, analyzuje nejprve vznik státu a politické strany dvou nejpočetnějších minorit, Němců a Maďarů, poté se zaměřuje na problematiku právního postavení menšin, jejich zastoupení na mezinárodních fórech a v Národním shromáždění, málokdo přitom ví, že zástupci minorit mohli jak v poslanecké sněmovně, tak v senátu používat svůj jazyk, a poslední část pak přináší do této doby ojedinělou analýzu pokusu prezidenta republiky Edvarda Beneše o nalezení modu vivendi s národnostními menšinami, s cílem zajistit národnostní smír jako základní předpoklad pro udržení celistvosti státu. Na mysli mám především pokus o tzv. národnostní statut, který, pokud by byl přijat, by ve své podstatě znamenal přeměnu Československé republiky ze státu národního na stát národnostní.

Ohledně přijetí naší knihy mám první zprávy, jež jsou vesměs pozitivní, což je pro mě jako pro spoluautora samozřejmě potěšující.

Narazil jste při výzkumu této problematiky na nějaký zásadní problém či něco překvapivého?

Určitě. Především jsem musel poopravit své některé dřívější kritické názory na první republiku. Československo zcela určitě nebylo ideálním státem, ostatně to není žádný stát, ale v rámci svých možností poskytlo svým menšinám ve srovnání s ostatními evropskými státy poměrně rozsáhlá práva. Na druhé straně, a to bylo další důležité zjištění, existoval jednoznačný rozpor mezi tím, co bylo napsáno na papíře a realitou, jež se mnohdy zásadním způsobem lišila. Pravděpodobně největším nedostatkem ústavního práva i správně právních předpisů regulujících oblast ochrany národnostních menšin, tak podle mého názoru, bylo ponechání značného prostoru pro rozhodování jednotlivým státním úřadům nebo orgánům územních samospráv. Hospodářská krize a aktivizace zahraničněpolitických faktorů ve 30. letech 20. století pak měly osudový vliv na budoucnost nejen Československa, ale i celého versailleského mírového systému. Nejen prezident Beneš byl vystaven tak enormnímu a překotnému vývoji událostí, že lze souhlasit s názorem ministra zahraničí Kamila Krofty, že se tento ohromný dějinný proces nedal odadministrovat.

Plánujete na toto téma navázat a dále je rozvíjet?

Ano. S kolegou Tóthem hodláme prozkoumat počátky vzniku Československa a sžívání se Němců a Maďarů s novým státem. Především regionální archivy a noviny nabízejí v tomto směru neprobádané téma. Nový přístup by měl rovněž nabídnout komparativní pohled na dvě početně největší národnostní menšiny v první Československé republice a na jejich vztah k novému státu. V rámci základního uvedení do problematiky vztahu obou menšin k Československu je nutné v případě maďarské menšiny upozornit především na poměrně zásadní rozdíl mezi pozicí sudetských Němců a slovenských Maďarů. Oproti sudetským Němcům, kteří byli v českých zemích menšinou i před rokem 1918 (byť měli v rámci společné česko-rakouské politické scény privilegované postavení), resp. byli menšinou od samého počátku své historie v rámci českého státu, takže se jejich role *via facti* nezměnila ani po vyhlášení samostatné Československé republiky, byli Maďaři na Slovensku prakticky ze dne na den vrženi do zcela nové a neznámé role, do role národnostní menšiny v rámci zcela nového státního útvaru, který byl založen na diametrálně odlišném historicko-politickém základě a dědictví českého státu, jež byly maďarské menšině cizí. Zatímco pro německou menšinu – v historických zemích Československé republiky – nebylo prostředí nového státu žádnou velkou neznámou, pro maďarskou menšinu znamenalo její začlenění do Československé republiky přinejmenším sociokulturní šok, zapříčiněný již jen obrovskou jazykovou bariérou, která byla pro mnohé příslušníky maďarské menšiny nepřekonatelnou překážkou, výrazně omezující jejich adaptabilitu na nové poměry, zejména v případě věkově starší generace.

Vaším původním zaměřením však nebyly menšiny v Československu, nýbrž otázka kolektivní bezpečnosti ve 20. letech 20. století. Byl Vám Váš předchozí výzkum pro přípravu publikace o menšinách užitečný?

Máte pravdu. Moje disertační práce se týkala přístupu konzervativní vlády Stanleyho Baldwina k problému pokusů o vytvoření systému kolektivní bezpečnosti ve 20. letech 20. století. Můj výzkum mi byl užitečný především v tom, že jsem si uvědomil, jak málo zajímavý byl středoevropský prostor pro britské politické elity. Nyní se například zabývám problematikou vnímání česko-německého problému ve druhé polovině 30. let 20. století ze strany britského vyslanectví v Praze. Při studiu archivních dokumentů je jednoznačně vidět, že britští diplomaté i politici nahlíželi na středoevropský region prizmatem svých „imperiálních“ zájmů a že se stále více klonili k závěru, že je nutné donutit Prahu k dohodě se Sudetoněmeckou stranou.

Pokud se zastavíme u politiky Velké Británie po první světové válce, přišel jste s tvrzením, že vznik fenoménu appeasementu je třeba datovat již do poloviny 20. let. Proč si myslíte, že tomu tak bylo?

Tady Vás musím trochu opravit, já jsem s tím tvrzením nepřišel, jen se kloním k názoru těch historiků, kteří kladou počátek appeasementu do poloviny 20. let 20. století, přesněji řečeno do doby jednání o Rýnském garančním paktu na podzim 1925. Při jednání ve švýcarském Locarnu se totiž jednoznačně ukázalo, že Velká Británie stojí o návrat Německa zpět do rodiny evropských států, odkud byl Berlín po roce 1918 vyloučen. Londýn naopak jednoznačně a důrazně odmítl jakékoli angažmá ve střední a východní Evropě; hranice v Evropě pro něj končila na Rýně. Británie například negarantovala československé a polské hranice a její politici dali několikrát najevo, že je zajímavá pouze dohoda o německých západních hranicích.

Je toto téma stále aktuální?

Tady musím rozdělit svou odpověď do dvou částí. Ve Velké Británii určitě ano, pokud stíhám sledovat časopiseckou i knižní produkci, nepatří toto téma určitě ještě do „starého železa“. U nás se samozřejmě jedná o méně frekventované téma, ale i zde vyšlo v poslední době několik publikací, které se, přinejmenším alespoň z části, problematiky britské politiky a kolektivní bezpečnosti dotýkají. Uvést mohu například Alenu Feriancovou nebo Jaromíra Soukupa.

Za účelem Vašeho výzkumu jste navštívil celou řadu vědeckých a archivních institucí nejen v České republice, ale i v Německu, Rakousku a Velké Británii. Můžete Vaše badatelské zkušenosti v těchto zemích porovnat?

Každá země, resp. město má svá specifika. Musím se přiznat, že nejraději mám Vídeň, lidé tady mají podobnou mentalitu jako je u nás a pokaždé, když jsem ve Vídni, dopadne na mě nostalgické po „staré dobré monarchii“. Za zmínku stojí i úžasná vídeňská kavárny,

které velmi rád navštěvuji. Pokud jde však o archivní výzkum, tak je ve Vídni paradoxně nejobtížnější! V Rakouském státním archivu je zakázáno fotografovat, kopírování materiálů provádějí většinou zaměstnanci archivu a nedá se říci, že by pracovali s extrémní rychlostí. Londýn, resp. The National Archives v příjemné čtvrti Kew je naopak úplně jiný svět! Materiály přinesené do 30 minut a možnost neomezeně fotit umožňují badatelům za relativně krátkou dobu pořídit značný počet fotografií, který mohou následně využít ve svém výzkumu.

Zaznamenal jste v těchto zemích oživení zájmu o témata, jimiž se zabýváte?

Jak jsem již poznamenal výše, problém pokusů o vytvoření systému kolektivní bezpečnosti patří ve Velké Británii a v anglosaském světě obecně k dosud frekventovaným zájmům badatelů. Musím se však přiznat, že toto téma již poněkud odsouvám na druhou kolej a stále více se orientuji na problematiku německé menšiny v meziválečném Československu. Ale na Británii nezanevřu, nyní se intenzivně zabývám problémem česko-německého vztahu v Československu ve 2. polovině 30. let 20. století a tím, jak ten složitý fenomén vnímalo britské vyslanectví v Praze.

Mimo svou vědeckou práci se také věnujete redakční práci v mezinárodním časopise Prague Papers on the History of International Relations. Jaké zkušenosti Vám tato práce přinesla?

Zpočátku se jednalo o pouhou administrativní práci a technickou úpravu došlých článků. Nyní jako člen redakce spolu s kolegy Jaroslavem Valkounem (FF UK v Praze) a Richardem Leinem (Andrássy Universität Budapest) máme na starosti běžný chod časopisu, což obnáší agendu sbírání článků, jejich úpravu, zajištění recenzních posudků, práce na korekturách a další náležitosti. Někdy je obtížné uspokojit všechny zájemce, ale časopis má svá pravidla, která musí všichni dodržovat.

Co ještě chystáte do budoucna?

To kdybych věděl! Mám v tisku druhou monografii, nechybí mi nápady na články, ale bohužel jsem, tak jako všichni, omezen časem. Příprava na výuku a práce se studenty si rovněž žádají svou porci času, takže mám někdy pocit, že nevím, kdy je noc a kdy den. Během léta bych se také chtěl pustit do psaní habilitační práce, v tuto chvíli vybírám mezi dvěma tématy, tak uvidím, pro které se nakonec rozhodnu.

recenze

**Humain, posthumain /
Radka Fridrichová**

**Korean Unification /
Lenka Kudláčová**

**Univerzum věci /
Ondřej Stulík**

**Slovinští diplomaté ve slovanském světě /
Hana Hlaváčková**

Radka Fridrichová

Humain, posthumain

LECOURT, Dominique (2011): Humain, posthumain. Paris: PUF.

V době, kdy jsme obklopeni neutuchajícími debatami o negativním působení vědy a technologií, jež končí u rozličných scénářů rázu utopického, katastrofického nebo apokalyptického, nám Dominique Lecourt nabízí svou knihou *Humain, posthumain* klíč k pochopení těchto konfuzí a neshod. Je třeba ale upozornit, že Lecourt nepodává veškeré odpovědi na otázky spojené se současnou technikou, vývojem a pokrokem lidstva. Naopak jeho cíl se zdá zprvu spíše skromnější, neboť, jak sám píše, snaží se poukázat na „opravdové motivy nelibosti, jež vykazuje západní civilizace před biotechnologiemi, které budou věda a průmysl nevyhnutelně rozvíjet v následujících letech“ (s. 19).

Dominique Lecourt je profesorem filosofie na univerzitě Paříž 7, prezidentem Výboru etiky ve Výzkumném ústavu pro vývoj (*Institut de recherche pour le développement*) a v neposlední řadě ředitelem Centra George Canguilhema. Je autorem četných publikací k tematice filosofie a dějin vědy. Pod jeho vedením vznikly dva rozsáhlé slovníky. První zabývající se otázkami medicíny *Dictionnaire de la pensée médicale* a druhý obecnější, pod záštitou Francouzského institutu, o dějinách a filosofii věd *Dictionnaire d'histoire et philosophie des sciences*. V prestižním univerzitním nakladatelství PUF (*Presses universitaires de France*) řídí edici Věda, dějiny a společnost (*Science, histoire et société*). Mezi jeho další významnou tvorbu patří *Contre la peur*, *L'Amérique entre la Bible et Darwin*, *Prométhée*, *Faust* či *Frankenstein: fondements imaginaires de l'éthique*. I když dílem *Humain, posthumain* navazuje Lecourt na výše citovanou literaturu, úlohou té stá-

vající reeditované knihy je však „poukázat na přímé a násilné politické následky radikální technofobie“ (s. 11).

Humain, posthumain je spisem Dominiqua Lecourta, jenž vyšel v březnu roku 2011 jako reedice jeho stejnojmenného díla z roku 2003. *Humain* značí české adjektivum lidský, humánní, *posthumain* v sobě nese zejména předponu *post*, jež nás zavádí k seвероamerickému populárnímu termínu *postmoderní*. V tomto duchu jistě název Lecourt nezamýšlel. Ba naopak, v něm vyvolává „konec jedné epochy v lidských dějinách“, a dle něj „konec konců“ (s. 17).

Další indicii o obsahu knihy poskytuje její podtitul, neboli „život a technika“ (*la vie et la technique*). Dílo se tak obecně pohybuje v úvahách nad vztahem lidstva a technického pokroku. Samotné téma je v dnešní době více než aktuální – termíny vědecký pokrok, technologie a biotechnologie jsou v knize hojně zastoupeny. Autor v celém svazku usiluje o popis jejich vztahu k otázkám a následkům etickým. Technika je člověku samozřejmě nápomocna, utváří jej a přetváří jej. Biotechnologie jsou součástí lidského pokroku, jsou znakem lidského génia a mají schopnost denaturalizace lidské přirozenosti.

V prologu, který je psán pro reedici Quadrige, píše Lecourt na samém začátku: „Když jsem psal tuto knihu, „posthumanismus“ a „transhumanismus“ byly velmi málo známy ve Francii, a obecně nikde, mimo Spojené státy“ (s. 11). Přestože uplynulo od prvního vydání již téměř deset let, kniha neztratila svou aktuálnost ani přes vývoj nastíněných směrů.

Další téma, které Lecourt v prologu zmiňuje, je ekologický aktivismus zrozený dle autora z technologií. Společně pak představují hrozbu pro humanismus. Lecourt podtrhuje, že růst, a to nejen ekonomický, je v současnosti poznamenán „limity planety“. Úpadek je pouhým následkem tohoto vývoje, který s sebou nese ekologické katastrofy, vyčerpání přírodních zdrojů a změnu demografie. Ruku v ruce s tímto trendem kráčí i politiky ohlašované konce pracovní éry, úpadek konzumní společnosti a setření vztahu mezi zbožím a penězi. (s. 12).

Dále se autor obrací k nešťastnému hledání zpřístupnění vědy lidstvu. Dle jeho mínění byla věda v posledních dvou stoletích poznamenána na jedné straně popularizací mylné představy „bláznivých vědců“ a „kouzelnických učňů“. Tato ideologie byla na straně druhé, hlavně v minulých desetiletích, podpořena hollywoodskou filmovou tvorbou s hlavním hrdinou v podobě vědce – nejlépe biologa či lékaře, posedlého myšlenkou po absolutní moci s jasnými vražednými následky (s. 18).

Ve své konečné podobě jsou tyto myšlenky podporovány a dále šířeny médii. Věda je pro lidstvo nezajímavá jen do té míry, pokud nemůže ve čtenáři nebo divákovi vzbudit emocionální reakce (s. 19). Lecourtovi se zde podařilo výstižně podtrhnout negativní roli tisku, televize a filmu, jež vědě a technice neusnadňují postavení a pochopení ze strany širší veřejnosti ve 21. století.

Obecně lze říci, že se celá kniha zaměřuje na dva myšlenkové proudy, které proporčně odpovídají dvěma hlavním kapitolám. Jedná se o *Bio-catastrophisme et posthumanité* (s. 29–64) a *L'avenir selon les techno-prophètes* (s. 65–86). První proud, „bio-katastrofisté“ (*les bio-catastrophistes*) se zejména odkazuje ke klonování a transgenetickým kulturám, jež vedou lidstvo ke zkáze. Je též možno vidět je jako zločiny proti lidskosti, proti lidskému druhu (« *les crimes contre l'humanité* », « *contre l'espèce humaine* »). Druhým proudem jsou „techno-profěti“/„techno-proroci“ (*techno-prophètes*) spatřující v technologiích konec našich životů, konec lidstva jako takového, který však směřuje k novému završení, kdy se lidská duše oprostí od hmotného a dojde k rozdělení mezi tělem a lidským duchem. Znamená to, že v obou případech dochází k zániku lidstva, i když je tomu pokaždé jiného rázu, avšak podle Lecourta na základě stejného teologického smýšlení, základu.

To přivádí k myšlence, že je třeba opětovně se zamyslet nad znalostmi techniky a lidské povahy, neboť vznik nových technologií vyžaduje změny ve společnosti. Zůstává pouze otázkou, zda jsme s to k těmto proměnám v duchu termínu knihy « *invention normative* » dospět, či jsme příliš upjatí k našim zvyklostem.

V další části knihy se autor věnuje technice a životu (s. 87–98). Lecourt se opírá o dvě teze. Zaprvé, lidská přirozenost podle něj existuje pouze v představách některých ideologů „společenské smlouvy“. Zadruhé, „technika se plně podílí na individualizaci každého; a odpovídá životním normám, které strukturuje její rozpravu s okolím“ (s. 91). „Ne, technika není cizí lidskému životu. Pochází ze života a nachází tam i své místo“ (s. 93). Technika je tak prostředkem, jímž je možno vytvořit životní rovnováhu jedince v jeho přirozeném prostředí.

Vzhledem k tomu, že lidská přirozenost podle Lecourta neexistuje a technika naopak naslouchá zákonům života, jde autor ve svých úvahách ještě dále. Ty jsou prezentovány v poslední části spisu nesoucí totožný název s názvem knihy, tj. *Humain posthumain* (99–128). Na rozdíl od titulu knihy, tato kapitola ve svém nadpise neobsahuje čárku, což zásadně mění její pojmenování nejen v originále, ale i v jazyce českém. *Humain* se promění z původního adjektiva na substantivum a nese obsah smrtelníka či člověka obecně. *Posthumain* zůstává nezměněno – post-humánní, post-lidský. Z již značícího názvu pozornost této kapitoly směřuje k člověku a jeho vztahu k biotechnologiím. „Aktuální biotechnologie modifikují hrubým způsobem několik zásadních dat“. Tato modifikace je způsobena zejména technickými předměty, jako jsou léky či přístroje používané v lékařství. (s. 99). Technologie transformují podmínky, ve kterých jsou zaangažovány přírodní normy tvořící jedince. Lecourt dále například vysvětluje, že není imorální v případě reprodukce, pokud je jeden v páru sterilní, aby byl právě tento naklonován. A nezůstává pouze u klonování. Vyjadřuje se například i k otázkám eugeniky. Shledává ji do jisté míry akceptovatelnou, neboť člověku umožňuje zbavit se nedokonalostí jako je agresivita, násilí apod.

Ke konci této části se Lecourt obrací k jedinci a náhle se zdá být humanistou, tvrdícím, že by mělo být pohlíženo a kladen důraz na lidské „já“, zde z odkazu Diderota (s. 128), dále na lidskou „důstojnost“, emoce a svobodu onoho jedince (s. 116). Člověk je „plodem kombinace emocí a myšlenek doprovázených radostí a bolestí“ (s. 128). Z tohoto konstatování pro nás vyplývá jedna úloha, Lecourt ji nazývá „úlohou etickou“, „jejímž cílem je organizovat tyto emoce a myšlenky tím způsobem, že naše schopnosti myslet a reagovat, pociťovat a tedy také dojmout, rostou jak pro nás samotné, tak pro ostatní“ (s. 128).

Kniha je zakončena přílohou s názvem *Unabomber* (s. 129–140), jejíž titul je na samém začátku charakterizován slovy: „Kdo si vzpomíná na Unabombera? Jednoho záhadného neznámého muže takto označovaného i FBI, jenž rozséval od roku 1978 do roku 1995 ve Spojených státech hrůzu a smrt mezi vědce a inženýry informatiky za pomoci nástražných balíčků a doma vyrobených bomb“ (s. 129). Za tímto pseudonymem se schovával Théodore Kaczynski dopadený federální policií až roku 1996, a právě k jeho příběhu upíná Lecourt svou pozornost v závěru knihy. Vidí v něm příklad, jenž se nachází mezi „bio-katastrofisty“ a „techno-profety“. Kaczynski se snažil o vytvoření filosofického systému „anti-vědy“ a ochranu života proti „techno-vědě“. Z pohledu současnosti je smutné, že Kaczynski nalézal dodnes obdivovatele po celé Evropě ochotné bránit jeho genialitu (s. 28).

Dominique Lecourt se svou knihou *Humain, posthumain* dotýká problémů více než aktuálních. Pomáhá čtenáři pochopit některá nedorozumění a špatné interpretace, jež v nás vyvolaly utopické, katastrofické nebo apokalyptické rozvahy. Lecourtův styl je čtivý, veskrze jednoduchý, a proto nemáme mnohdy pocit, že čteme odbornou publikaci jednoho z nejvýznamnějších představitelů filosofie vědy současné Francie.

Kniha Lecourta je plná překvapujících odhalení a do jisté míry i novátorská. Koncepce post-humanismu se objevila již po druhé světové válce a od poloviny 50. let se začaly masivně šířit různé teorie v duchu objevované informatiky a genetiky. Lecourt si je tohoto faktu vědom, a tak ve svých úvahách připomíná teorie, jež zaměstnávají nejen filosofy, ale i oblast teorie vědy obecně. Zcela ovšem vypustil zmínky o post-humanismu v uměleckých kruzích. Kniha se bedlivě věnuje prvním dvěma doménám, avšak pohled umělecký zůstává v pozadí, ne-li plně opomenut. Přitom právě v umělecké tvorbě vznikaly první formy post-humanismu, ať se jednalo o Stelarcu nebo hlavní hrdiny (post-lidské mutanty s extra-senzorickými schopnostmi) románů Maurice Danteca. Toto opomenutí nemůže být Lecourtovi vyčítáno, umění a literatura nespádají do jeho oblasti zájmu a výzkumu. Proto je možné se domnívat, že přenechává onu uměleckou polemiku autorům oboru znalých.

I když se čtenář nemusí ve všech bodech a myšlenkách shodovat s Dominiquem Lecourtem, jeho kniha nabízí zajímavé pohledy na dnešní techniku, vědu, obecně společnost prezentované názory i noční můry jako vystřižené z hollywoodských filmů science-fiction typu X-Men nebo Matrix. Autor ve svých reflexích podává vysvětlení a mínění mnohdy potlačená, zapomenutá či zcela neznámá. Škoda, že kniha neposky-

tuje důraznější kritický pohled či argumentaci k některým postojům. Lecourt například hovoří o překonání opozice mezi „techno-profety“, tj. hlasateli triumfálního vstupu post-humanity do nové éry díky umělé inteligenci, a „bio-katastrofisty“, tj. radikálními kritiky vědy a techniky. Dále pak několikrát vyzývá lidstvo ke změnám a proměnám se-stavených hodnot a sděluje, co bychom měli učinit, avšak již nepodává informaci, jak či jakým způsobem. Na obranu Lecourta nutno podotknout, že takové východisko ani neodpovídá úloze dnešní filosofie. Možná je i jeho konání úmyslné z důvodu, aby si utvořil čtenář sám – na základě podaných detailních informací a prezentovaných problémů v kontextu - obraz o světě, technice, vědě a biotechnologiích, a v konečné fázi tak našel vlastní klíč k jejich rozluštění. Tajenka by se měla ovšem držet zadání, jež spočívá v kooperaci humanitních a exaktních věd v rámci dobra přírody a společnosti.

Lenka Kudláčová***Korean Unification****FUQUA, Jacques L. (2011): Korean Unification. Inevitable Challenges.**Washington: Potomac Books.*

Jen obtížně bychom někde na Zemi našli obdobu dvou vedle sebe ležících, nepropustně rozdělených a zcela kulturně, ekonomicky i sociálně odlišných států jako je Korejská lidově demokratická republika (KLDR) a Korejská republika. Často jsme konfrontováni s tvrzením politických elit obou států o tom, že rozdělení je pouhým neblahým důsledkem bipolární konfrontace a že aktuální stav je pouze určitým tranzitivním obdobím, které musí nutně vyústit v národní znovusjednocení. Poměrně logicky nám z tohoto vyrůstá otázka, nakolik jsou tato tvrzení založená na realitě a nakolik jsou jen líbivou rétorikou politických vůdců.

Autor knihy *Korean Unification. Inevitable Challenges* L. J. Fuqua, specialista zejména na severní část Korejského poloostrova, předkládá vedle stručného exkurzu do historické podoby společného korejského státu především analýzu rozličných faktorů, které je třeba vzít v úvahu, pokud chceme dojít k co nejrelevantnějším závěrům týkajícím se znovusjednocení Koreje. Komparativní výhodou publikace je oproti ostatním podobné orientace fakt, že se její autor příliš nezaměřuje pouze na jednu dílčí část analýzy perspektiv sjednocení. Snaží se spíše vytvořit knihu charakteru syntézy, která umožňuje komplexní vhled do zkoumané problematiky. Nicméně i tento přístup má do určité míry své úskalí, které spočívá v možná poněkud schematickém pojetí některých částí knihy (viz níže).

Autor v úvodu rozděluje knihu na dvě části. Ty obsahují kapitoly rozčleněné na další podkapitoly věnující se konkrétním proměnným. První polovina knihy se zabývá historickým vývojem společného korejského státu v přibližném časovém rozmezí let 936–2009. Dle autora tato část čtenáři umožňuje kontextuální pochopení určitých kulturních a sociálních jevů, které ve společnostech obou Korejí zůstávají do určité míry zakořeněny do současnosti. Druhá polovina knihy pak pojednává především o problematice začlenění dřívějších severokorejských občanů do nové společnosti vzniklé po sjednocení (s. xvi). Cílem celé studie však není „[...] hodnotit, zdali by poloostrov měl či neměl být sjednocen“, nýbrž „[...] identifikovat faktory, kterým by měla být věnována pozornost, aby byl dosažen co nejvyšší potenciál pro úspěch, pokud by ke sjednocení skutečně došlo“ (s. xvii).

První kapitola s názvem *Deconstructing the Unification Issue* představuje určitý prodloužený úvod shrnující základní otázky týkající se sjednocení, které se následně prolínají celou knihou. Jedná se o problematiku integrace dvou ekonomicky i politicky zcela odlišných systémů v jeden celek, otázku případných masivních populačních přesunů ze severu na jih poloostrova a soužití ideologií ču-čche indoktrinovaných občanů KLDŘ s občany kapitalistického jihu.

Druhá kapitola je věnována historickým odlišnostem a tenzím mezi severní a jižní částí poloostrova. Poměrně úzký prostor je zde ponechán starší historii geneze Korejského státu a nestabilním prestátním útvarům, jako bylo období tří království *Kogurjo*, *Päkče* a *Silla* a dynastií *Korjo*. Výrazněji si autor všímá pouze existence štěpení v rámci společnosti v době dynastie Čosen, tj. v letech 1392–1910. Taková selekce bohužel znemožňuje čtenáři vytvořit si ucelený pohled i na existenci sociálního rozdělení v době dřívější, nežli se tato dynastie etablovala. Vložení historické podkapitoly, podle autora za účelem kontextuálního pochopení současných jevů ve společnostech obou Korejí, se tak může mírně mýjet svým účinkem. Nicméně vzhledem k cílům definovaným v úvodu práce se příliš podrobná analýza historických souvislostí jeví jako kontraproduktivní.

Jak již bylo řečeno výše, poměrně široký prostor je ponechán popisu sociálního štěpení v době dynastie Čosen, zejména pak rigidní třídní stratifikaci a diskriminaci založené na regionální příslušnosti. Autor si všímá zajímavého faktu, totiž že se již ve 14. století objevovala snaha aristokratických elit z jihu odstříhnout seveřany od podílu na rozhodování a politické moci. Již tehdy byla úspěšně institucionalizována kategorie „těch druhých“ (s. 24–25), do které byli přiřazováni právě obyvatelé severu poloostrova. Ti byli také systematicky vylučováni z politické reprezentace (s. 29).

Dále se autor vypořádává s obdobím japonské kolonizace poloostrova (1910–1945), které je kladeno do souvislosti se vznikem korejského obranného nacionalismu. Zde je jasné vidět kontrast mezi obdobím pozdní Čosen s periodou kolonizace, jenž přinesla unifikaci korejské společnosti pod jednotným konceptem Čosenjin. Ten silně narušil dřívější stratifikaci společnosti a uvrhnul všechny etnické Korejce do jedné

skupiny obyvatel podřízených japonské nadvládě (s. 47). Autor rovněž neopomíná zdůraznit vliv pronikání dalších tehdejších velmocí na zformování korejského nacionalismu (tj. Velké Británie, Francie, USA, Ruska a Číny) do oblasti severovýchodní Asie. Nicméně ani poměrně nově etablovaný korejský nacionalismus nezabránil poválečnému rozdělení poloostrova, ke kterému došlo v roce 1948.

Nedostatkem publikace je fakt, že autor prakticky nevěnuje pozornost obdobím studenovělečného soupeření mezi Koreami. Zastavuje se až v druhé polovině 80. let, kdy si poprvé, po nástupu Ro Te-ua na post prezidenta Korejské republiky, všímá kvalitativních změn mezikorejských vztahů. Autor zde hovoří o tom, že v roce 1989 byly stanoveny základní principy mezikorejských vztahů (s. 51). Nicméně vzhledem k faktu, že analýzu období 1948–1988 v díle vůbec nenacházíme, není vůbec reflektováno např. vydání Společného mezikorejského komuniké v roce 1972, kde byly vůbec poprvé stanoveny principy vzájemných vztahů. Jednalo se zejména o to, že sjednocení má být dosaženo mírovou cestou a bez vměšování třetích aktérů.¹ Vznik těchto prohlášení je však v knize datován až k roku 1989. Můžeme tedy vidět, že absence alespoň stručného exkurzu do období let 1948–1988 zde tedy představuje poměrně výrazný nedostatek.

Poté začíná druhá část knihy, která je již převážně ahistorická a zaměřuje se na tři segmenty: předkládá možné scénáře případného sjednocení, řeší problematiku začlenění dřívějších severokorejských občanů do nové společnosti vzniklé po sjednocení v různých oblastech společenského, politického a ekonomického života a konečně se věnuje i postojům předních regionálních mocností. Tato část knihy se zabývá zejména otázkou, jakým způsobem by jednotná Korea mohla vzniknout. Je zde předložena vize jihokorejská (tzv. Korejská konfederace /s. 65–66/) i severokorejská (tzv. Demokratická konfederativní republika *Korjo* /s. 66–67/). Následně jsou tyto scénáře kladeny do kontrastu se současným a tak rozdílným stavem společností obou Korejí a rovněž s aktuálními mezikorejskými vztahy. Autor posléze dochází k závěru, že je velmi obtížné průběh sjednocení predikovat a tudíž jakékoliv doposud vytvořené schéma i spojení se z různých důvodů jeví jako nepravděpodobné² (s. 72). Další kapitoly jsou zaměřeny na analýzu oblastí, ve kterých je po sjednocení možné předpokládat vznik konfliktních situací. Největší pozornost je přirozeně věnována problematice případného začlenění občanů bývalé KLDŘ do kapitalistické společnosti s přihlédnutím na aktuální situaci v oblasti úspěchů a neúspěchů asimilace tzv. *saeteominů*, tedy Severokorejců příchodících na Jih.

Tato část knihy je velmi zevrubně propracována, závěry zde učiněné se opírají o konkrétní případy překážek, kterým *saeteominové* čelí, o průzkumy veřejného mínění či o závěry předchozích výzkumů uskutečněných v této oblasti. V souvislosti s jeho

1) O komuniké poměrně podrobně pojednává např. Park a Lee (1992).

2) Analýzu zaměřenou přímo na jednotlivé scénáře sjednocení prezentuje např. Inoguchi (2001).

komplexností je možno tento oddíl označit jako vysoce relevantní. Velmi produktivní je mimo jiné rovněž utváření paralel neaktuálnějších problémů nově příchozích Severokorejců se vznikem sociálního konfliktu a poměrně striktního třídního rozdělení, ke kterému by mohlo dojít v případě etablování jednotné Koreje pod hlavičkou liberálně-demokratického státu navazujícího na tradici Korejské republiky. Autor popisuje průběh asimilace *saeteominů* do jihokorejské společnosti³ a přichází s tvrzením, že začlenění i nízkého počtu Severokorejců se často ukazuje jako vysoce problematické. Podle něj lze tudíž předpokládat, že masivní vlna severokorejských migrantů jdoucích na Jih, k níž by s vysokou pravděpodobností v případě sjednocení došlo, by pro nově vzniklý stát představovala vážný problém. Významným kladem je tedy i to, že autor jako jeden z mála mezi podobně zaměřenými analytiky řeší vedle ekonomických a geopolitických dopadů sjednocení i otázku sociální integrace uvnitř nově vzniklého státu. V této části knihy můžeme pozorovat velmi přirozenou návaznost na část historickou, kde je popsáno štěpení mezi severní a jižní částí Korejského poloostrova. Autor predikuje možné budoucí problémy s integrací Severokorejců do jednotného Korejského státu v souvislosti s po desetiletí trvajících problémy faktického rozštěpení Koreje (viz zejm. kap. 2 a 3), potažmo dlouhodobým deprivilegizovaným postavením Severokorejců. Čtenář zde rozhodně ocení předchozí historickou část knihy, neboť mu umožňuje pohlížet na případné z unifikace vyplývající problémy v mnohem komplexnější perspektivě, než by mu poskytla kniha zaměřená výhradně ahistoricky.

Ještě nežli autor přechází k závěrečné kapitole věnované přístupu regionálních mocností k problematice unifikace, činí dva klíčové závěry. Zaprvé, že Severokorejce a Jihokorejce nelze považovat za „bratry“ a že se mezi nimi v průběhu několika dekád rozdělení vytvořily silné rozdíly v mnoha oblastech: jazyk, kultura, hodnotový systém (s. 121). Zadruhé, že v důsledku demografických změn ve struktuře *saeteominů* přichází aktuálně do Korejské republiky Severokorejci z nižších dělnických tříd a bez vzdělání, což ještě prohlubuje jejich neschopnost začlenit se (s. 121). Tyto závěry, které se opírají o dosti detailní výzkum, dále umocňují čtenářův dojem o vysokém konfliktním potenciálu sjednocení.

A *Regional Perspective* je závěrečnou kapitolou celé knihy. Autor zde analyzuje postoje Číny, Japonska, Ruska a Spojených států ke spojení poloostrova. Usuzuje, že všechny tyto země formálně a často i hlasitě unifikaci zcela podporují, ovšem navzdory těmto oficiálním tvrzením tiše preferují z různých důvodů zachování statusu quo. Sjednocení by totiž mohlo potenciálně zhoršit postavení zmiňovaných zemí v regi-

onu a narušit stávající mocenskou rovnováhu severovýchodní Asii. Můžeme říci, že tato kapitola dotváří komplexní ráz publikace a doplňuje ji i o mezinárodní rozměr.

Autor knihu uzavírá nepřiliš překvapivým tvrzením, že v současnosti neexistují žádné konstruktivní způsoby, kterými by se dalo dosáhnout unifikace Korejí (s. 151). Rovněž identifikuje hlavní konfliktní oblasti, které sjednocení pod hlavičkou Korejské republiky brání: aktuální politika severokorejského režimu zaměřená ze všeho nejvíce na vlastní přežití, propastné rozdíly mezi společnostmi obou Korejí a v neposlední řadě obrovské finanční náklady (s. 152). Dílo nepochybně představuje přínos, pokud jde o oblast studia perspektiv korejského sjednocení. Jacques L. Fuqua předkládá ucelenou studii snažící se obsáhnout historii mezikorejských vztahů, současný vývoj situace, ale i postoje dalších států k stavu Korejského poloostrova. Úskalím publikace je však místy se vyskytující přílišná schematičnost (zejména v již zmiňované části věnované historickému exkurzu). Jako vhodná se dále jeví i o něco rozsáhlejší práce s mezi Jihokorejci uskutečněnými průzkumy veřejného mínění – autor se s nimi vypořádává jen poměrně stručně v závěru, přitom by jejich využití např. v části věnované *saeteominům* bylo vysoce užitečné. Další problém, který vyvstává ve čtenářově mysli po jejím přečtení je ten, že autor zavrhuje všechny scénáře sjednocení, které byly doposud vytvořeny, avšak nenabízí žádnou životaschopnou alternativu. Nicméně autorovým cílem nebylo vytvořit alternativní scénář sjednocení, nýbrž „[...] *identifikovat faktory, kterým by měla být věnována pozornost, aby byl dosažen co nejvyšší potenciál pro úspěch*, pokud by ke sjednocení skutečně došlo“ (s. xvii). Můžeme konstatovat, že tento cíl byl přesvědčivě naplněn, a fakt, že kniha nechává řadu otázek nezodpovězených, vytváří prostor pro vznik dalších publikací a diskuzí ohledně této problematiky, kterých doposud bylo vydáno jen poskrovnu.

Další použité zdroje

PARK, K. a LEE, S. (1992): Changes and Prospects in Inter-Korean Relations. *Asian Survey*, roč. 32, č. 5, s. 429–447.

INOGUCHI, T. (2001): The Politics of Korean Unification: Three Scenarios. *The Brown Journal of World Affairs*, roč. VIII, č. 1, s. 129–135.

3) Všímá si problémů v oblasti vzdělávacích standardů a pracovního trhu, ekonomickým postavením nově příchozích, jejich odlišnou jazykovou vybaveností a také krize, do které by se v případě sjednocení dostaly stávající jihokorejské programy sociálních služeb.

Ondřej Stulík

Univerzum věcí

LIESSMANN, Konrad Paul (2012): Univerzum věcí. K estetice každodennosti.

Praha: Academia.

Kniha Konrada Liessmana je souborem esejů, které autor buď publikoval v minulosti, nebo vytvořil z vlastních poznámek právě pro recenzovanou knihu (s. 127–128). Autor se dle vlastních slov pokouší najít „myšlenkové drahokamy“, praktické filozofické teze, které můžeme použít při personálním každodenním filozofování, přinášející či vyvolávající údiv z esteticky vnímaných běžných předmětů (s. 9–11). Nutno hned zprvu poznamenat, že se autorův cíl podařilo naplnit jen velmi sporadicky a zmíněných „drahokamů“ čtenář nachází jen poskrovnu.

Liessmann často ve svých esejích balancuje – z hlediska jazyka i struktury textu – mezi filozofií, žurnalistikou a spisovatelsky užitou frazeologií poměrně banálního charakteru. V první (jakési úvodní esejí) se na jedné straně objevují, z hlediska stylu a hloubky, nesourodé věty, např. filozofické uchopení prostoru a času ve smyslu věty: „*Náš každodenní život určuje přítomnost věcí*“ (s. 12); až k patetickým konstatováním: „*Jako přičarované se každé ráno před člověkem vyjevuje univerzum věcí, nikdo neví, odkud se berou, nikdo neví, kam směřují*“ (s. 12). Liessmann *de facto* v první esejí upozorňuje „pouze“ na komplexnost a nepřehlednost dnešní výroby, a to spolu s kapitalizací volného času, která vede k paradoxu permanentní práce při současné vidině „*utopie osvobození člověka od práce*“ (s. 12–19). Takovou „tezi“ lze slyšet a číst u kritiků moderní společnosti, kterých není skutečně málo, přičemž kvalita jejich argumentace je často velmi „pozoruhodná“.

V pořadí druhý Liessmannův esej je už pro čtenáře méně „běžný“. Ano, i zde se vyskytují banální teze, ale esej je více kompaktní a strukturovaný. Autor vychází od redukce vnímání v každodennosti, přičemž souhlasné pokývání hlavou se může čtenáři „přihodit“ například u co do syntaxe vynikající věty: „*Chce-li někdo každodennost přetvořit na vzrušující svět zážitků, očividně nepochopil její logiku a smysl*“ (s. 21). V rámci výše uvedené redukce je estetický požitek u běžně zakoušených věcí prchavý okamžik, který vnímáme po (nutně) krátkou dobu, avšak cyklicky, tj. v každodennosti (s. 23–24). Vytržení z cykličnosti je možné dvojím způsobem – násilné přerušení rutiny (např. nehoda) nebo dle Liessmanna pomocí umění, které nestačí jen vnímat, ale porozumět mu (s. 27). Nicméně i zde se může stát, že se umění stane „každodenním“, a tedy i prvkem rutiny, běžnou věcí nevybočující z redukovaného vnímání univerza věcí (s. 29) – opět dle mého názoru nic překvapivého a objevného.

V podobném duchu je i ve třetím eseji zmíněná „kukátková perspektiva“, která je perspektivou vidění světa okolo nás a (opětovná) redukce na to, co se nám „líbí“ (s. 33–34). „*Umění, estetizující pohled, kukátková perspektiva je osvětlujícím a zjasňujícím zrcadlem, v němž se život jeví snesitelný. Bez této perspektivy by se život žít nedal*“ (s. 37).

Bohužel za podrobnější zmínku nestojí ani eseje „*Nejvražednější droga světa*“, věnovaný průmyslově emitovanému kýči, „*Lopata na sních*“, který se odvíjí od teze, že umění potřebuje interpretaci v rámci kulturních hranic a diskursivních prvků, a také „*Umění poslechu*“, kdy hudba zmasověla a není již klenotem. Všechny zmíněné eseje lze hodnotit jako poměrně zdařilé novinové články do víkendové přílohy, byť obsahují odkazy na filozofické autority – více však nic.

Zajímavější je esej „*Objekty touhy*“, který však čtenáře zláká spíše atraktivním tématem, než samotným obsahem, jak čtenář sám záhy zjistí. Liessmann uvažuje o rozdílu erotiky, umění a pornografie, přičemž se snaží všechny tyto prvky oddělit a zároveň najít jejich specifické propojení. Tak se čtenář například „dozvídá“, že umělecké zobrazení sexuálních pozic povyšuje přitažlivost animality estetickým gestem (s. 66), nebo dále že „*[p]ornografie stimuluje stejnou měrou vzrušení a uspokojení, její osten nemíří proti morálce nebo konvenci, nýbrž spočívá v poukazu na to, že vše lze zredukovat na jednoduchý vzruch, který vyprovokuje bezprostřední reakci*“ (s. 67). I erotika ale trpí pod moderní dobou, neboť je konstituována jako „překvapení založené na skrývání a náhodném odkrývání“, což je v moderní době, dle Liessmanna, marginální díky „odkrývání“ (s. 68).

V eseji „*To bude událost!*“ se Liessmann zamýšlí nad rozdílem zážitkové kultury a „skutečného“ umění. Za zmínku však stojí jen parafráze na protiklad krásy dle Karla Philippa Moritze, již je užitečnost (s. 81). Liessmann tak upozorňuje na „*[n]edostatečnost* zážitkové společnosti tržně orientované na kvóty sledovanosti [...]“ (s. 82).

Nekvalitnější ze všech esejů, které můžeme v knize najít, je „*Kulatý nesmysl*“ o estetice a sociálních analogiích fotbalu jako hry. Tato kapitola je skutečně „zážitková“ a čtenář se u ní pobaví (méně již u následující kapitoly o projížďkách na závodním kole

a vnímáním přírody okolo sebe v kontrastu podoby fitcentra). Fotbalovou hru, resp. její esteticky fascinující rozměr, dává Liessmann do souvislosti s archetypy, které se jinde v každodennosti v podstatě neobjevují (s. 85). Zároveň je fotbal jak simulací průmyslového pracovního procesu, kdy je čas strukturován a důležitý je výkon, tak také sdílenou solidaritou v rámci sportovního klubu či národního týmu. Dalším prvkem je absence „hraní rukou“, která je dle Andrého Leroi-Gourhana, kterého Liessmann parafrázuje, základním znakem evoluce člověka. Noha tak jako základní nástroj pro hru, primárně pro uvedení míče do pohybu, povyšuje ze své průmyslově podřazené pozice a fotbalistův um „kopání“ je pak více fascinující (s. 86–87). Stejně jako systém klubů přirovnaný k feudální hierarchii je zajímavá i pasáž o vztahu jedince ke kolektivu, který je právě pro fotbal – a moderní společnost – typicky podstatný. Liessmann tento vztah charakterizuje takto: „*[v]zájemná závislost a neustálé pokusy této závislosti uniknout, kdy i zdařilé překročení kolektivu potřebuje kolektiv jako obal*“ (s. 89). Nejzajímavější je však výklad o pravidlech, které simulují morálně-politické zákony života. Skutečně brilantní je v této souvislosti úvaha o pravidlu ofsajdu, kterou Liessmann přebírá od Manfreda Hausmanna. Hausmann zdůrazňuje problematičnost „ducha“ tohoto pravidla, a to v případě, kdy obránci vystaví útočníka ofsajdové pasti záměrně: „*[I]ze říci, že se v tomto pravidle exemplárně manifestuje základní problém etiky: doslovný výklad pravidla proti jeho duchu*“ (s. 93).

Poslední dvě kapitoly pojednávají o diktátu krásy a povaze peněz. Diktát krásy mění svůj charakter a z překrývání (např. make-up) se člověk mění zcela za pomoci chirurgických zákroků a imituje tak život svých idolů (s. 109, 113). Nutno říci, že se zde bohužel opět jedná o poněkud plochou myšlenku. Co do „povahy peněz“ není situace jiná, autor se omezil na zástupnost moderních bankovek vůči věcem samým, které navíc garantuje politická autorita, a také na jejich bezcharakternost danou vyčíslitelností a absolutní hodnotou (s. 120–121, 125).

Závěrem můžeme shrnout, že kniha Konrada Paula Liessmanna je souborem několika esejů, které si kladou za cíl čtenáře „poučit“ o fungování některých věcí okolo něho, a to z hlediska estetiky. Nutno říci, že věci spíše zážitkových a méně podstatných, alespoň z mého pohledu. Struktura jednotlivých esejů je literárně poměrně dobrá, nicméně obsahově plochá a nic neříkající. Nalézt klenoty v běžných věcech se Liessmannovi dle mého názoru nepovedlo, až tedy na některé výjimky (např. v eseji o fotbalu). Nicméně většina zajímavějších pasáží by klidně mohla být vybrána a publikována jako soubor „slavných výroků“ kritiků společnosti a vešla by se na jeden „létáček“ propagující filozofii a společenské vědy, který by byl určený pro uchazeče o bakalářské studium humanitních a sociálních věd.

Hana Hlaváčková***Slovinští diplomaté
ve slovanském světě****PETRIČ, Ernest (2010): Slovinští diplomaté ve slovanském světě.**Lublaň: Centrum pro evropskou budoucnost.*

Zahraniční politika je zajímavou oblastí zkoumání a láká již po mnoho staletí nejen ty, kteří mohou rozhodovat, ale zejména ty, kterých se zahraniční politika státu dotýká. A právě o tomto prostředí pojednává recenzovaná kniha *Slovinští diplomaté ve slovanském světě*. Je souborem příběhů o aktérech dění slovinské zahraniční politiky od středověku až po 20. století, do vzniku samostatného slovinského státu. Dílo sice zachycuje zejména dění ve Slovinsku, nicméně přesahuje jeho hranice, ať už byly v historii pomyslné, či existovaly *de facto* i *de iure*. Zdůrazněna je zahraničně-politická orientace na svět, který pojí jeden faktor a to, že v něm žijí národy, jež označujeme jako slovanské.

Kniha *Slovinští diplomaté ve slovanském světě* je dílem, které ještě nemá v českém prostředí obdoby. Jedná se o sborník příspěvků, na němž se podíleli slovinští autoři z různých oborů. Hlavním redaktorem je profesor Ernest Petrič, který v současné době pracuje na postu předsedy Ústavního soudu Slovenské republiky, avšak má za sebou dlouhou diplomatickou dráhu, například stálého zástupce při OSN nebo OBSE. Na vydání tohoto díla se podíleli další diplomaté a významné osobnosti současného Slovinska jako Samuel Žbogar, Dimitrij Rupel, Peter Vodopivec a další. Autoři, které redakční rada vybrala, pocházejí zejména z Univerzity v Lublani, a někteří z nich, například Milan Jazbec, se podílejí na vzniku slovinských diplomatických studií.

První kapitoly můžeme označit jako biografie významných slovinských diplomatů s velmi podrobným popisem jejich života v diplomatické službě, další kapitoly

jsou spíše případovými studii ohraničenými důležitými událostmi nejen slovinské historie. Jde například o počátek první světové války či o vznik Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, později Království Jugoslávie a Titovu éru.

Je třeba zmínit, že kniha je psána ve třech slovanských jazycích. Prvním je slovinština a z pochopitelných a jistě praktických důvodů (slovincky hovoří pouze 2 miliony obyvatel ve Slovinsku a za hranicemi a několik málo nadšenců) je kniha přeložena do dvou dalších jazyků, češtiny a ruštiny. Zároveň se tyto dvě země objevují v knize nejčastěji jako působiště slovinských diplomatů.

Kniha je strukturovaná do osmi kapitol na základě historického členění. Její výklad začíná v době Habsburské monarchie, kdy líčí osobu Zikmunda Herbersteina a jeho službu na králově dvoře. Tato kapitola je zasazena do období 16. století, kdy se začala vyvíjet tradice oficiálních i těch neoficiálních diplomatických jednání, která v této době byla velmi často ztotožňována se sňatkovou politikou rodu. Vystává zde otázka, proč je zařazen příběh člověka, který sloužil na Habsburském dvoře. Co má se Slovinskem společného? Herberstein byl vybrán, neboť pocházel ze slovinské části Štýrska. Význam je mu přisuzován proto, že plyně ovládal slovinštinu, která mu byla nápomocná (daleko více než latina) při jeho diplomatických cestách do slovanských zemí, zejména Ruska a Polska. Jako diplomaté o mnoho století později, i on sepsal poznatky ze svých cest, které byly vydány pod názvem *Moskevské zápisky*, jež jsou kromě jiného považovány za první tištěnou verzi legendy o původu ruských panovníků.

Dalším diplomatem, jemuž se kniha věnuje, je Ludvík Kobenc, původem ze slovinského Kraňska, on sám se však narodil v Bruselu a zemřel ve Vídni. Zde můžou být na místě obavy, proč byl právě on zařazen do výčtu slovinských diplomatů, když například jeho bratranec Filip Kobenc byl také významným habsburským diplomatem, narozeným právě v Kraňsku. On by do této knihy zapadal tematicky zřejmě lépe. Avšak zařazení Ludvíka Kobence jako významného slovinského diplomata bylo dáno spíše jeho významem ve slovanském světě. Zastupoval habsburský rod a to konkrétně Josefa II., který Ludvíkovi důvěřoval a pověřoval ho nejdůležitějšími úkoly. Byl vyslán do Ruska, kde jeho význam ještě vzrostl, když se stal jedním z důvěrníků carevny Kateřiny II. Veliké. Pod jeho taktovkou byly uzavřeny tajné dohody o spojení Ruska a Rakouska a došlo k setkání Josefa II. a Kateřiny II. Veliké.

Po těchto dvou diplomatech následuje kapitola o Bogumilu Vošnjakovi, který byl cestovatelem v Rusku. Na základě zkušeností z ruských cest vydal dílo *Na úsvitu*. Jedná se o percepci ruské politiky a společnosti prostřednictvím slovinských diplomatů a cestovatelů v této zemi. Pravděpodobně z tohoto důvodu ho redakční rada zařadila.

Kapitola o Ivanu Hribarovi (slovincky čti *chribar*) líčí jeho setkání se srbským ministerským předsedou Pašićem a jejich vyjednávání o vytvoření společného jihoslovanského státu v reakci na anexi Bosny a Hercegoviny Rakouskem-Uherskem. Jednání trvala od roku 1908 do roku 1918 a zúčastnili se jich další významní politici Slovinska (v této době již emancipovaného národa v rámci Rakouska-Uherska) jako například Izi-

dor Cankar nebo Anton Korošec (o kterém je zde samostatná kapitola). Vyústila v založení Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS) dne 1. prosince 1918. Zmiňované osobnosti se později staly zástupci Slovinska a Hribar dokonce prvním velvyslancem Království SHS.

Další kapitola popisuje vztahy Slovinska, resp. slovinských zástupců Království SHS s Československou republikou mezi světovými válkami. Je nazvána *Pražský Triglav* (nejvyšší hora Slovinska a symbol slovinské státnosti), což symbolizuje zlatou éru slovinské diplomacie v Československu. Největšího významu v tomto období se těšil zejména Ivan Hribar, ale také jeho nástupci Bogumil Vošnjak a Albert Kramer. Později byli vysíláni zejména srbsští vyslanci. Po druhé světové válce, resp. po roce 1943, kdy došlo k zániku Království Jugoslávie a vzniku Demokratické federativní Jugoslávie v čele s Josipem Brozem Titem, byl vyslán první vyslanec do Československé republiky opět slovinský diplomat, Darko Černe. Jeho úlohou bylo prohloubit vzájemnou spolupráci mezi oběma zeměmi, což se mu povedlo a vyslanectví bylo povýšeno na velvyslanectví.

Slovinští diplomaté, jak je zmíněno v díle, se výrazně podíleli i na utváření dějin Evropy, resp. Eurasie. Například slovinský vyslanec Ludvík Kobenc zprostředkoval dohodu mezi Ruskem a Rakouskem, která byla uplatněna při rusko-turecké válce (jejímž výsledkem bylo vyhnání Turků z Bělehradu). Zikmund Herberstein se podílel například na reformě vídeňské univerzity.

Jak napovídá název knihy, průvodní linií celým dílem je Slovinsko a jeho diplomaté, resp. významné osobnosti slovinského politického dění. Již na začátku knihy by tedy mělo být vysvětleno, že se zde bude jednat také o diplomaty, kteří mají ve Slovinsku pouze svůj původ, avšak zastupují jiný státní útvar v době, kdy Slovinsko ještě samostatně neexistovalo. Cílem pro napsání této knihy bylo zvýšení povědomí o slovinské diplomatické tradici, neboť v akademických kruzích panuje názor, že Slovinsko není národem diplomatů. Zároveň se Slovinsko netěší přílišné pozornosti veřejnosti, neboť se jedná o malou zemi mezi Julskými Alpami a Piranským zálivem.

Přesto, že kniha si nekladla stát se odborným vědeckým textem, na kvalitě a často i srozumitelnosti jí ubíral fakt, že si nepokládá žádné výzkumné otázky, na které by čtenář hledal spolu s autory odpovědi. Jedná se pouze o popisné přiblížení diplomacie a života osobností napříč historií na pozadí vzniku slovinského státu. Zároveň se jednotlivé kapitoly často překrývají. Například kapitoly o Zikmundu Herbersteinovi jsou dvě, velmi si podobné kapitoly a třetí, shrnující, se mu věnuje znovu. Text často vypadá jako opakované velebení dané osobnosti. To mi velmi blízce připomíná komplex malých států, které se snaží „prodat“, co mají. Je to však z velké části způsobeno tím, že zmiňované osobnosti dosahovaly často až evropského významu. Kapitoly by se daly sloučit, což by přidalo knize na srozumitelnosti. Zprvu chronologické řazení se v průběhu knihy ztrácí a několikrát se vracíme ke stejným událostem, jen s jinými osobami, což působí neuspořádaně až zmatečně. Pokud však čtenář překoná první dojem obsáhlé knihy s přílišným popisem a dobere se poslední kapitoly, jako celek se mu objeví poměrně dobrodružné

a zajímavé vyprávění o původu slovinského státu a jeho významných osobností v kontextu evropských událostí. Nebylo by objektivní zde hodnotit reálný význam zmiňovaných diplomatů. Ani kniha se tím nezabývá, neboť bychom se dostali do spleti otázek, zda konkrétní diplomat či politik může být považován za Slovince či nikoliv a jestli ho lze vůbec označovat za slovinského diplomata, když zastával post vyslance jiného státního útvaru, ne slovinského. Domnívám se, že autoři názvem knihy chtěli spíše poukázat na to, že i Slovinsko se svou krátkou samostatnou historií má na koho poukázat v oblasti zahraniční politiky s významem dalece přesahujícím hranice tohoto státu.

REDAKČNÍ RADA ACT FAKULTY FILOZOFICKÉ ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY V PLZNI

Šéfredaktor:

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc.
budil@khv.zcu.cz

Členové redakční rady

Doc. PhDr. Nikolaj Demjančuk, CSc. (Katedra filozofie, FF ZČU)
Prof. John Garrard, Ph.D. (ESPACH, University of Salford)
Doc. Pavel Hošek, Th.D. (Evangelická teologická fakulta UK, Praha)
Prof. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc. (Katedra sociologie, FF ZČU)
Doc. PhDr. Petr Koťátko, CSc. (Filosofický ústav AV ČR, Praha)
Doc. PhDr. Jana Lasicová, Ph.D. (Fakulta politických věd a mezinárodních vztahů UMB, Banská Bystrica)
Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Historický ústav Filozofické fakulty, Jihočeská univerzita)
Prof. RNDr. Jaroslav Malina, DrSc. (Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty MU, Brno)
Prof. PhDr. Evžen Neustupný, CSc. (Katedra archeologie, FF ZČU)
Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro folklor Bulharské akademie věd, Blagoevgrad, Bulharsko)
Doc. PhDr. Milada Polišenská, Ph.D. (Anglo-americká vysoká škola, o.p.s., Praha)
Prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc. (Ústav světových dějin, FF UK, Praha)

Redakční kruh

Výkonný redaktor

PhDr. Vladimír Naxera
vnaxera@kap.zcu.cz

Členové redakčního kruhu

Doc. PhDr. Marie Fenclová, CSc. (Katedra románských jazyků, FF ZČU, fenclova@kro.zcu.cz)
Doc. PhDr. Marek Jakoubek, Ph.D. (Katedra antropologie, FF ZČU, jakoubek@ksa.zcu.cz)
PhDr. Přemysl Rosůlek, Ph.D. (Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU, rosulek@kap.zcu.cz)
PhDr. Miroslav Šedivý, Ph.D. (Katedra historických věd, FF ZČU, sedivym@khv.zcu.cz)
PhDr. Daniel Špelda, Ph.D. (Katedra filozofie, FF ZČU, spelda@kfi.zcu.cz)
Mgr. Zbyněk Tarant, Ph.D. (Katedra blízkovýchodních studií, FF ZČU, ztarant@khv.zcu.cz)
PhDr. Jan Váně, Ph.D. (Katedra sociologie, FF ZČU, vanejan@kss.zcu.cz)
Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D. (Katedra archeologie, FF ZČU, vareka@ff.zcu.cz)

Veškeré informace o časopisu včetně propozic **propozic pro autory** a archivu on-line verze čísel časopisu naleznete na adrese časopisu: <http://ff.zcu.cz/research/edicni-cinnost/acta/>

DO ACT FF ZČU PŘISPĚLI:

Mgr. Emanuel Beška, Ph.D.
Ústav orientalistiky Slovenskej akadémie vied | emanbe@gmail.com

PhDr. Daniel Boušek, Ph.D.
Ústav Blízkého východu a Afriky, FF UK | Daniel.Bousek@ff.cuni.cz

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc.
Katedra historických věd, FF ZČU | budil@khv.zcu.cz

PhDr. Helena Burgrová
Universität der Bundeswehr, Mnichov | helen_burgr@hotmail.com

Bc. Lukáš Dirga
Katedra sociologie, FF ZČU | lukyn10@students.zcu.cz

Mgr. et Mgr. Radka Fridrichová, Ph.D.
Katedra ruského a francouzského jazyka, FPE ZČU | rfridric@krf.zcu.cz

Mgr. Hana Hlaváčková
Katedra mezinárodních vztahů a evropských studií, Metropolitní univerzita Praha | hlavackova@mup.cz

PhDr. Dagmar Horová, Ph.D.
Katedra románských jazyků, FF ZČU | horova@kro.zcu.cz

PhDr. Roman Kodet, Ph.D.
Katedra historických věd, FF ZČU | kodet.roman@khv.zcu.cz

Mgr. Jan Kondrys
Katedra historických věd, FF ZČU | jan.kondrys@seznam.cz

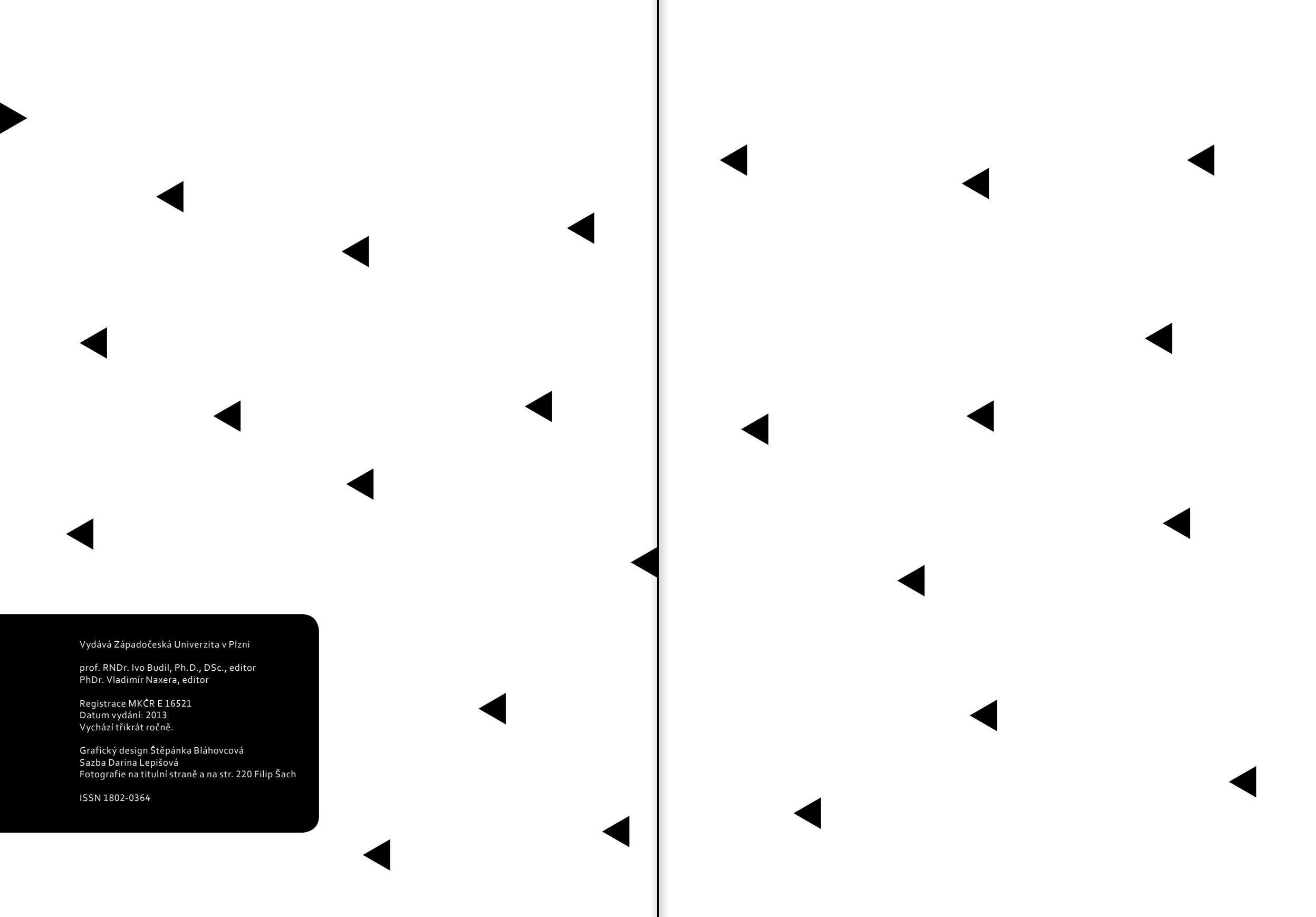
PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky, FF UPOL | kubatova@ffnw.upol.cz

Mgr. Lenka Kudláčková
Katedra historických věd, FF ZČU | lenca.kudlacova@gmail.com

PhDr. Lukáš Novotný, Ph.D.
Katedra historických věd, FF ZČU | novoluk@khv.zcu.cz

PhDr. Ondřej Stulík
Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | stulik@kap.zcu.cz

Mgr. Zbyněk Tarant, Ph.D.
Katedra blízkovýchodních studií, FF ZČU | persi@centrum.cz

Vydává Západočeská Univerzita v Plzni

prof. RNDr. Ivo Budíl, Ph.D., DSc., editor
PhDr. Vladimír Naxera, editor

Registrace MKČR E 16521

Datum vydání: 2013

Vychází třikrát ročně.

Grafický design Štěpánka Bláhovcová

Sazba Darina Lepišová

Fotografie na titulní straně a na str. 220 Filip Šach

ISSN 1802-0364

